

ЇЛ тат. фиг. элү; рус. гл. 1. вешать, повесить 2. одевать, накидывать 3. накинуть (крючок): Бігін жітміш қулаң бір ағац ултысты, башына бір жүзүк ілді (Радлов, 102);

ЇНӒ тат. ис. эне; рус. сущ. младший брат: Хатынын үсіннің ӓнӓсінӓ тапшырды (Радлов, 109); ӓнӓсінӓ әйтті: «А, ӓнӓм, хатыным жоқ үйдӓ, кӓнӓ мінӓң хатыным.» ӓнӓсі әйтті: «Зіна қылған, аның ұпұн қан ұлтірш ташлаған!» (Радлов, 111); Ірінӓң ӓнӓсі кұннӓн кұнгӓ аурұ булды, қул ајағы шал булды, туралмады (Радлов, 111); Бір кұнлӓрдӓ кӓттӓ аға ӓнӓсін алып барды (Радлов, 111); Ірінӓң ӓнӓсі кұннӓн кұнгӓ аурұ булды, қул ајағы шал булды, туралмады (Радлов, 111);

ЇСӒ Хан кӓлсӓ жігіт ултырып іді; ханның бік ӓсі кӓттӓ, әйтті: «Ја, жігіт, індӓ абұ қыл! мін сінӓ рӓнцӓттӓм; ұнӓрӓң бар ікӓн, ханлық урнымны саңа бірдім, мін саңа індӓ ајақ алтына қул булаін (Радлов, 107);

ЇТ тат. ис. ит; рус. сущ. 1. мясо // мясной 2. мякоть: Хан ацұ кӓлӓп буларға кӓлдӓ. «Аі, наінсафлар, тӓдӓ, мінӓң һӓлӓл ашымны һарам тӓпсӓс, қоі ітӓн ітнӓң ітӓн тӓпсӓс» тӓп урушты (Радлов, 95); Булар әйттілӓр: «Бӓслӓр бу ітӓн бір бір жігӓн ідік кұңіўбістӓ бір бірӓбіснӓ тушман туттұқ, іт бір бірӓн сұймӓідӓ, аның ұцұн іт туғумұ қушылданын білдік» тӓдӓ (Радлов, 95);

ЇТ тат. ис. эт; рус. сущ. 1. собака // собачий, псиный 2. перен собака (о человеке): Тұн булғанда сін думбра јатқан жіргӓ барӓішігӓнӓ бы қадасмыпан јышқынӓішік үсі ацылар; ітлӓр булса саңа ұрмӓс.» (Радлов, 116);

ЇТЛӒ Бајағы ітлігӓнӓң тўбӓсінӓ ултырып қунды, тырнағымынан тутұп ітлігӓн кұтӓріп уцты (Радлов, 113);

ЇТӒ тат. ис. итек; рус. сущ. сапог, сапоги (кирзовые, валяные, кожаные, охотничьи, болотные) Кара Кўкўл мыны ішіткӓц сұінұп турдұ, сақтыјан ітігӓн

кіді, кулан кула атын iärlär, алты jirdän aйл тартты, қылыцын қырлап сұңкұсұн сұратіп алтанды (Радлов, 88);

IIЦІ тат. ис. илче; рус. сущ. 1. посол; посланник || посольский, посланнический; 2. парламентёр, посредник || парламентёрский: Аскәр қалқы IIци jибәрдi уруш jірләр хазыр болсұн! тіп. (Радлов, 89);

IÄCİ läсі äйтті: «Бар, сатабыс!» (Радлов, 105);

ILKÄH Шул алып äйтті: «Жок, ūlsäm әрманым жок, likän ūltırsäm ikän тіп қастым бар» тiдi (Радлов, 86);

IKI тат. сан. ике; рус. числ. 1. два, две, двое 2. в сложн сл переводится компонентом дву-, двух-, двое- 3. сущ двойка (оценка): Ikiзі kūrāštī jiti kūr jiti tūr, тобуқтан тозаң болдұ, топрақлар ауаға уцтұ (Радлов, 86); Iki jigitni қуа қылыпты (Радлов, 109); Патша iшиткән соң бујурдұ: «Ika кіші бу хатынны ллып парыңаны асып ūltırıң!» тiдi. Ika кіші бу хатынны алып асарда апарды (Радлов, 110); Ika інә алып kilgän қуа шал булып јатты қымылдамаi ūjūndä (Радлов, 110); Ikinці kārāpnıң бајынан сурады: «Cin nigä аурудың?» (Радлов, 111);

INDİ İndi Jāsh Jigit алып турұп тутұшты (Радлов, 88); Кыс äйтті: «İndi ūi kārāk, shāhārgä бар, бајым, бір ūi сатұлаш!» тiдi (Радлов. 105); İndi jigit хатынымынан inäsimnän анда турдұ (Радлов, 113); İndi sin барсаң, ханның shāhārınä jitsäң анда jiti ардымакның jiti сауаснысы бар булып, jitisin jiti кіші ушлап јухлаиды (Радлов, 115); İndi хан min fälän shāhārniң ханның алтын думбрасын ūрлағалы jибәрдi.» (Радлов, 116); İndi хан маңа бујурдұ: қыс ūрлап kil, думбраны саңа бірäin! тiдi, min indi қыс ūрлағалы барамын.» (Радлов, 117);

IP тат. ис. ир; рус. сущ. 1. мужчина // мужской 2. муж, супруг 3. пр перен мужественный: Ip äйттї: «Алдым, јақшы ўї алдым.» Ipїäйттї: «Ўц кәўһәр ташны бїрдїм.» (Радлов, 105); Ipї äйттї: «Јоқ, танымаїмын.» (Радлов, 111); Ipн ингісіп патшаның урнына ултысты (Радлов, 112);

IPЎЦІ Ipўці, бујауцы бәрїдә ўзїнїң зынданынан тапты (Радлов, 91);

IPТÄ тат. иртән; рус. нар. утром // утро: Iptä бӯләјік тіп кїлдїләр, бу алтын кїрбіц қоған јїрїндә јоқ, қаїда ікәнін бїлмәїдї; бу ўцаўнән ўскә кїші кўргән јокї ідї (Радлов, 93); . Iptән турдў хатыны јазўнў қулына бїрдї (Радлов, 105); Iptä бу шәһәрнїң патшасы бајағы кўн ўндө кїлгән батырның ўлтіргәннї ішітгї, ўлтіргән кїшінї цағыргты (Радлов, 113);

ITLIK Бїр кўнләрдї ікї Itlik жоғалып кїттї (Радлов, 113); Ўлкән ул тўндә қарўллап турдў, тўндә јухлап қалды, таңла турўп қараса јәнә бїр Itlik јоқ. Ўлкән улў қайтты, атасына ініп кїдї, äйттї: «Мін, атам, тўндә јухлағаным јоқ, шулаї да булса тағы бїр Itligїмс јоқ булды. Ігінцї кўндә урта улў атасына кїлп äйттї: «Бы тўн мін қарўллап тураін!» атасы јараїды тдї, урта улў тўндә Itlik јағында қаруллап турдў, тўн уртасында јухлап қалды, іртән гурса тады бїр Itlik јоқ булды (Радлов, 113); Кїцї улў мылтығын алды қулына бајағы Itligін кўтәргән қушнў атты. Itlik ултыра тўштў, қуш уцўп кїттї. Бїр ўлкән қанат јўвў тўшўп қалды (Радлов, 114); Јігіт äйттї: «Бїснїң Itligїмснї ўрлаїтыдан бы қуш ідї.» (Радлов, 115);

ITIP тат. фиг. үтерү; рус. гл. 1. убивать, умерщвлять 2. перен сразить, убить 3. перен в значении нар үтереп очень, чересчур: Бу кїшінї алып барып тарда асып ў Itірдїләр (Радлов, 102);

AJAK тат. ис. аяк; рус. сущ. нога, ножка; лапа (зверя); лапка (птицы) // ножной: Нїцәмә кўнлөр јўрўдў, бїр заманда бїр таш ўігө кїлдї, ішігї ацық турў,

ішсдә Јәш Јігіт алып јатыр, башыман тўрнї тірәп, ајағыман ішікнї тірәп, кўїўп јатыр, кулўман муртўн сїнап кўїўп јатыр (Радлов, 88); Тағы јулда кїлә јатсалар бір кїші јалаң баш, јалаң ајақ јўгўрўп кїлә јатыр (Радлов, 93); Ўц ајақ ўцаўнә тәрї кїлтїрдї (Радлов, 112); Алар баланы кўтәрїп ајақ ўстўнә турдустў (Радлов, 120); Бы муллаларның ханы бір тўндә бір тўш кўрдї, тўшўндә ўстәлгә ултырыпты, ікә ајағын суға тығып ултырдан ігән, кўп јылан кїлдї ајағын цаққалы, ул јыланлардан курқып ујанып кїлдї (Радлов, 120);

АҮА тат. ис. һава; рус. сущ. 1. воздух, атмосфера // воздушный 2. погода; климат // погодный, климатический 3. небо, воздух: Ікїзї кўрәштї јїтї кўн јїтї тўн, тобуқтан тозаң болдў, топрақлар ауаға уцтў (Радлов, 86);

А тат. ә; рус. I 1. союз а, однако, но 2. част а, ну (вопрос или отклик на чьи-то слова); II межд выражает удивление, понимание или одобрение а, о 2. выражает сожаление, недовольство, тсрах или радость ну, же: Цојып алып әйттї: «А јакшы кїлдїң, мїндә сїнї істәп барып қаныңны тўкаїн тїп јўргөн ідїм (Радлов, 87); Ынәсїнә әйттї: «А, їнәм, хатыным јоқ ўїдө, кәнә мїнїң хатыным.» (Радлов, 111);

АБҮ тат. ис. гафу; рус. сущ. прощение, извинение, помилование: Хан кїлсә јїгіт ултырыр ідї; ханның бїк їсї кїттї, әйттї: «Ја, јїгіт, їндї абў қыл! мїн сїнї рәнцїттїм; ўнәрїң бар ікән, ханлық урнымны саңа бїрдїм, мїн саңа їндї ајақ алтына кул булаїн (Радлов, 107);

АБУЛ ҚАСЫМ тат. ялг. ис. Абдул Касыйм; рус. имя собств. : Ікәсї бїргә барды, Абул Қасымның ўјўнўң қап қасына кїлдїләр (Радлов, 92); Аннан ары бїр ас сўләшїп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған јїрїндә турған ўстөlnў цїртїп қоїған ідї (Радлов, 92); Ақырында Абул Қасым ўзїнїң ултыратыдан ўјўнўң ішігїнә кїлгәндә Абул Қасым ўзї кїлдї, кїлгән қунақларын

күтәріп үзіннің ултыратыдын үжүнө жүрүтәдї (Радлов, 92); Қунақ шулаі оілағац Абул Қасым тағы үстөлгө цїртті, тағы бір ішік ацылды, аннан бір қыс цықты, бір қулында сандуғац бір қулында бір булбул гүлләрмїнән бік һәібәт, сандалатмїнән оінап цықты (Радлов, 92);

АҒ тат. фиг. агу; рус. гл. 1. течь, протекать, утекать, утечь 2. течь, стекать, стечь (с крыши, по лицу) 3. течь, струиться 4. натекасть, натечь, набежать 5. течь, сыпаться 6. плыть, поплыть; течь, потечь 7. протекать, протечь, подтекать 8. перен течь (о времени) 9. перен таять, уплывать, уплыть (о деньгах, богатстве) 10. перен притекать (о деньгах, о богатстве): Бір күндә бір қатты јіл цықты, кәрәпнї уатты, хатын бір ағацқа јәбішіп суман ағып кїттї. Бу сатып алдан баі тағы бір башқа ағацқа јәбішіп улға суман ағып кїттї (Радлов, 110); Бала әйттї: «Ә, муллалар, мїнї үлтірсәңіс мїнң қанымнан қан јіргә ағар, ул қан бір кїші булар, ул қанымнан цыққан кїші бәріңісті үітірәр (Радлов, 120);

АҒА тат. ис. агай; рус. сущ. 1) мужик, мужичок прост. , крестьянин 2) агайлар мужики, мужичье собир. прост. 2. дядя, агай обл. || дядин 3. старший и младший братья; Бајағы јазұлы устулбаға јітсә ағасы қайтмағанын біідї, аларны істәп цықты, қазанның јанында ултырдылар, ацығыгітыллар, царығын ашап ултыры. Ағаларын устулбаға алып кїттї, анда қалған јіті арғымакны, кушнұ, думбраны, қыены алды, аннан јүнәліп үжүнә қайтты (Радлов, 118); . Ағасына әйттї: «Ә, ағам, мїнң ајағым қулым шал булды, бір шәһәр бар тіп ішіттїм, бу шәһәрдә хатын патша бар тіп ішіттїм, бу іпәМрнң патшасы бір тәрї бар, үсї үлкән тәргәр тіп ішіттїм, аңа алып барғын мін!» Ағасы јараіды, тідї, аппараін! тідї (Радлов, 111); Ағасы әйтп: «Мінң їнәм ауру, тәргәр булған хатын патшаға барамыс.» (Радлов, 111);

АҒАЦ тат. ис. агач; рус. сущ. 1. дерево (лиственное, хвойное, южное, плодovое) || древесный 2. собир. (материал, сырьё) дерево, древесина, лес ||

древесный (уголь, спирт) 3. в сочет. тж. лесо-; дерево-; || прил. 1. деревянный: Ағацның үстүндә ултырған кушнұ алїтахны сін алма!» тіп бұрї қацып кїттї (Радлов, 114); Урта јулға уртан їнісїнә јїттї; уртан їнісї қазанның јанында ашап ултырды, бы һәм ағацман бұрїні кұды (Радлов, 114);

АҒЫН Шул кула ағын атланып қылыцын қырлап, сұңқұсұң сәфәр цықты (Радлов, 85);

АДӘМ тат. ис. адәм; рус. сущ. 1. человек // человеческий 2. миф Адам: Бәрі халқлар цыққаннан соң кушнұ патша уцурдұ, бір адәмгә кїлїп кунмаїды башына (Радлов, 110);

АДАШТЫ тат. фиг. адашу; рус. гл. 1. заблудиться (в лесу) 2. блуждать, плутать: Јулдан адашты, қаıтып ілїн шәһәрін табалмады (Радлов, 90);

АЗАТ тат. сыйф. азат; рус. пр. свободный, вольный; независимый // свободно, вольно, независимо: Аннан ўјўнө кїлїп вәзїрін азат қылды, әйткәнїң рас іқан, тїдї (Радлов, 93);

АЗЫҚ тат. ис. азык; рус. сущ. пища (мн. нет) (мясная, молочная, растительная), питание (мн. нет) (диетическое); продукты питания, харчи (ед. харч) прост. || пищевой (продукт, концентрат, рацион): Азықлары бұттұ, јїгірмә тұрт кұндө јїгірмә тұрт атын ашады, атлары бұттұ, јајау кїттїләр (Радлов, 90); Хан буларның ўцаўнә ат мінгізїп, тон кїгізїп азықларына бірїп ўїгө јібәрдї (Радлов, 100);

АІ тат. әй; рус. межд. 1. эй (при обращении, оклике) 2. выражает сильное желание эх 3. выражает чувства радости, изумления ой, ах 4. выражает чувства равнодушия, презрения, отвращения а, ну 5. выражает чувства недовольства, упрёка ай-ай, ну-ну: Карт атасы әйттї: «Аі балам! аш

бішірәргә утун кәрәк» тиді (Радлов, 85); Кара Кўкўл айтті: «Аі баба, јаш баланы ўітіріп ні муратқа јі- тәрсін, ўзінә бәр а бәр кілсә ні кал ітәрсін? әгәркі алың кілмәсә ўзінңи хараб-ітәрсін ўліп пұшман кітәрсін» тиді (Радлов, 86); Кара Кўкўл айтті: «Аі вакыт ўтіп бара јаткан ікән, бар атаңа! барып айт: маңа ўзінән алыпны ўзінән кўңлў кўәтліні тапсын! (Радлов, 88); Јулда кілә јатса бір тўлғу јулуктў, тўлғу айтті: «Аі әдәм балам! қаида барырсын?» (Радлов, 89); Бу таш ўі бўткәндә баі зынданның іәсї кўн кішіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары айтті: «Аі баі! ўјўң қутлў булсын! бік јакшы ўі булдан (Радлов, 91);

АІ тат. *ис.* ай; рус. *сущ.* месяц: Бір кўн јатам тіп бір аі јатты, ікә кўн јатам тіп ікә аі јатты, Кара ўц кўн јатам тіп ўц аі јатты (Радлов, 86); Кара Кўкўл ўц кўн јатамын тіп, ўц аі јатты. Кыстан сурады: «Біскә нїцә кўн болды?» тіп. Кыс айтті: «Уц аі болды» тіп (Радлов, 88); Уцўнці қарындаш айтті: «Устўндө бір хатын барм'іді? бу хатынның іцїндә бір ўц аілық бала барм'ікән?» (Радлов, 94);

АІЛ тат. *ис.* ияр; рус. *сущ.* 1. седло || седельный (пистолет, ремень); йөк ияре вьючное седло; ат иярен салган лошадь расседлалась 2. седло: Бір қулан кула алты бар ікән, алты пут іәрі бар ікән; алты јірінән аіл тартты; алты пут қылыц соқтўрдў, алты пут сўңкў соқтўрдў (Радлов, 85);

АІЛАН тат. *фиг.* әйләнү; рус. *гл.* 1. вертеться, вращаться, кружить, кружиться 2. поворачиваться, повернуться, оборачиваться, обернуться 3. переворачиваться, перевернуться, ворочаться, вертеться 4. обходить, объезжать, пройтись, проехаться; бродить, побродить, прогуляться 5. превращаться, превратиться, преобразовываться, преобразоваться 6. приходить, заходить, завернуть, заглянуть 7. перен вращаться (в какой-л

среде): Барып барып ардасына тағы айланып қарағы; малларын қарап тұрып малларын ташлап кітуғә қымағы (Радлов, 104);

АІР тат. фиг. аеру; рус. гл. 1. разделять, разделить, делить, поделить, разбивать, разбить, расчленять, расчленить 2. разбирать, разобрать, рассортировывать, рассортировать 3. раздвигать, раздвинуть 4. отсоединять, отсоединить, отделять, отделить, разъединять, разъединить 5. разводить, развести, разнимать, разнять, разъединять, разъединить 6. отделять, отделить, обособлять, обособить, выделять, выделить 7. разлучать, разлучить, изолировать; отлучать, отлучить 8. различать, различить, отличать, отличить, выделять, выделить 9. отнимать, отнять (ребёнка от груди) 10. разводить, развести (супругов) 11. сепарировать 12. роиться, выделяться (о пчёлах) 13. перен отрывать, оторвать, отвлекать, отвлечь: Қунақлар әйттілер: «Бісләр ақылмынан білдік, һәр тајым аш алтында нан бірәсін, нанцының баласы ікәнін шунан білдік», ұзıң һўкўм қылып аірмаісын, тышқар дан сўс тыңлатып іш қыласын, һарамзада ікәннің шунан білдік.» (Радлов, 96); Бы устулбаған ўц јул аірылды (Радлов, 114); Алар бы јірда ўцаў ўц јул да аірылды (Радлов, 114); Јігіт қысқа ашық булды, қыс жігіткә ашық булдаі: «Біс інді қалаі аірышармыс?» (Радлов, 117);

АІҺАІ Јігіт әйтті: «Аіһаі, міндә жылқы бағып јўргән ідїм» тідї, «мындаі јірда.» (Радлов, 105); Хатыны әйтты: «Аіһаі, қыімат бірдің, ташның қатырын білмәдің (Радлов, 105);

АЈАЛ Алар әітіптї: «Бісләр ајал қылабыс!» Хан әйтті: «Сіскә ајал кәрәк булса атыңыс Ајалы булсын!» (Радлов, 108);

АЈАТ Јігітнің қулында бір жақшы ајаты бар ідї, жігітнің қатырына бу ајат кїлдї, ајат оқудў, ајатның қарамәтїмінән бу таш ўідөн сау цығып кїттї (Радлов, 107);

АЈЎ тат. *ис.* аю; рус. *сущ.* медведь: Ніцä кўнläр жүрүдү, һиц бир кiшi кўрiнмäидi, ўзiнä бär ä бär ајү арсланминән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85); Кара Кўкўl алып атқа минiп ајү арслан алышларына кiлiп: «Мäңä утун алып барып бирiң!» тiдi. Ајү арслан һәр қаисысы бир тiрäкнi јулғўп алып жүклäнiп алып барып бирдi. (Радлов, 85); «Мыннан јитi кўнцўлiк јiр бар булыр, шул јулда äўäl ајү уцуар, арсланлар јулбарслар уцуарлар, шуларга қарамайäзär қылма! (Радлов, 106); Уц кўн барды, бир ајү жулықты, ајудан һиц äзär булмағы, тўртiнцi кўнi жүрдү, бир арыслан жулықты, бишiнцi кўнi жүрдү јулбарс жулықты. (Радлов, 106);

АК тат. *сыйф.* ак; рус. *прил.* белый: Бир ак булутка минiп Цојын алып кiлә јатыр (Радлов, 87); Баласы бärы Кара Кўкўl ўлгäндä цыјылып кiлiп тiрäң қазып таза јўп ақ кебiнläп кўмiп қоидү (Радлов, 89);

АҚЛ тат. *ис.* акыл; рус. *сущ.* 1. ум, разум, рассудок // умственный, рассудочный 2. мысль, идея 3. совет: Булар äйтiлär: «Бiслär тiшiнiң јырығын ўс ақлыбыстан бiлдiк.» (Радлов, 94);

АҚМАҒ тат. *сыйф.* ахмак; рус. *пр.* глупый, бестолковый // глупец, бестолочь: Баi алыс ақмағы, қырда цықты, бу хатын барып барып бир ўлкән шäһäргä кiлiп су алатыдан јiргä јатты (Радлов, 110);

АҚЦА тат. *ис.* акча; рус. *сущ.* 1. деньги // денежный; 2. монета, монеты; монетка // монетный; Бир кiшi бир тiң ақца тапса iкäў булса iкән тiр, äгär iкäдән ашып ун булса тапқаны, јiгiрма булсўн тiп оiлар, бiрiм ун булса унўм жүс булсўн тiп оiлар (Радлов, 98);

АҚЫЛ тат. *ис.* акыл; рус. *сущ.* 1. ум, разум, рассудок // умственный, рассудочный 2. мысль, идея 3. совет: Булар äйтiлär: «Бiснi урушмаңыс, бiслär

ақылмынан біләбіс (Радлов, 95); Қунақлар әйттіләр: «Бісләр ақылмынан білдік, һәр тајым аш алтында нан бірәсін, нанцының баласы ікәнін шунан білдік», ұзıң һу́кұм қылып аймаісын, тышқар дан сұс тыңлатып іш қыласын, һарамзада ікәнıңнı шунан білдік.» (Радлов, 96); У ц улў атасыман ақылдаштылар: «Бу қушны істәрғә кәрәк!» тіділәр (Радлов, 114);

АҚЫЛДАШТЫЛАР У ц улў атасыман ақылдаштылар: «Бу қушны істәрғә кәрәк!» тіділәр (Радлов, 114);

АҚЫЛЛЫ тат. сыйф. ақыллы; рус. пр. 1. умный, разумный, благоразумный // умно, разумно, благоразумно 2. мудрый, осмотрительный, толковый: Мулла булды бала, бік һәібәт ақыллы булды (Радлов, 119);

АҚЫР тат. ис. ахыр; рус. сущ. 1. конец, предел 2. результат, финал 3. пр см актык 4. вводн сл наконец: Ақырында Абул Қасым ұзıнıң ултыратыдан ұжұнұң ішігінә кілғәндә Абул Қасым ұзı кїлдї, кілған қунақларын кұтәрїп ұзıнıнıң ултыратыдын ұжұнә жүрұтәдї (Радлов, 102);

АҚЫТ Жукудан турдў ақыт нїках қылып қысын бірдї (Радлов, 88);

АЛ тат. фиг. алу; рус. гл. 1. брать, взять 2. получать, получить 3. принимать, принять, зачислять, зачислить 4. принимать, принять за что-н 5. приобретать, приобрести, покупать, купить 6. занимать, занять (место) 7. захватывать, захватить, занимать, занять 8. захватить (власть) 9. брать, взять, призывать, призвать (в армию) 10. прихватывать, прихватить, забирать, забрать, брать, взять (с собой) 11. взимать, взять (выкуп) 12. заимствовать у кого-н 13. мат вычитать, вычесть 14. снимать, снять, слагать, сложить (ответственность) 15. стричь, постричь, снимать, снять (волосы, шерсть) 16. выставлять, выставить 17. снимать, снять, убирать, убрать (урожай) 18. вынимать, вынуть, доставать, достать (из портфеля) 19. перен получать,

получить, черпать, почерпнуть 20 перен заключать, заключить (в скобки) 21. модальный гл мочь, быть в состоянии 22. вспом гл: 1) совершение действия в короткий промежуток времени; 2) завершение, результат действия: Кара Кўкўл алып атқа миніп ајў арслан алышларына кіліп: «Мәңә утун алып барып бірің!» тиді. Ајў арслан һәр қаисысы бір тірәкнї јулғўп алып јўкләнїп алып барып бирдї (Радлов, 85); «Атымны бу шаныр вақты болған» тіп Тімір алыпны алып урдў јіргә буғусўна қылыцын салған іді бауслағалы (Радлов, 86); Цојын алып турдў, бір ўләң алып ўігө сўрттў (Радлов, 87); Кара Кўкўл алып бушатты, кілгән ўлў Јәш Јігіт алыпны тутўп алып јіргә урдў, кўл тозаң цықты (Радлов, 88); Јулда тўлғувўң қарышы ацты, бір балыкцының јісәсін Куцқар алып балығын бағып алып тўлғўгә бирдї (Радлов, 89); Хан кізмәткәрдән сурады, кізмәткәр әйтті: «Бу јіләкнї қабырның ўстўнән алған ідім.» (Радлов, 95); Шул кірбіцнї ўцәўбістән ўскә кіші алған јоқ, біснїң бірїбіс алды аны, бірәўбістән табылым'ікән тіп јў- рәбіс» тиді (Радлов, 97); Інәсї әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнїң һалын биләр ўцўн бір ўігө кіріп бір јіргә алтын кўмўш қої! ікінцї јіргә кім әспәп қої, ўцўнцї јіргә ашап іцїп јідігән та'амлар қої! аннан соң һәр қаисысын бір бірләп цақырып шул нәрсиләрнї кўргәс, мынак! бу нәрсәләрнїң қаисысын алаисын әйтї қош алтын кўмўшнў ал! булмаса кім әспап ал! булмаса ашаїтыған та'амларны ал! қаисысын тиләсәң шунў ал! (Радлов, 97); Шул кірбіцнї ўцәўбістән ўскә кіші алған јоқ, біснїң бірїбіс алды аны, бірәўбістән табылым'ікән тіп јў- рәбіс» тиді (Радлов, 99); Хан әйтті: «Сіннән ўскә алған Јоқ, сін алдың; турусўннў әйт! әйтмәсәң зынданда јіті јыл тутўп, сікісінцї јыл ўлтірәрмін, турусўннў әйтсәң, ағаларыңман рїзалашсаң ўјўңө қаїтырармын.» (Радлов, 100); Алып кїтіп ултырып јулда бајағы хатынны сатып алған бајына уцурады (Радлов, 111);

АЛА тат. сыйф. ала; рус. пр. пегий, пятнистый, крапчатый: Ат сўәгї ала тау болған тиді, ір сўәгї імән тау болған» тиді (Радлов, 87);

АЛАР тат. алм. алар; рус. мест. личн. мн. 1. они (аларның их; аларга им; аларны их; алардан от них; аларда у них): Бу жігіт мыны ішітіп қара қушнұн тілімінән аларға Һауап бірді: «Інша алла мінің-дә муратыма жіткірсін!» (Радлов, 90); Алар жіріндә қалдылар, Кўцўм хан тағы бір аскәрінә әітіпті: «Кітәікїбу жір біскә турұда јарамаіды!» Алар әітіпті: «Біс бір ас тура тураік!» (Радлов, 108); Хатын кўнмәдї; алар шулаі урушқанда бу јулмынан бір баі кіші кїлді (Радлов, 110); Алар әіттї: «Біс тәргәр патшада барабыс.» (Радлов, 111); Бајағы јазұлы устулбаға жітсә ағасы қайтмағанын біідї, аларны істәп цықты, қазанның јанында ултырдылар, ацығыгітыллар, царығын ашап ултыры (Радлов, 118); Бала әіттї : «Мулла таппас аны, сурасаң алар білмәсләр.» (Радлов, 119); Алар баланы кўтәрїп ајақ үстүнә турдустў (Радлов, 120);

АЛАТЫДАН Баі алыс ақмағы, қырда цықты, бу хатын барып барып бір үлкән шәһәргә кїліп су алатыдан жіргә јатты (Радлов, 110);

АЛДЫР Батша бу хәбәрні ішітіп кіші жібәрді баласын нїцә ўәзірләр бірлән нїцә кул қараушмынан алдырды (Радлов, 91); Хан әіттї: «Ја, жігітім, бујурдан аманатымны алдырдыңма? (Радлов, 106);

АЛЛА ТАДАЛА тат. ис. Аллаһы Тәгалә; рус. сущ. Господь, Бог, Всевышни: Кудәі та'ала Мыныңдә алла тадала тіләгәнін бірсін» тїдї (Радлов, 90);

АЛМА Јатқан алып саламын алмады (Радлов, 88); Жігіт цығыш кїттї ўјўнөн, јазұнан башқа нәрсәнї алмады (Радлов, 106); Жігіт әіттї: «Әі,бўрім, сўсїңнї алмадым, мін думбраны алдым, сауаснынаи цықтым, цїртіп бактым, таушў кўләп кїттї, мінї туттўлар (Радлов, 117);

АЛТ тат. ис. ал; рус. сущ. 1. перед, передняя часть (сторона, край); передок; фасад 2. полоса, участок (земли для обработки в дин приєм) 3. первый (передний) ряд: Јулда кїлә јатса бір тўәнїң јулўн кўрдїләр; шул тўәнїң

утлаған јірін кўрдїләр, бір бірїмән әйтїштї: «Бу тўәнїң алт тїшї сынық ікән»тїдї (Радлов, 93); Қарындашларның бірї әйттї: «Тўәнїң алт тїшї жырықм' ідї?» (Радлов, 94); Хан әйттї: «Алмасаңыс тўәнїң алт тїшїнїң жырығын қайдан бїлдїңіс?» (Радлов, 94); Шунан бїлдїк алт тїшїнїң жырығын.» (Радлов, 94); Шулар аш бїрдїләр, іт ултыстылар алтына, шуларның ўц кўнгө јїтгән аш ідї, бу јїгіткә бір ашауға јїтмәдї (Радлов, 103); Хан кїлсә јїгіт ултырыр ідї; ханның бїк їсї кїттї, әйттї: «Ја, јїгіт, індї абў қыл! мін сїнї рәнцїттїм; ўнәрїң бар ікән, ханлық урнымны саңа бїрдїм, мін саңа індї ајақ алтына қул булаїн (Радлов, 107); Бардылар, бардылар, патша ішік алтына кїлїп туқтадылар (Радлов, 111); Бір бўрї алтына јўгўрўп кїлдї (Радлов, 114); Мін қат јасаїн. ул қатны мулланың алтына салғын! (Радлов, 119); Бајағы башлық баланың бїргән қатын алтына ташлағы (Радлов, 120);

АЛТЫ тат. *сан.* алты; рус. *числит.* шесть: Бір қулан қула алты бар ікән, алты пут іәрї бар ікән; алты јїрїнән аїл тартты; алты пут қылыц соқтўрдў, алты пут сўңкў соқтўрдў (Радлов, 85); Алты арғымақның тїскїн баўн кїсїп алды, қалдан арғымақның тїскїн баўн кїсмәдї, тартып алды; тартып алса қарўл ујанып турўп кїлгән јїгігнї тутўп алдылар (Радлов, 116);

АЛТЫН тат. *фиг.* алтын; рус. *сущ.* 1. хим. золото (*мн.* нет); кїсәкле ~ золото в слитке (слитках) 2. в разн. знач. золото, золотце, золотишко прост. (*мн.* нет) 1) золотой (песок, прииск, запас государства) 2) золотоносный: Іртә бўләјїк тїп кїлдїләр, бу алтын кїрбїц қоїған јїрїндә јоқ, қаїда ікәнїн бїлмәїдї; бу ўцаўнән ўскә кїшї кўргән јоқї ідї (Радлов, 93); Бїснїң атамыс бїк баї кїшї ідї, атабыстан бїр алтын кїрбїц бар ідї, шул алтын кїрбїцнї таңла бўләшәрмїс тїп қоїғанда, јоғалып кїттї. (Радлов, 97); Хан аннан соң Інәсїнә барды, әйттї. Інәсї әйттї: «Бар, балам, шул кїшїләрнїң һалын бїләр ўцўн бїр ўїгө кїрїп бїр јїргә алтын кўмўш қої! (Радлов, 97); Хан ўзї цығып бїр һўцрәгә кїрїп бїр бўләк қылып алтын кўмўш салды, ікїнцї бўләк қылып кїм әшја салды, ўцўнцї бўләк

қылып ашатыған та'амлар түріў жімісләр салды (Радлов, 98); Хан киліп буларға әйтті: «Мін сіснiң алтыныңсыны табып бірәін! сіснiң кіңіңс қаісы? шул кіңіңс бу алтынны алған!» тiдi. (Радлов, 100);

АЛЫП тат. ис. алып; рус. сущ. фольк. великан, исполин; богатырь: Јаш Јігіт алыпның ўўўндө кўп қарауллар бар ідi, һиң қаісысы Куцқар алыпқа бәр ā бәр кiлмәдi (Радлов,89); Аңа Кара Кўкўl алып әйтті: «Шул iстәп барған бала мін болырмын» тiдi. Шул алып әйтті: «Ā сін болсаң атышамысын, алышамысын?» (Радлов,86); Кара Кўкўl әйтті: «Мін Кара Кўкўl алыпмын»тiдi. Цојып алып әйтті: «А јақшы кiлдiң, міндә сінi iстәп барып қаныңны тўкәін тiп јўргөн iдiм (Радлов,87); .» Шул алып әйтті: «Тўшўмдә бір хәбәр iшiттiм; Кара Кўкўl алып тiгән бала тўптў, јiр јўзўндә алыпны қуимас iкән әгәркi јәшiнә тулса, бала кўнўндө шунў ўlтирiргә барырмын.» (Радлов, 86);

АЛЫПЛЫҚ Куцқар алып шул јiрдән атасынан рухсат алып алыплық iстәп кiттi (Радлов, 89);

АЛЫС Баi алыс ақмағы, қырда цықты, бу хатын барып барып бір ўлкән шәһәргә кiлiп су алатыдан јiргә јатты (Радлов, 110);

АЛЫШ тат. фиг. алышу; рус. гл. 1. см. алмашу 1, 2 2. схватываться, схватиться, мериться (силами): Шул алып әйтті: «Ā сін болсаң атышамысын, алышамысын?» (Радлов, 86); Кара Кўкўl әйтті: «Јоқ, атышмак ата пашы! алышаң! кiл бiрi! тiп атынан тўштў (Радлов, 86); Шул јiрдә алышмак кәрәкмә атышмак кәрәк- мә?»тiдi. Кара Кўкўl әйтті: «Атышмак ата башы, алышмак кәрәк, харап болырсын кўрәшәiк»тiдi (Радлов, 87);

АМАНАТ тат. ис. эманэт; рус. сущ. 1. вещь, доверенная на хранение 2. то, что подлежит обязательной передаче третьему лицу: Хан әйтті: «Ja, жігітім, бујурдан аманатымны алдырдыңма? (Радлов, 106);

АМНА Јулбарс аңа амна қылды, бік қурықты (Радлов, 106);

АНДАІ Хан әйтті: «Андаі қаракцын ігәнсін (Радлов, 115); Хан әйтті: «Сін андаі қаракцы ігәнсін, мыннан ары барібір шәһәрдә бір ханы бар, бы ханның қызын ұрлап кілгініалып бірсаң думбраны бірәін саңа!» (Радлов, 117);

АННАН тат. аннан; рус. нар. 1. оттуда 2. затем, потом 3. наконец: Аннан соң ујанып турұп ікәсі Тімір алыпның ұјұнө кілді. Ұјұндө ніцә кұнлөр қунақ болдұ, аннан соң қысын біріп тоі қылды (Радлов, 86); Аннан соң ајадына жіфәк аркан салып атмынан тарттырды. Аннан соң ұјұн утмынан кўідұргәлі јұргән іді (Радлов, 88); Аннан соң муллалар кіттї, муллалар кіткән соң баі зындан башына әмір қылды: «Јоқім'ікән зынданда кіләм ішләітігән кіші? әгәр булса алып кіл аны!» (Радлов, 91); Бір ніцә кұнләр кіләм ішләді, шул кіләмгә нағыш қылып қат јазды. Ұзінң батша баласы ікәнін, жігірмә ұц тұрлұ ұнәр Ұрәнгәнін, ні жірләрдә јұрұп жігірмә тұрт кішімінән һәләқ булғанын, қара куш ујасында әштиһә Ұлтіргәнін, қара кушнұң балларына біргәнін, қара кушнұң буінұна мініп дарјадан цыққанын таш үідө аш іціп аннан кіліп зынданда јатқанын барысын қат қылып кіләмгә нағыш тұшұрдұ. Аннан соң баі аш бішіріп муллаларны јығып қонақ қылды (Радлов, 91); Аннан ары бір ас сұләшіп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған жіріндә турған ұстөlnұ ціртіп қоіған іді (Радлов, 92);

АНЫ тат. алм. аны; рус. мест. его: Тімір алып әйтті: «Äі балам, міні Ұлтірмә, бір інәдән тұған шікіі тус булајық, ұјұмдә бір қысым бар, аны саңа бірәін!» тіді (Радлов, 86); Кара Кұкүл бушатты аны (Радлов, 87); Аннан соң

муллалар китті, муллалар киткән соң баи зындан башына әмір қылды: «Јоқим'ікән зынданда киләм ішләитігән кіші? әгәр булса алып кил аны!» (Радлов, 91); Аны көргөн соң қунақ ісі ауп талып жығылып китті сулұлығына (Радлов, 92); Бір алтын кірбіц бар іді, аны таңла бұләрбіс тіп алып қоидылар (Радлов, 93); Шул кірбіцнї ұцаўбістән ұска кіші алған жоқ, біснїң бірїбіс алды аны, бірәўбістән табылырм'ікән тіп јў- рәбіс» тиді (Радлов, 97);

АНЫМІНӘН Шулаи әітіп кітіп қапты, Сартлар анымінән біргә китті (Радлов, 108);

АНЫҢ тат. алм. аның; рус. мест. 1. его, её 2. част то: Аның үјүн табып бір маңа! табып бірмәсәң үлтірмін сінї.» (Радлов, 89); Сонда килгәндә аның ішігінә ікә кіші қараул қоған, һәр бір килгән ішіктән ішіккә килгән қунақларны кўтәрїп јұрўтәдї (Радлов, 92); Булар әйттіләр: «Бісләр бу іттән бір бір јігән ідік кўңїўбістә бір бірїбіснї тушман туттўк, їт бір бірін сўїмәидї, аның ўцўн їт туғумў қушылданын бїлдїк» тїдї (Радлов, 96); Аның ўцўн бу кїцїсї алтынны алтынға қушамын тіп алтынны алды; тўгў ікәсї алтын кўмўшнў алмаған атасы заманда қїм кїгән ікән, ашқа тоїған (Радлов, 99); Ўїдўң іцїндә бір қарт ўї кїші барїдї, ул аның килгәнїн бїлдї (Радлов, 103); Ынәсї әйтті: «Зїна қылған, аның ўпўн қан ўлтірш ташлаған!» (Радлов, 111);

АҢА тат. алм. аңа; рус. мест. ему, ей; у нему, к ней: Аңа Кара Кўкўл алып әйтті: «Шул істәп барған бала мін болырмын» тїдї (Радлов, 86); Тїмїр алып әйтті: «Кўннўң батыш жадында Цојын алып тїгән бар, аңа барған қайтқан жоқ (Радлов, 87); Каїн атасы әйтті: «Кўн цығыш жағында Јәш Јїгїт тїгән алып бар, аңа барған қайтқан жоқ (Радлов, 88); Хан әйтті: «Кызым аурў!» тидї аңа тары ап килгїн! (Радлов, 105); Јулбарс аңа амна қылды, бїк қурықты (Радлов, 106);

АҢАР тат. алм. аңарда; рус. мест. у него: Ницә кўнләр јўрәдї бір тімір ўігө кїлдї. аңарда ішік јокї, қараға тішік јокї, бір тау шікіллї бір ўї болдан ікән (Радлов, 87);

АҢЫ тат. алм. аны; рус. мест. его: Мінң ўјўмдө бір қысым бар, аңы бірәін!» (Радлов, 87);

АППАР тат. фиг. алып бар; рус. гл. Ікә кіші бу хатынны алып асарда аппарды (Радлов, 110); Ағасы јараіды, тідї, аппараін! (Радлов, 111); Карўллар әйттї: «Бы ханымысның қушў, біс сінї індї ханда аппарырбыс.» (Радлов, 115); Бўрі әйттї: «Булаі аппарсаң хан қысны алмас» тідї. Јігіт қысны ханға аппарды (Радлов, 117); Бўрі арғымаққа қарады, ўрдў, шум атлар булып кїттї: «Булаі аппар!» тідї «булаі хан алмас.» (Радлов, 118);

АРА тат. ис. ара; рус. сущ. 1. промежуток, интервал, проход, зазор 2. расстояние, дистанция 3. пробел, просвет 4. время, промежуток времени 5. разница (в возрасте) 6. пр промежуточный : Аларның арасында бір Зўбәйтә ісімлї бір қыс бар іді, шул қысны јана алды (Радлов, 89); Зындан башы зынданға кїліп әйттї: «Ә кішіләр! сіснїң арасында кїләм ішләйтїгән устаңыс јоқма?» (Радлов, 91); Булардың арасында бір батыр бар ікән, бік кўцлў іді, бу батыр әйттї: «Мін аны ујатаін, бујы бік ўлкән булсада қурқмаімын.» (Радлов, 101); Јігіт ујанды, әйттї: «Кўц кўрәшкәлї, ук атышқалы јўрўрмїн, сіснїң арасында кўцлў барма?» (Радлов, 101); Хан шундаі ўї қылдырышы, таштан ікә қабат там қылдырыпты, ікі қабат там арасында кўмір кўїдүрүнтү (Радлов, 107);

АРҒАҢЫСТАН Мулла әйттї: «Сіснїң кәптәр булып уцқанышыны кўрўп ладыв булып арғаңыстан кўғўм» тідї (Радлов, 101);

АРДА Барып барып ардасына тағы айланып қарағы; малларын қарап тұрұп малларын ташлап кiтұғә қымағы (Радлов, 104);

АРДЫМАҚ Сiн бар мыннан ары бiр шāhārgā, анда бiр ханы бар, аның jiti ардымады бар iḡān, бы ардымакны ўрлап kīlgīn, аннан ары кушўмнў бiрāin саңа!» (Радлов, 115); Jigit āittī: «Хан минī куш ўрладанда туттў, jiti ардымакны ўрлап kīlsān кушўмнў бiрāin!» tipjibārdi. Būri āittī: «Āi, jigit, nīk тадын tidīn, āittīm саңа timāiti. Indī sīn барсаң, ханның шāhārīnā jitsān анда jiti ардымакның jiti сауаснысы бар булыр, jitisīn jiti kīshī ушлап јухлаиды (Радлов, 115); Būri kitī, jigit јулман ары барды, тўндā ханның шāhārīnā kirdi, jiti ардымакның сауасына барды, јанында ут кўидў. Jigit būrīnīn bīrgān қадасын утқа ташлағы, қарўллар қатрақ јухлап қалды (Радлов, 116); Хан jigitkā āittī: «Қарақцы булсаң мин саңа jiti ардымакны бiрāinīМыннан ары бiр ханның алтын думбрасы бар, аны алып kīlsān мин саңа jiti ардымакны бiрāin.» (Радлов, 116); Jigit āittī: «Мин бајағы ханның jitinči ардымакның тiскiн баўн тартып алдым, минī туттылар, ханға тапшырдылар (Радлов, 116);

АРЗАН тат. фиг. арзан; рус. прил. 1. дешёвый (товар), недорогой || дешёвка 2. дешёвый, недорогой, низкий, невысокий (цена, стоимость): Kūcūm хан арзан бiрipti, Jarماك қымат бiрipti. Kīshār āitipti: «Jarмаққа ishāibis қымат бiрādi, Kūcūm хан арзан бiрādi.» (Радлов, 108);

АРКАН тат. ис. аркан; рус. суц. 1. канат, трос (толстый, пеньковый, стальной, паромный, причальный); бечева (мн. нет) || канатный, тросовый, бечевой; 2. аркан спец. (у табунных пастухов): Аннан соң ајадына jifāk аркан салып атмынан тарттырды. Арканы ўзўiўп kitī (Радлов, 88);

АРСЛАН тат. ис. арыслан; рус. суц. лев, львица || львиный: Nīcā kūnlār јўрўdū, hīc bīr kīshī kūrīnmāidi, ўzīnā bār ā bār ajū арсланминān јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85); Кара Kūkūl алып атқа минip ajū арслан

алышларына киліп: «Мәңә утун алып барып бірң!» тиді. Ају арслан һәр қаисысы бір тиракнї жулғұп алып јукланїп алып барып бирдї. (Радлов, 85); «Мыннан јитї кўнцўлік јір бар булыр, шул јулда әўәл ају уцуар, арсланлар јулбарслар уцуарлар, шуларга қарамайәзәр қылма! (Радлов, 106); Уц кўн барды, бір ају жулықты, ајудан һиц әзәр булмағы, тұртінцї кўнї јўрдў, бір арыслан жулықты, бишінцї кўнї јўрдў јулбарс жулықты. (Радлов, 106);

АРТЫҚ тат. артык; рус. нар. 1. слишком, очень, излишне, чересчур, чрезмерно 2. много, больше; лишне 3. более, больше, выше 4. в сложных словах переводится компонентом пере- 5. пр лишний, излишний, ненужный, избыточный 6. особый, особенный: Хан әйттї: «Бы қыс маңа кәрәкмәидї, міннң кәнисәкләрімнң кўп артық сулў» тидї «бы қыены һәм ўснң алқысқа бардан ўцўн думбраны тик бирәин, мындаї шум шикилли қыс маңа кәрәкмәидї.» (Радлов, 118); Урта јулға јігтіләр: «Ултірәик аны!» тиділәр, «баланы биc ўлтірмәсәк биcтән артық булыр (Радлов, 120);

АРЫ тат. ары; рус. нар. 1. дальше, далее 2. больше; сверх 3. посл после: Аннаң ары қара қушнўң баллары цақырып «кїл мында цық жуқары!» тидї (Радлов, 90); Аннан ары бир ас сўләшп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған јирндә турған ўстөлнў цїртп қоған идї (Радлов, 92); Шуннан соң Јармак ўгиснң тирәсінән тасма тилпті, алып килнтї, аннан ары тигәрәк салыпты мыны (Радлов, 107); Јігит әйттї: «Мінң ағдамның хатынын ўлтірттїм, аннан ары булаї ауруп кїттїм.» (Радлов, 111); Ул әйттї: «Мін бир хатын тутўп алып, аны хатыным тїп саттым, аннан ары аурудым» тидї (Радлов, 112); Аннан ары мында килп патша булып қалдым.» (Радлов, 112);

АС тат. аз; рус. нар. 1. мало, немного; незначительно // малый, небольшой, незначительный 2. недостаточно 3. мало, недолго 4. в слож сл переводится компонентом мало-, немного- (аз санлы салочисленный, аз сўзле

немногословный, неразговорчивый): Кўп килдима, ас килдима бир шаһарниң
цитина килди (Радлов, 101); Јигит айтти: «Сис бу ашны кўн айтасис, мин ас айтамин
(Радлов, 103);

АС тат. ис. ас; рус. сущ. 1. низ, нижняя часть; нижнее пространство 2.
подошва, подмётка: Аннаң соң тўғанң јўнўна урап қанат астына тығып
қойдылар (Радлов, 90); Ул кіші айтти: «Ханның думбрасы бір сау асны да» тіп
айтти (Радлов, 116);

АС тат. фиг. асу; рус. гл. 1. подвешивать, повесить 2. вешать,
повесить 3. навешивать, навесить: Јулға мылтықты бір қас атты. Јулға бір
жіргә тўшўп, ут жағып қасны јулғўп астылар (Радлов, 100); Хан бујурдў:
«Мыны алып барып ўлтірің тарда асып!» Бу кішіні алып барып тарда асып ў
лтірділәр (Радлов, 102); Патша ішітқан соң бујурдў: «Ікә кіші бу хатынны
ллып парыңаны асып ўлтірің!» тиді. Ікә кіші бу хатынны алып асарда
аппарды (Радлов, 110); Бір жірдә қазан асты (Радлов, 114);

АСКӘР тат. ис. гаскәр; рус. сущ. войско; армия; воинство книжн.
редко. || военный: Аскәр қалқы Ілці јібәрді уруш жіріләр хазыр болсўн! тіп.
Кўп кішіні қырды іц ахыры буларға кілгән аскәр бәр ā бәр кімәді (Радлов,
89); Біснїң ханымыс Кўцўм хан шаһәрдән аскәрімнән киліп Умбыда турўпты,
аннан соң Тобылда турўпты (Радлов, 107); Алар жіріндә қалдылар, Кўцўм хан
тағы бір аскәріңә айтпті: «Кітәікібу жір біскә турӯда јарамаиды!» (Радлов,
108);

АСКӘРІМІНӘН Біснїң ханымыс Кўцўм хан шаһәрдән аскәрімнән киліп
Умбыда турўпты, аннан соң Тобылда турўпты (Радлов, 107);

АСҚАЛЫ «Мині патша јалданнан цағып асқалы јібәрді (Радлов, 112);

АСРАП тат. фиг. асрау; рус. гл. 1. держать, содержать, разводить (скот) 2. содержать, кормить, прокармливать; воспитывать, воспитать // прислуга, служанка; горничная 3. перен держать, хранить (вещи, чувства) ассызык сущ подчеркивание: *Äligi ir balany asrap jataды* (Радлов, 119)

АСТАН Бір астан соң ұцаў јакшы булып кiлдiләр (Радлов, 111);

АСЫЛ тат. ис. асыл; рус. сущ. 1. сущность (вещи, явления) 2. суть, основное свойство, основа // истинный, подлинный, настоящий: Малцы оiлағы: «Мін ўд кўн цыққаньщ асылын iстәiмiн.» (Радлов, 104);

АТ тат. ис. ат; рус. сущ. лошадь, конь; лошадка, конёк ласк. , коняга прост. || лошадиный, конный, конский: Шуну iшiттi шул jигiт, қаiтып кiлдi атына, аты шул jiрдi қалған iдi. Атына мiнiп кiлдi, äligi üigö барды. (Радлов, 103); Бајағы ўltirгән балуанлардың ўц атынан бiр атын алып мiнiп бала кiттi, iнәсiн ўiдö қалдырды (Радлов, 112); Кара Кўкўl алып атқа мiнiп ажў арслан алышларына кiлiп: «Мәңә утун алып барып бiрiң!» тiдi (Радлов, 85); Кара Кўкўl алып мыны iшiтiп сўiнўп турдў, jўгўрўп цыкты, қулан қула атын iärlän, алты jiрiнән әiл тартып, қылыцын қырлап, сўңқўсун сўрәтiп цыкты атқа мiнiп (Радлов, 87); Азықлары бўттў, jигiрмә тўрт кўндö jигiрмә тўрт атын ашады, атлары бўттў, јајау кiттiләр (Радлов, 90);

АТ тат. фиг. ату; рус. гл. 1. бросать, бросить, кидать, кинуть, метать, метнуть, швырять, швыонуть; побросать, разбросать (как попало), расшвыривать, расшвырять 2. стрелять, выстрелить, стрельнуть, палить, пальнуть, выпалить // стрельба; выстрел, расстрел, обстрел // стрелковый 3. извергать, извергнуть, выбрасывать, выбросить (лаву, фонтан воды) 4. в знач вспом гл выражает степень быстроты, поспешность действия: Јулға мылтықцы бiр қас атты (Радлов, 100) Jигiт атты, jўзўк jirгә цацырап тўштў (Радлов, 102); «Атi» тiпхан бујурдў; бу кiшi атты, тўшўрәlmädi (Радлов, 102);

Кісі улў мылтығын алды қулына бајағы ітлігін кўтәргән қушнў атты (Радлов, 114);

АТА тат. *ис.* эти; рус. *сущ.* 1. отец, папа; батя, батюшка, тятя прост. || отцов, отцовский, папин прост.; этисе ягыннан по линии отца, по отцу; эти йорты отцовский дом; родительский кров: Карт атасы әйтті: «Аі балам! аш бішірәргә утун кәрәк» тіді (Радлов, 85); Бір кўн аілы булдум, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмнән журтұна бујурдў, әгәр мінң хатыным ул тапса маңа сўјўншў атцаптырың! (Радлов, 96); Сін, балам, ул ұл булдўң, атаңа ўзіннң тапқан ұлўң тіп жалған сўләдім, сін шул нанцының зна хатынның тўдан баласын (Радлов, 96); Біснң атамыс бік баі кіші іді, атабыстан бір алтын кірбіц бар іді, шул алтын кірбіцнң таңла бўләшәрміс тіп қоғанда, жоғалып кітті. (Радлов, 97); Баласы жігерма жашқа цыққанда атасынан руқсат сурады сәфәр цығалы: «Мін кітәр ідім кўрәш қылғалы кўцлў кішімінән.» (Радлов, 101);

АТАЛЫ Кыс кіліп әйтті: «Аталы цақырады сінї, мында кілсін, мін бір ірмәк іш табып бірәін» тіді (Радлов, 87);

АТҚАЛЫ Хан һўкўм қылды нїшана атқалы; кім дә кім шул нїшананы урса қысымны бірәмін! (Радлов, 117);

АТЛАН тат. *фиг.* атлану; рус. *гл.* 1. садиться (сесть) верхом; осёдлывать, оседлать кого-что 2. перен садиться (сесть) на голову (шею) чью, кому; властвовать над кем: Шул қула ағын атланып қылыцын қырлап, сўңкўсўн сәфәр цықты (Радлов, 85); Бір кўн аілы булдум, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмнән журтұна бујурдў, әгәр мінң хатыным ул тапса маңа сўјўншў атцаптырың! (Радлов, 96);

АТЫШ Шул алып äттi: «Ä сiн болсаң атышамысың, алышамысың?» (Радлов, 86); Кара Кўкўl äттi: «Јоқ, атышмак ата пашы! (Радлов, 86); Шул јiрдä алышмак кәрäкмä атышмак кәрäк- мә?»тiдi. Кара Кўкўl äттi: «Атышмак ата башы, алышмак кәрäк, харап болырсын кўрәшäк»тiдi (Радлов, 87); Шähärиндä буларның ханы бар iдi, ханға хäбär бирдiлär: «Бискä мында бир батыр кiлгән ук атышмак кўц кўрәшмäк тiläдi» тiдiлär (Радлов, 102); Кўрәш кылдылар, ук атыштылар, тамаша қылып јағырлар; ханның кўjäў цықты, äттi: «Миндä кўрәш қылар iдiм!» (Радлов, 102);

АУЛ тат. ис. авыл; рус. сущ. деревня, село, селение, аул // деревенский, сельский: Шул бўри äттi: « Алтында бир аул бар, анда турдан халқының бир кушу бы» тiдi. «Шул аулның цитiндä бир тiрäк ағак бар, бу тiрäкнiң ўсгүндä бир алтын тах бар, мының ўстүндä бы куш ултыр» тiдi (Радлов, 114); Бы јигiт кушнў iстäп кiгä бирдi, барды, барды, бир аулда кiлдi, аулдың јанында бир тiрäк адац турдў, бы тiрäкнiң ўстүндä бир алтын тахта äлигi куш ултырды (Радлов, 115);

АУРЎ тат. ис. авыру; рус. сущ. 1. болезнь, заболевание, недомогание, недуг 2. больной // пр болезненный, нездоровый, больной: Iринiң iнäсi кўннән кўнгä аурў булды, кул äјағы шал булды, туралмады (Радлов, 111); Ағасы äтп: «Минiң iнәм ауру, тärгär булған хатын патшаға барамыс.» Äлигi баi äттi, миндä аурумын, минäда алып бар!» тiдi; индi алар ўцäў булып барды (Радлов, 111); Ул äттi: «Миндä аурумын, мишдä тärгärгä алып бар!» (Радлов, 111); Алар äттiлär: «Ўц ауру кiшi бар, аны тärгärгä алып кiлдiк!» (Радлов, 111); Јигiт äттi: «Минiң ағдамның хатынын ўтирттiм, аннан ары булаi ауруп кiттiм.» (Радлов, 111);

АХЫР тат. ис. ахыр; рус. сущ. 1. конец, предел 2. результат, финал 3. пр см актык 4. вводн сл наконец: Кўп кiшiнi қырды iц ахыры буларға кiлгән

аскәр бәр ā бәр килмәдї (Радлов, 89); Ахыры киңисї расын әйттї: «Мін алтын кїрбїцнї алып ўс јїрїмдә јїргә кўмдўм, ўїгө барып алып бірәїн!» (Радлов, 100); Ахыры јїгїт буларны јықты, бајанағы сїңлїләрїн алды, алып қашының јуртўна қайтты (Радлов, 103);

АЦЎ тат. ис. ачу; рус. сущ. гнев, злоба, злость, ярость: Хан ацў кїлїп буларға кїлдї (Радлов, 95);

АЦЎЛАН тат. фиг. ачулану; рус. гл. 1. злиться, разозлиться, гневаться, разгневаться, сердиться, рассердиться, раздражаться: Хан ацўланып кунақларда јўгўруп кїлдї (Радлов, 96);

АЦЫЛ тат. фиг. ачылу; рус. гл. 1. страд от ачу 2. открываться, раскрываться, распахиваться 3. открываться, открыться (о ране) 4. расцветать, расцвести, распускаться, распуститься (о цветах) 5. очищаться, очиститься, вскрываться, вскрыться (от туч, снега, льда) 6. проясняться, проясниться, просветлеть (о небе) 7. открываться, открыться, представиться взору 8. перен открываться, открыться, откровенничать, открывать душу: Ішігї ацылды, тәрәзәсї ацылды (Радлов, 87); Бір јақтан бір ішік ацылды, бу ішіктән бір қысмынан бір јїгїт цықты, бірїсїнїң қулында бір іләгән, бірїсїнїң қулында қумған, бірїсїнїң қулында тәрәт жау лук (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїрткәц тағы бір ішік ацылды, шунда һәм цықты бір қыс бір јїгїт (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїртїп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә јїгїт ун ікә қыс кїрїп кїлдї; бірїсїнїң қулында іскрїпкә, бірїнїң қулында музыка, қаїсының қулында домбра, қаїсы цырмады, қаїсы уїнаїды, шулаї хїзмәт қылып кунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Қунақ шулаї оїлағац Абул Қасым тағы ўстөлгө цїрттї, тағы бір ішік ацылды, аннан бір қыс цықты, бір қулында сандуғац бір қулында бір булбул гўллармїнән бїк һәїбәт, сандалатмїнән оїнап цықты (Радлов, 92);

АШ тат. *ис.* аш; рус. *сущ.* суп (мясной, из фруктов), варево прост. || суповой; пища, еда, кушанье: Карт інәсі аш бішірді (Радлов, 85); Хан аңу кіліп буларға килді. «Аі, наінсафлар, тиді, минің һәләл ашымны һарам тіпсіс, қои ітін ітнің ітін тіпсіс» тіп урушты (Радлов, 95); Аннан соң хан ұјјүнө килді, кунақларға аш јибәрді, ашының алтында һәр тајым нан јибәрәр иді (Радлов, 96); Аттан тұштұ, шул јірда ултырды, аш ашамаққа башлаиды. Аш ашанды, турдұ, дәрат алды, намас оқудұ (Радлов, 102); Шулар аш бірділәр, іт ултыстылар алтына, шуларның ұц кўнгө јітгән аш иді, бу јігіткә бір ашауға јітмәді. Шулар әйттіләр: «Нік мындаі кўп јісін аш? біснің ұц кўн ашарлық аш бар иді.» Јігіт әйтті: «Сіс бу ашны кўн әйтәсіс, мин ас әйтәмін. (Радлов, 103);

АША тат. *фиг.* ашау; рус. *гл.* 1. есть, кушать // еда 2. разъедать, разъесть (о едких веществах) 3. грызть, прогрызть; подтачивать, подточить (о черви) 4. кусать, покусать (о паразитах) 5. размывать, смыть, подмывать, подмыть (водой) 6. перен выгорать, выгореть, выцветать (от воздействия солнца, ветра) 7. перен губить, погубить, заесть, есть поедом 8. перен грызть, терзать, мучить: Шул іттә бәрін ашады, сўғәгін мурнұдан цықарып ташлады (Радлов, 85); Тімір алып әйтті: «Ә, балам, хош килдің, кил аш ашаіқ!» тиді. Ніцәмә аш килтірді, ашады тоидұ (Радлов, 87); Аш ашадылар, шарап сўн іцтіләр, тоидұлар (Радлов, 88); Аш килтірді, ашады, іцп јіп тоиды (Радлов, 88); Шулар аш бірділәр, іт ултыстылар алтына, шуларның ұц кўнгө јітгән аш иді, бу јігіткә бір ашауға јітмәді (Радлов, 103);

АШКАН тат. *фиг.* ашу; рус. *гл.* 1. рел поэт возноситься, вознестись (на небеса) 2. превышать, превысить 3. осуществляться, осуществиться, претворяться, претвориться 4. достигать, достичь чего-л: Бір баі бар ікән, бік баі ікән, ашкан, хісапсыс малы бар ікән (Радлов, 103);

АШЫҚ тат. ис. гашыйк; рус. сущ. влюблённый, любящий: Бу ўсінң інәсі хатынға ашық булды (Радлов, 109); Јігіт қысқа ашық булды, қыс жігіткә ашық булдаі: «Біс инді қалаі аірышармыс?» тіп әіттїләр жылашып (Радлов, 117);

Ä тат. ә; рус. межд. выражает удивление, понимание или одобрение а, о 2. выражает сожаление, недовольство, тсрах или радость ну, же: Салам бірді. «Ўäiaikўм äссäлам ä Јäш балам» тїді (Радлов, 86); Тімір алып әіттї: «Ä, балам, хош кїлдің, кїл аш ашаік!» тїді (Радлов, 87); Кїлгән ұлў әіттї: «Ä бабам, сіснїң улуңўсмын, сіс мїнїң атамыссыс, Тімір алыпны қысынан мін тўғанмын, инді біскә рухсат бір! сіс ўігө қайтыцыс!» тїді (Радлов, 88); Зындан башы зынданға кїліп әіттї: «Ä кїшіләр! сіснїң арасында кїләм ішләітїгән устаңыс јоқма?» (Радлов, 91); Аларның бірі әіттї: «Ä, јімәңіс бу јїләк, қағылы јїргә цыққан јїләк ікән.» (Радлов, 95);

ÄIT тат. *фиг.* әйтү; рус. *гл.* 1. говорить, сказать, молвить, промолвить, произносить, произнести; сообщать, сообщить 2. передавать, передать (привет) 3. передавать, передать, донести 4. перен. исполнять, исполнить, петь, спеть (частушку) 5. пытаться, хотеть 6. звать, позвать, приглашать, пригласить: Карт атасы әіттї: «Аі балам! аш бішірәргә утун кәрәк» тїді (Радлов, 85); Тімір алып әіттї: «Äі балам, мїнї ўлтїрмә, бір інәдән тўған шікіі тус булајык, ўјўмдә бір қысым бар, аны сәнә бірәін!» тїді (Радлов, 86); Бу әіттї: «Сул јадында балы барм'іді?» (Радлов, 94); Хан әіттї: «Алмасаңыс тўәннң алт тішіннң јырығын қайдан білдїңіс?» (Радлов, 94); Аннан соң әіттїләр: «Ашамаңыс! бу коі ітї тўғўл, ітннң іт ікәндї» тїді (Радлов, 95); Булар әіттїләр: «Бісләр бу іттән бір бір јїгән ідік кўңіўбістә бір бірїбіснї тушман туттўқ, їт бір бірін сўімәідї, аның ўцўн їт туғумў қушылданын білдїк» тїді (Радлов, 95);

ÄLİĞİ тат. сыйф. шлеге; рус. *пр.* 1. теперешний, настоящий, нынешний, сегодняшней 2. данный, тот самый, упомянутый: Älīgı хатыны қацып кїттї, кїці ун јәшлі баласын алып кїттї (Радлов, 112); Бы јігіт қушнў істәп кїгә бірді,

барды, барды, бір аулда кїлдї, аулдың жанында бір тїрәк адац турдў, бы тїрәкнїң ўстўндә бір алтын тахта әлігї қуш ултырды (Радлов, 115); Әлігі қарт башлык ујанды, қуркты (Радлов, 119);

ÄГÄР тат. әгәр; рус. 1. союз если, а если 2. част вот: Äгәр ўәдәмнән қайтсам ўс інәмнї ўзїм қатын қылаїн» тїп ант қылды (Радлов, 86); Äгәр індї јамғур јауса бу јамдур тўғў! ата інәбїснїң кўзїнән јашы (Радлов, 90); Äгәр іңнә тўшәў тўшәсәң, јакшы кїләмләр тўшәсәң ўјўң кўркәм кўрїнәр ідї.» (Радлов, 91); Бір кўн аїлы булдўм, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмїнән јуртўна бујурдў, әгәр мїнїң хатыным ул тапса маңа сўјўншў атцаптырың! әгәр қыс тапса хатынны һәм баланы ўлтїрїң! тїдї (Радлов, 96); Бір кїшї бір тїң ақца тапса ікәў булса ікән тїр, әгәр ікәдән ашып ун булса тапқаны, јїгірма булсўн тїп оїлар, бірїм ун булса унўм јўс булсўн тїп оїлар (Радлов, 99);

ÄГÄРКІ Кара Кўкў! алып тїгән бала тўптў, јїр јўзўндә алыпны қуїмас ікән әгәркї јәшїнә тулса, бала кўнўндө шунў ўлтїрїргә барырмын.» Кара Кўкў! әйттї: «Аї баба, јәш баланы ўїтїрїп нї муратқа јї- тәрсїн, ўзїнә бәр ә бәр кїлсә нї кал ітәрсїн? әгәркї алың кїлмәсә ўзїңнї хараб-ітәрсїн ўліп пўшман кїтәрсїн» тїдї (Радлов, 86);

ÄЗÄР Уц кўн барды, бір ајў жулықты, ајудан һїц әзәр булмағы, тўртїнцї кўнї јўрдў, бір арыслан жулықты, бїшїнцї кўнї јўрдў јулбарс жулықты (Радлов, 106); Шул сағатта хан буңа кїрїп кїлдї, ханның ојы шул ідї, ўлтїрмәк ўцўн ідї; худаї сақлады һїц әзәр қылалмады (Радлов, 107);

ÄІ тат. ым. әй; рус. межд 1. әй (при обращении, оклике) 2. выражает сильное желание эх 3. выражает чувства радости, изумления ой, ах 4. выражает чувства равнодушия, презрения, отвращения а, ну 5. выражает

чувства недовольства, упрёка ай-ай, ну-ну: Кыс äйттї: «Äi ата, ұз башыңа ұз кўјöў бälä iстäп jатыр, ұзїнән алыпты ұзїнән кўцлў кўäтлї тапса тапсын, тапмаса häläk қылармын» тїдї (Радлов, 87); Цојын алып äйттї: Äi сін нї кїшїсін? нї iшлäп мында јўрўрсўн?»тїдї (Радлов, 87); Інäсі äйттї: «Äi, балам, јўс јїгірма јашқа кїлдїм, бїргїнä вaқыт јалған äйткәнїм бар, аннан ўңкä јалған äйткәнїм јoқ (Радлов, 96); Бўрї äйттї: «Äi, јїгіт, нїк тадын тїдїң, äйттїм саңа тїмäйтїп. Індї сін барсаң, ханның шähärїнä јїтсәң анда јїтї ардымакның јїтї сауаснысы бар булыр, јїтїсін јїтї кїшї ушлап јухлаїды (Радлов, 115); Бўрї äйттї: «Äi, јїгіт, нї булды? сін қалаї кїтäїсін?» (Радлов, 117);

ÄİGMÄCÄŇ Патша äйттї: «Турусўңны äйтїтурусўңны äїgmäsäң сінї ўlтїрärмїн.» (Радлов, 111);

ÄITШ тат. фиг. әйтешү; рус. гл. 1. ссориться; перерекаются, препираться, браниться, спорить 2. соревноваться (состязаться) в красноречии, в искусстве пения, рассказа: Јулда кilä јатса бїр тўәнїң јулўн кўрдїлär; шул тўәнїң утлаған јїрїн кўрдїлär, бїр бїрїмән äйтїштї: «Бу тўәнїң алт тїшї сынық iкән»тїдї. Тағы кilä јатса тўä јулдан цығып јўргөн јїрлн к ў рдї «јўгўнән уң жағында сїркä сў бар iкән, сул јадғында балы бар iкән» тїп äйтїштїлär (Радлов, 93); Ўцäў äйтїштїлär бїр бїрїнä: «Бу қатын кїшї iкән, iцїндä бїр ўц аїлық бала бар iкән.» (Радлов, 93); Јармақ бїр аскärнї äйтштї: «Бїскä мында турўға јарамаїды.» (Радлов, 108); Муллалар кaitқанда ултырып äйтїштїлär, «катны кїм јасқан» тїдїлär (Радлов, 120);

ÄMP тат. ис. әмер; рус. сущ. приказ // приказной: Қуданың әмрїмїнән бїр бала таптым, қыс булдў, äцäлдән куркўп, бїр нан сатарның зїна қылатыдан хатыны бар iдї, шул хатын бїр ўл тапты, шул ўлнў ўзїмä алдым, ўс қысымны шул нанцының хатынына бїрдїм (Радлов, 96); Кїцї улў äйттї: «Қудайның әмршән кїшї цықпас, шулаї булса сулға кїтäїн.» (Радлов, 114);

ÄRİNÄ Jigıt äittı: «Ärinä jaraıtıǵan jır idı tıdı.» (Радлов, 104); Jigıt äittı: «Ärinä jaraıtıǵan jır ikän.» (Радлов, 105);

ÄРМАНЫМ Шул алып äittı: «Јоқ, ūıcsām әрманым жоқ, ikän ūıtırcsām ikän тіп қастым бар» тıдı (Радлов, 86);

ÄСПÄП Inäsi äittı: «Бар, балам, шул кішіläрниң halын bilär ūcün бір ūıgö kırıp бір jırgä алтын күмүш қоı! ikinci jırgä кім äspäp қоı, ūcünci jırgä ашап ісіп jıdıǵan та'амлар қоı! (Радлов, 97); булмаса кім äспап ал! (Радлов, 97);

ÄТ тат. ис. ат; рус. сущ. 1. лошадь, конь // лошадиный, конный, конский 2. спорт конь: Қыс äittı: «Äттä қоı күткälı jaқшы jır ikän!» (Радлов, 104); Қыс äittı: «Äттәнä cır күткälı jaқшы jır ikän»тıдı (Радлов, 105);

ÄŪÄL тат. әүвәл; рус. нар. 1. раньше, прежде, в прежнее время // прежний, старый, древний 2. сначала, сперва, прежде, раньше: «Мыннан jiti күнцүлік jır бар булыр, шул јулда äŷäl ajū уцурар, арсланлар јулбарслар уцурарлар, шуларга қарамаıäzär қылма! (Радлов, 106); Бүри ардымақны ўрдў, қысны ўрдў, думбраны ўрдў, äŷälı шикilli биk häibät сулў булдылар (Радлов, 118);

ÄŪÄLGÄ Ціцән äittı: «Мін түшўмдä кәптәр булып күккә уцтўм, äŷälgä қат күккә jittım, färiштälärни күрдім, ikinci қат күккә цықтым, ўткән баıғамбарның рұхын күрдўм.» (Радлов, 100);

ÄŪÄLDÄ Бу қыс äŷäldä вәдäläшкән бір jigitibar idı, қыс oıлады ул jigit kilди, тіп, бу башқа jigit булғанын қыс bilмәдi (Радлов, 104);

ÄŪÄI Мін цақырсам äŷäi улунўс kilсін, аннан соң уртаңыс kilсін, аннан соң кіциңс kilсін!» тіп бујурдў (Радлов, 97);

ÄŒÄĻ тат. ис. әжәл; рус. сущ. смертный час, смерть, кончина: Қуданың әмрімінән бір бала таптым, қыс булду, әңәлдән қурқу, бір нан сатарның зһна қылатыдан хатыны бар іді, шул хатын бір ұл тапты, шул ұлну ұзһмә алдым, ұс қысымны шул нанцының хатынына бірдім (Радлов, 96);

ÄШЈА Хан ұзһ цығып бір һуцрәгә кіріп бір бұләк қылып алтын кұмұш салды, ікінці бұләк қылып кім әшја салды, ұцұнці бұләк қылып ашатыған та'-амлар түріу жімішләр салды (Радлов, 97); Шул кіші кім әшјаны алды (Радлов, 97);

ÄШТІНÄ тат. ис. аждаһа; рус. сущ. миф 1. аждаха, дракон, змей 2. перен изверг, кровопивец: Бір әштһә жылан кіліп тірәккә адынды. Бу жігіт кулұнда бір балтасы бар ікән, бу батшаның баласы балтасымынан цапты, әштһә ікәгә бұлініп жіргә тұштұ (Радлов, 90); Бір һіңә кұнләр киләм ішләді, шул киләмгә нағыш қылып қат жазды. ұзһнің батша баласы ікәнін, жігірмә ұц түрліу ұнәр ұрәнгәнін, һі жірләрдә јурұп жігірмә тұрт кешімінән һәләк булғанын, қара қуш ујасында әштһә ұлтіргәнін, қара қушнұң балларына біргәнін, қара қушнұң буінұна мініп дарјадан цыққанын таш үйдө аш іңіп аннан киліп зынданда јатқанын барысын қат қылып киләмгә нағыш тұшұрдұ (Радлов, 91);

БҰĻ тат. фиг. бұлү; рус. гл. 1. делить, разделять, разделить, членить, расчленять, расчленить 2. разбивать, разбить, распределять, распределить; подразделять, подразделить 3. выделять, выделить 4. прерывать, прервать (разговор) 5. перегораживать, перегородить, разгораживать, разгородить: Уц ұлұ бар іді, шул ұц ұлұ атасының һі малы бар іді барында јыјып һәм хісабыны алып атасына садаққа қылды, қалған малын тәріқә қылып бұләшп алды. Бір алтын кірбіц бар іді, аны таңла бұләрбіс тіп алып қоідылар. Іртә

б̄үләјік тіп к̄ілділәр, бу алтын кірбіц қойған жіріндә жоқ, қайда ікәнін білмәиді (Радлов, 93);

БҮЛӘК тат. ис. бүләк; рус. сущ. 1) подарок, дар, подношение; 2) подарок; гостинец; приз, награда; премия: Хан ұз̄і цығып бір һұцрәгә кіріп бір б̄үләк қылып алтын к̄ұмұш салды, ікінц̄і б̄үләк қылып кім аш̄ја салды, ұцұнц̄і б̄үләк қылып ашатыған та'амлар түріў жімішләр салды (Радлов, 98);

БАІ тат. ис. бай; рус. сущ. богатый человек, богач: Бір к̄үндө шул баі зынданның іәс̄і бір таш ұі салдырды. Бу таш ұі б̄үткәндә баі зынданның іәс̄і к̄ұн кішіләрн̄і шәһәрн̄ің муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйтті: «Аі баі! ұјұң қутл̄ұ булсын! бік јақшы ұі булдан (Радлов, 91); Бір баі бар ікән, бік баі ікән, ашқан, хісапсыс малы бар ікән (Радлов, 93); Бір баіның ұц хатыны бар ігән, бір хатынны бік жаман сақлайт ігән (Радлов, 112); Бір ісірік кіші міні тутұп міні бајағы кәрәпн̄ің бајына сатты (Радлов, 112); Устулба қат јазұлұ булды: «Уңга кіткән кіші бік баі булыр, урта јулман кіткән кіші урта баі булыр, сулға кіткән кіші қайтмаідыдан» јазылдан іді (Радлов, 114);

БАІҒАМБАР тат. ис. пәйгамбәр; рус. сущ. 1. в разн. знач. пророк || пророческий; 2. эвф. пророк Мухаммед, Пророк (пишется с большой буквы) 3. перен. провидец: Ціцән әйтті: «Мін тұшұмдә кәптәр булып к̄ұккә уцт̄ұм, әуәлгә қат к̄ұккә јітт̄ім, фәріштәләрн̄і к̄ұрд̄ім, ікінц̄і қат к̄ұккә цықтым, ұткән баіғамбарның р̄ұхын к̄ұрд̄ұм.» (Радлов, 100);

БАЈАҒЫ тат. сыйф. баягы; рус. пр. недавний, давешний: Хан хатыны цағырыпты, бајағы жігіткә әйтті: «Куаң барма?» (Радлов, 110); Куш уцұп уцұп бајағы хатынның башына қунды (Радлов, 111); Барған барған јулда бајағы ізірік булып хатынны сатқан кіші аларда јулуқты (Радлов, 111); Бајағы ітілігін т̄ұбәсінә ултырып қунды, тырнағымынан тутұп ітілігін к̄ұтәріп уцты.

Кіңі улў мылтығын алды қулына бајағы ітілігін кўтәргән қушнў атты (Радлов, 113); Жігіт әйтті: «Мін бајағы ханның жітінңі ардымақның тіскін баўн тартып алдым, міні туттылар, ханға тапшырдылар (Радлов, 116);

БАҚЦА тат. ис. бакча; рус. сущ. 1. сад, парк, сквер || садовый 2. огород: Жібігәннің бакцасында ўскіргән гўлләрі бар, алардан алып кіл маңа!» (Радлов, 105); Гўлўнөн гўл бірді бакцаған алып (Радлов, 106);

БАЛА тат. исем. бала; рус. сущ. дитя, ребёнок, малыш: Катыны бар ікән, қырк жәшіндә бір бала тапты (Радлов, 85); Аннаң ары кара қушнўң баллары цақырып «кіл мында цық жуқары!» тіді. Бу жігіт жуқары цығыш кара қушнўң балларымынан сўләшті, ўс башынан ўткән ўмрўндәгї ішләрін әйтті (Радлов, 90); Батша бу хәбәрні ішітіп кіші жібәрді баласын нїцә ўәзірләр бірлән нїцә кул қараушмынан алдырды (Радлов, 91); Уцўнңі қарындаш әйтті: «Устўндө бір хатын барм'іді? бу хатынның іцїндә бір ўц аілық бала барм'ікән?» (Радлов, 94); «Бу ўц кіші мінің тўәмнї кўргәнїбіс жоқ, тіді, шулаі әйтсәдә ўсләрі тўәмдә нї тўрлў білгісі барын, ўстўндө хатын барын, хатынның іцїндә ўц аілық бала барын әйтәді (Радлов, 94); Пастық әйтті: «Шул қоіның інәсї ўлгән ікән, баласы жітім қалды, іміскәлі қоі жоқ булған ўцўн бір қанцық тўған іді, ул қанцыққа імісіп ўстіргән ідік» тіді (Радлов, 95);

БАЛЫҒ тат. ис. балык; рус. сущ. рыба (как животное и как продукт питания) || рыбный, рыбий: Жулда тўлгўвўң қарышы ацты, бір балықцының жісәсін Куцқар алып балығын бағып алып тўлгўгә бірді (Радлов, 89);

БАЛЫҚЦЫ тат. ис. балыкчы; рус. сущ. рыба, рыболов || рыболовецкий; рыбачий, рыбацкий: Жулда тўлгўвўң қарышы ацты, бір балықцының жісәсін Куцқар алып балығын бағып алып тўлгўгә бірді (Радлов, 89);

БАР тат. бар; рус. *предик. сл.* 1. есть, суть; имеется в наличии; налицо 2. в постпозиции к 1)(сущ.) в притяж. ф. кто имеет/имеющий кого, что: Катаны бар ікән, қырк jāшіндә бір бала тапты (Радлов, 85); Бір қулан қула алты бар ікән, алты пут іәрї бар ікән; алты жірінән аїл тартты; алты пут қылыц соқтүрдү, алты пут сұңкұ соқтүрдү (Радлов, 85); Қуданың әмрімінән бір бала таптым, қыс булдұ, әцәлдән қурқұп, бір нан сатарның зїна қылатыдан хатыны бар ідї, шул хатын бір ұл тапты, шул ұлнұ ұзїмә алдым, ұс қысымны шул нанцының хатынына бірдім (Радлов, 96);

БӘНӘЛВАН Вақытта іртә кўргән қара кїлїп жіттї, қырк аршын бујұ бар ікән бір бәһәлван болұп турдү (Радлов, 86);

БӘЛІҖАЛЫП Жігіт әйтті: «БәліҖалып кїлдім.» (Радлов, 106);

БАБА Кара Кўкұл әйтті: «Аї баба, jāш баланы ұїтіріп нї муратқа жі-тәрсін, ұзїнә бәр ā бәр кїлсә нї кал ітәрсін? әгәркї алың кїлмәсә ұзїңнї хараб-ітәрсін ұлїп пұшман кїтәрсін» тїдї (Радлов, 86);

БАҒАТЫДАН Қыс оїлағы «бір қоїцы булмасынїтіп оїлағы, жылқы бағатан кїшї булса жарар ідї. Қыс: «Бу жігітнїң санағасын бїлсәм» тїдї барса қої бағатыдан тәўр жір кўрдї (Радлов, 104); Тағы бардылар бір жірдә сыјыр бағатыған жақшы жір кўрдї (Радлов, 105);

БАҒЫП Жулда тўлгүвўң қарышы ацты, бір балықцының жісәсін Куцқар алып балығын бағып алып тўлгұғә бірді. Тўлгұ ашап тоїды (Радлов, 89); Бір қыс кїлїп суда індї, ул хатынны кўрдї, кїлїп тартып бағып кұцұ жітмәдї, ұјұнө јўгүрўп барып атасын цағырып кїлді, атасы бу хатынны кўтәрїп алып ұјұнә алып кїлді (Радлов, 110);

БАҚҚАЛЫ Тағы бардылар, жылқы баққалы жақшы жір кўрдї. Кыс әйтті: «Жылқы баққалы жақшы жір ікән.» (Радлов, 105);

БАҚСА тат. фиг. карау; рус. гл. 1. в разн зн смотреть, посмотреть, глядеть, поглядеть, взглянуть 2. осматривать, осмотреть, обозреть, обозреть, взирать 3. рассматривать, рассмотреть, разбирать, разобрать 4. судить, обсуждать, обсудить 5. нянчить; ухаживать; смотреть, присматривать 6. воспитывать, воспитать; содержать 7. выходить, смотреть (окно на улицу) 8. относиться, отнестись, касаться 9. принадлежать, относиться, быть в ведении: Кўзін ацып бақса Абул Касым қашында шәм жағып қарап ултыры қашында кўтўп (Радлов, 92);

БАҚТЫ Жігіт думбраны алып цықты, думбраны ціртіп бақты (Радлов, 117); Жігіт әйтті: «Äi,бўрім, сўсіннї алмадым, мін думбраны алдым, сауаснынаи цықтым, ціртіп бактым, таушў кўләп кїттї, мінї туттўлар. Індї хан маңа бујурдў: қыс ўрлап кїл, думбраны саңа бірәін! тідї, мін індї қыс ўрлағалы барамын.» (Радлов, 117);

БАЛ тат. ис. бал; рус. сущ. 1. мёд 2. медовуха; брага: Тағы кїлә јатса тўа јулдан цығып јўргөн жірлн к ў рдї «јўгўнән уң жағында сіркә сў бар ікән, сул јадғында балы бар ікән» тіп әтіштїләр (Радлов, 93); Бу әйтті: «Сул јадында балы барм'ідї?» (Радлов, 94); Хан әйтті: «Тўәннң јўкләгән јўгўнўң уң јадында сіркә сў, сул јадында бал булданын қаідапбїлдїңс.» (Радлов, 94);

БАЛАТ Барадылар бір јәі бўткәнцә бардылар, бір таш балат кўрдїләр. Бала қылышын алып таш балатқа кїрдї, балатқа кїрсә ўїнўң іцїндә ўц батыр балуан јатыр ісірїк (Радлов, 112);

БАЛТА тат. ис. балта; рус. сущ. топор: Бу жігіт кулұнда бір балтасы бар ікән, бу батшаның баласы балтасымынан цапты, аштīhā īkāgā бұлініп жіргә тұштұ (Радлов, 90);

БӘР Кара Кўкўл әйтті: «Аі баба, јәш баланы ўітіріп нї муратқа јі- тәрсін, ўзінә бәр ā бәр кілсә нї кал ітәрсін? әгәркі алың кілмәсә ўзінңи хараб-ітәрсін ўліп пұшман кітәрсін» тіді (Радлов, 86); Јәш Јігіт алыпның ўјўндө кўп караулар бар иді, һиц қаісысы Куцқар алыпқа бәр ā бәр кілмәді (Радлов, 89); Кўп кішіні қырды іц ахыры буларға кілгән аскәр бәр ā бәр кілмәді (Радлов, 89);

БАР тат. фиг. бару; рус. гл. 1) ходить, идти; ездить, ехать; плыть, лететь (удаляясь от говорящего или от места жительства говорящего, или минуя его) // хождение, езда, плавание, полёт 2) ходить, идти, ездить, ехать, плыть, лететь (двигаясь в определённом направлении): Сін қаіда барасын (Радлов, 86); Аңа Кара Кўкўл алып әйтті: «Шул істәп барған бала мін болырмын» тіді (Радлов, 86); Тімір алып әйтті: «Кўннўң батыш жадында Цојын алып тігән бар, аңа барған қайтқан жоқ (Радлов, 87); Кыс атасына барып сықтады: «Ата, ўз кўјәўң башыңа бәлә істәп јатыр (Радлов, 88); Хан аннан соң Інәсінә барды, әйтті. Інәсі әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнң һалын біләр ўцўн бір ўігө кіріп бір жіргә алтын кўмўш қоі! (Радлов, 97);

БАРАБА Хан әйтті: «Бісә туратырың тісіс, сіснң атыңыс Бараба булсын!» (Радлов, 108);

БАРМАҚ тат. ис. бармак; рус. сущ. палец, перст: Аннан ары бір ас сўләшіп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған жіріндә турған ўстөлнў ціртіп қоған иді (Радлов, 92); Бу хатын турғанда ўц бармағыман тајанып турдў, іціндә ўц аілық бала барын аннан білдік (Радлов, 94);

БАРЫСЫН тат. алм. барсы; рус. мест. все, все они: Бір ницә кўнләр киләм ишләдї, шул киләмгә нағыш қылып қат јазды. Ұзінның батша баласы ікәнін, жігірмә ұц тұрлұ ынәр ұрангәнін, нї јірләрдә јўрўп жігірмә тұрт кїшімінән һәләк булғанын, қара қуш ујасында аштиһә ўлтіргәнін, қара қушнўң балларына біргәнін, қара қушнўң буінўна мінїп дарјадан цыққанын таш ўїдө аш іцїп аннан кїлїп зынданда јатқанын барысын қат қылып киләмгә нағыш тұшўрдў (Радлов, 91);

БАТ тат. фиг. бату; рус. гл. 1. тонуть, утонуть, затонуть, потонуть 2. погружаться, погрузиться, погрязнуть 3. вязнуть, завязнуть, увязнуть 4. залезать, залезть, влезать, влезть (в долги) 5. впадать, впасть (о глазах) 6. перен запропаститься, запропасть, пропадать, пропасть, застревать, застрять 7. заходить, зайти, закатываться, закатиться (солнце) 8. погрязнуть, закоснеть (в чѐм-л плохом) 9. годиться, подходить, подойти: Јіл қујун цығып саллары бузулдў һәләк булўп, бір ницәсї суға батты, батша баласы бір ағашқа јабышып бір отрауға кїлдї (Радлов, 90);

БАТША тат. ис. патша; рус, сущ. монарх, царь, падишах; Бір батша бар ікән, бул батшаның ўң ўлў бар ікән, ікї ўлў ўлўна қатын бірді(Радлов,90); Јіл қујун цығып саллары бузулдў һәләк булўп, бір ницәсї суға батты, батша баласы бір ағашқа јабышып бір отрауға кїлдї (Радлов, 90); Алар әйттіләр: «Ўц ауру кїші бар, аны тәрғәргә алып кїлдік!» Бајағы қараулы батшаға хәбәр бірді. (Радлов, 111);

БАТЫР тат. ис. батыр ; рус. сущ. 1. герой, богатырь, смельчак // храбрый, смелый, отважный, доблестный, героический 2. батыр (победитель в борьбе на сабантуе): Булардың арасында бір батыр бар ікән, бік кўцлў ідї, бу батыр әйтті: «Мін аны ујатаін, бујы бік ўлкән булсада курқмаімын.» Батыр балаға барып әйтті: «Ә, жігіт, турїқаідан килгәнсін? қаіда барырсын?» (Радлов,

101); Шähärindä буларның ханы бар иді, ханға хәбәр бирдilər: «Бискә мында бір батыр килгән ук атышмак кўц кўрәшмәк тиләиді» тидilər. Хан аларда әйтти бујурўп: «Бу батырны мында ағып килің!» тиді (Радлов, 102); Бу карт ўи кишинің балалары бар иді, бик кўц батыр иді. Балаларына әйтти: «Сискә бір батыр килгән» тиді. Балалары әйтти: «Бистән батыр ким булсын?» (Радлов, 103);

БАУЛ тат. ис. бау; рус. сущ. 1. верёвка 2. бичёвка, шнур: Мін сана инди бір қағас бирәинибы сауасларның јанында бір ут јаныр, бы утка қадасымны ташла, аннан соң сауасқа иніп тискін баул киіп алып цық, тискіннән тартсаң карўллар ујанып киләр.» (Радлов, 116); Алты арғымакның тискін баўн киіп алды, қалдан арғымакның тискін баўн киәмәди, тартып алды; тартып алса карўл ујанып турўп килгән јигини тутўп алдылар (Радлов, 116); Јигит әйтти: «Мін бајағы ханның јитинци ардымакның тискін баўн тартып алдым, мині туттылар, ханға тапшырдылар (Радлов, 116);

БАУСЛАҒАЛЫ «Атымны бу шаныр вақты болған» тип Тимір алыпны алып урдў јиргә буғусўна қылыцын салған иди бауслағалы (Радлов, 86); Кылыцын сўрдў буғусўна қылыцын салған бауслағалы (Радлов, 87);

БӘҺӘЛҮАН «Ничик бәһәлуан булып турасыс!» (Радлов, 103);

БӘҺӘЛУАН Кара Кўкўл әйтти: «Ои вақыт ўткән икән тис атаңа бар! ўзинән бәһәлуан ! ўзинән кўцлў тапсын (Радлов, 86);

БАШ тат. ис. баш; рус. сущ. 1. голова 2. ум, разум, голова 3. вершина 4. верхушка, верх 5. верховье, исток, начало 6. конец 7. край, начало 8. кочан, вилок (капусты), головка (чеснока, лука) 9. головка, шляпка, кончик 10. заголовок, заглавие (статьи, книги) 11. начало (о времени) 12. начальник, руководитель, глава, вожак, главарь 13. голова, штука (при счёте) 14. пр головной 15. пр главный 16. пр заглавный, заголовочный: Кыс әйтти: «Әи ата,

ўз башыңа ўз кўјөў бәлә істәп јатыр, ўзінән алыпты ўзінән кўцлў кўәтлі тапса тапсын, тапмаса һәләк қылармын» тіді (Радлов, 87); Кара Кўкўі әйтті: «Атышмак ата башы, алышмак кәрәк, харап болырсын кўрәшәәк» тіді (Радлов, 87); Кыс атасына барып сықтады: «Ата, ўз кўјәўң башыңа бәлә істәп јатыр (Радлов, 88); Улўнўң килгәннә јиніЛ мәрцан башыннан цацты (Радлов, 89); Отрауға цықты; ўстўндө бір тирәк бар икән, шул тирәкнң башында бір кара кушнўң ујасы бар икән; ујасында икi баласы бар икән, һәр қаисысы тўә шикилли улулўғў (Радлов, 90); Бу јигит јуқары цығыш кара кушнўң балларымынан сўләштi, ўс башынан ўткән ўмрўндәгi ишләрiн әйтти (Радлов, 90);

БАШҚА тат. сыйф. башка; рус. пр. 1. другой, иной, прочий 2. нар врозь, порознь, отдельно, раздельно 3. посл кроме, помимо, исключая: Бу қыс әўәлдә вәдәләшкән бір јигитiбар иди, қыс оiлады ул јигит килди, тiп, бу башқа јигит булғанын қыс билмәди (Радлов, 104); Бардылар, таң јарыды, қыс кўрдi јигит башқа јигит икәнiн, башқа јигит билсәдә әйтмәди (Радлов, 104); Јигит цығыш китти ўјўнөн, јазўнан башқа нәрсәнi алмады (Радлов, 106); Бу хатын китти башқа илгә, јулда бир изирик киши уцуран кiлдi, ул кiлип хатынны туттў аны зiна қылғалы (Радлов, 106); Уигө јиткәндә јатты; јухлағанда бајағы қат оқудан мулла кiлптi, башқа муллалармынан тўрдә қасып алды, алтынны табып алып китти (Радлов, 120);

БАШЛА тат. фиг. башлау; рус. гл. 1. начинать, начать, приступать, приступить, заводить, завести 2. завязывать, завязать 3. в знач вспом гл переводится приставкой за- или гл начать и обозначает начало действия: Мулла әйтти: «Сiн цицәнсiн, сiнiң тў- шўң јақшы булыр, сiн башлап әйт нi тўшкўрдiң!» (Радлов, 100);

БАШЛЫҚ тат. ис. башлык; рус. сущ. начальник, руководитель, глава; главарь: Бір тўндә бір башлык шу шәһәрдә тўш кўрдї (Радлов, 119); Бір шәһәрдә бір хан бар игән, ул ханныңқы ун мулласы бар игән, шу ун мулласы бір ўидә јатады, бы башлык аларға киттї тўшўн әйткәлї, бу муллалардан суларға (Радлов, 119); Барды барды башлык, шу шәһәргә јиттї, кїшїләр дә муллаларның ўўн сурады, ўўн кўрсәттїләр (Радлов, 119); Атасы кўндї, муллалар бајағы башлыктың ўўндә тапқан алтынны атазына бїрдїләр, улўн алын киттїләр (Радлов, 120); Бајағы башлык баланың бїргән қатын алтына ташлағы (Радлов, 120);

БАШЫМАН Нїцәмә кўнлөр јўрўдў, бїр заманда бїр таш ўїгө кїлдї, ішїгї ацық турў, іцшдә Јәш Јїгїт алып јатыр, башыман тўрнї тїрәп, ајағыман ішїкнї тїрәп, кўїўп јатыр, кулўман муртўн сїнап кўїўп јатыр (Радлов, 88);

БІЛ тат. фиг. белү; рус. гл. знать, осознавать/осознать, быть в курсе || осознание; быть компетентным || компетентность: Батша баласы әйттї: «Мін кїләм ішләўн бїләмін»тїдї (Радлов, 91); Баї сурады: «Кїләм ішләўн бїләмїсїн?» Батша баласы әйттї: «Бїләмін» тїдї (Радлов, 91); Хан цақыртыш сурады, һәм бїлдї ханның баласы ікәнїн Батшаға хәбәр бїрдї (Радлов, 91); Іртә бўләјїк тїп кїлдїләр, бу алтын кїрбїц қоған јїрїндә јоқ, каїда ікәнїн бїлмәїдї; бу ўцәўнән ўскә кїшї кўргән јоқї ідї. Іц бїрїнән кўрәрїн бїлмәїдї, бїр бїрїнән аїп табып табылмасм' ікән тїп шул вәдәмїн ўцәўдә сәфәр цықты (Радлов, 93); Аннан јўтўндә сїркә сўмынан бал булғанын бїлдїк.» Хан булардан сурағы: «Тўәнїң ўстўндө хатын булғанын бу хатын іцїндә ўц аїлық бала булғанын қаїданбїлдїңїс.» (Радлов, 93); Булар әйттїләр: «Бїсләр бу іттән бїр бїр јїгән ідїк кўңїўбїстә бїр бїрїбїснї тушман туттўк, їт бїр бїрїн сўїмәїдї, аның ўцўн їт туғумў қушылданын бїлдїк» тїдї (Радлов, 96);

БИЛГІ тат. ис. билге; рус. сущ. 1. метка, пометка, засечка 2. знак 3. значок 4. признак; примета 5. отметка, оценка: «Бу ұц кіші мінң тўамнї кўргәнїбіс жоқ,тїдї, шулаї әйтсәдә ўсләрі тўамдә нї тўрлў бїлгїсї барын, ўстўндө хатын барын, хатынның іцїндә ўц аїлық бала барын әйтәдї (Радлов, 94); Мінң урлаған тўамдә нї бїлгїсї барын бәрїндә әйтәсїс (Радлов, 94);

БІК тат. бик; рус. нар. 1. очень, весьма, слишком; вполне 2. крайне, крепко 3. перед пр переводится приставкой пре-: Бу таш ўї бўткәндә баї зынданның іәсї кўн кїшіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйттї: «Аї баї! ўјўң қутлў булсын! бїк жақшы ўї булдан (Радлов, 91); Қунақ шулаї оїлағац Абул Қасым тағы ўстөлгө цїрттї, тағы бїр ішік ацылды, аннан бїр қыс цықты, бїр қулында сандуғац бїр қулында бїр булбул гўлләрмїнән бїк һәібәт, сандалатмїнән оїнап цықты (Радлов, 92); Бїр баї бар ікән, бїк баї ікән, ашқан, хїсапсыс малы бар ікән (Радлов, 93);

БІР тат. сан. бер; рус. числ. один, одна, одно: Катыны бар ікән, қырк жәшїндә бїр бала тапты (Радлов, 85); Бїр кўндө бїр жәшкә жїттї, ікї кўндө ікї жәшкә жїттї, жїтї кўндө жїтї жәшкә жїттї. Бїр қулан қула алты бар ікән, алты пут іәрї бар ікән; алты жїрїнән аїл тартты; алты пут қылыц соқтўрдў, алты пут сўңкў соқтўрдў (Радлов,85); Шулаї әйтїп қараулға бїрдї, буларны алып барып бїр ўїдө қоїды (Радлов, 95); Бїр қїзмәтқәрї жїләк алып кїлгән ідї, шу қунақларға жїләк бїрїп жїбәрдї, бїр қәнїзәққә әйттї: «Жїләқнї алып барып бїрїп, ўзың тышқары цығып таңлағын! (Радлов, 95); Бу кїшіләр жїләктән алып бїр бїр кўстән алып жїдїләр (Радлов, 95); Кїц булданғда хан бїр қої сојып, бїшірїп қунақларға жїбәрдї (Радлов, 95);

БІР АС тат. бераз; рус. нар. 1. немного, несколько, отчасти, частично; сколько-нибудь 2. в слож с переводится приставками по-, от-, под-, при-: Аннан ары бїр ас сўләшїп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған жїрїндә турған ўстөлнў цїртїп қоїған ідї (Радлов, 92); Алар әйтїптї: «Бїс бїр ас

тура тураік!» (Радлов, 108); Кўцўм ханның ј ыр ы на н бір ас сўс (Радлов, 109);

БІР тат. фиг.бирү; рус. гл. 1. давать, дать, выдавать, выдать, отдавать, отдать 2. подавать, подать 3. сдавать, сдать 4. передавать, передать 5. отдавать, отдать 6. задавать, задать 7. присваивать, присвоить 8. в знач вспом гл переводится глаголом прдолжать и обозгначает действие, совершающееся, несмотря ни на что: Салам бірді (Радлов, 87); Ўјўндө ніңә кўнлөр қунақ болдў, аннан соң қысын біріп тоі қылды (Радлов, 87); Јулда тўлғўўң қарышы ацты, бір балықцының јісәсін Куцқар алып балығын бағып алып тўлғўғә бірді (Радлов, 89); Тіс ханға хәбәр бірділәр, «шул жоғалған батшаның баласы мында ікән» тіп. Хан цақыртыш сурады, һәм білді ханның баласы ікәнін Батшаға хәбәр бірді (Радлов, 91); Сонда јатқаң оілаіды: «Ун ікә қысны бірмәдї, бу бірәўні бірсәдә риза ідїм, маңа бірмәдї. Кысын бірмәсә бірмәсін, индї минї бір қараңгы јірә јатқызып қоіды, іц булмаса шәм јағын јарытып, минїң қашымда кўтўп ултырса кәрәк іді, кўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт імәс (Радлов, 93);

БІРЛӘН тат. белән; рус. посл 1. с (со), вместе с 2. на 3. переводится формой творительного падежа сущ 4. союз и: Батша бу хәбәрні ішітіп кіші јібәрдї баласын ніңә ўәзірләр бірлән ніңә кул қараушмынан алдырды (Радлов, 91);

БІРІ тат. бире; рус. нар. 1. ближе 2. сюда 3. здесь 4. этот, эта, это: Кара Кўкўл әйтті: «Јоқ, атышмақ ата пашы! алышаң! кїл бірі! тіп атынан тўштў (Радлов, 86);

БІС тат. алм. без; рус. мест. мы (безнең наш; безгә к нам, нам; безне нас; бездән от нас; бездә у нас): Јкәсї сўләштї: «Һа бу нїдәї јан біснїң тушманыбысны ўлтіріп біснї ўлімнән қалдырды (Радлов, 90); Қара қушнўң

баллары әйттіләр: «Бісләр сінә җәшірәик! ата инәбіс килсә сінә җәлтирәр» тиді (Радлов, 90); Біснә тушманыбыс җәлтирәп китти тип сықтап қайратланып килә жатыр.» (Радлов, 90); Булар әйттіләр: «Бісләр җулда килә жатып қумда бір тәуәннә җулун кәрдәк (Радлов, 94); Булар әйттіләр: «Мыны бістән сурамағын! ул җиләкнә алып килгән кешідән сурағын! аннан соң біс цауап бирәйк!» (Радлов, 95);

БИСӘ Хан әйтти: «Бисә туратырың тисә, сиснә атыңыс Бараба булсын!» (Радлов, 108);

БИСКӘ Кыстан сурады: «Нисә күн болды бискә жаткалы?» Кыс әйтти: «Җәлтирәп болды» тип (Радлов, 86); Кыстан сурады: «Бискә нисә күн болды?» (Радлов, 88); Килгән ул җәлтирәп: «Ә бабам, сиснә улунҗымын, сис минә атамиссыс, Тимир алыпның кысынан мин туганмын, инди бискә рухсат бир! сис җигә қайтыңыс!» тиді (Радлов, 88);

БИСМИЛЛА тат. бисмилла; рус. сущ. 1. рел. во имя Аллаха (всемилоостливого и милосердного!-слова, произносимые мусульманами перед началом какого-л. дела и перед едой): Ханның күҗәү аптыранды; тоқтап сурағы, «мин су ичип киләин!» парды, су идмәдә, бир пәршәткә бар иди, бисмилла иррахман иррахим тип кидә аны (Радлов, 102); Бир кәрәмәтлә җүзүгә бар иди, бу җүзүкнә бисмилла тип уң қулына қатты, сикиндә, қарцыға булып уцәп китти (Радлов, 103);

БИШП тат. *фиг.* пешеру; рус. *гл.* варить, печь, готовить || варка, печение, приготовление (горячей пищи, а также хлеба, сдобных блюд и т. п.) 2. печь, припекать (о солнце) || припекание: Карт атасы әйтти: «Аи балам! аш бишпәргә утун кәрәк» тиді (Радлов, 85); Аннан соң баи аш бишпәп муллаларны җыгып конак кылды (Радлов, 91); Кич булдангда хан бир қои сожып, бишпәп қунақларға җибәрди (Радлов, 95); Бишпәп қазанның ичнә ашап ултырдан иди (Радлов, 114);

БОЛ тат. фиг. бул, булу; рус. гл. неперех. 1. бывать/быть, существовать, иметься || бытность, существование; 2. бывать/быть, происходить/произойти, случаться, совершиться: Ницä кўнläр жүрүдү, һиц бир киши кўринмәиді, ўзінә бәр ä бәр әжү арсланминән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85); Вақытта іртä кўргән қара киліп јитті, қырк аршын бујў бар ікән бир бähälван болўп турдў (Радлов, 86); Ат сўәгї ала тау болған тїдї, ір сўәгї імән тау болған» тїдї (Радлов, 87); Кыстан сурады: «Біскä ницä кўн болды?» тіп. Кыс әйтті: «Уц әі болды» тіп (Радлов, 88); Јулда қаршы бир јәуғда туцар болдў, аларны һәм қырып ўлтіріп ыхтыјар қылып алды (Радлов, 89);

БОЛДАН Ницä кўнläр жүрәдї бир тїмїр ўигө кїлдї. анарда ішік јокї, қараға тїшік јокї, бир тау шіkillї бир ўї болдан ікән (Радлов, 87);

БУ тат. алм. бу; рус. мест. этот, эта, это; данный; сей, сия, сиё: Кіттї індї бу, барып, барып бир шähäргä тїдї Тўндө бу шähäргä кїрдї, бир ўигө јитті, ішік ацып ўигө кїрдї. Уїдўң іпїндä кїшісї јок, бир цымылдық кўрдї, бу цымылдықны ацып јібäрсä іцїндä бир қыс јатыр (Радлов, 104); «Ја, бир кудаіаі!» тїдї «ўс кўдрәтїңмән бу јїрдä ўсїң сақлағаі-ідїң.» (Радлов, 104); Бу таш ўї кўїдў, јїгїт јалғыс қалған ідї таш ўїдө. Јїгїтнїң қулында бир јакшы әјаты бар ідї, јїгїтнїң қатырына бу әјат кїлдї, әјат оқудў, әјатның қарамәтїмінән бу таш ўїдөн сау цығып кїттї (Радлов, 107); Булар сўләштїläр, бу ізірік кїші хатынны јўс јїгірма сомда сатты. Бу баі хатынны алып кәрәпмїнән турдан јїріңä алып кїттї. Бу хатын бојын бу баїда бїрмәдї, бу хатынны урды бїк сукты, бїк қынағы, хатын аңа тїмәдї (Радлов, 110); «Шул аулның цїтїндä бир тїрәк ағач бар, бу тїрәкнїң ўсгүндä бир алтын тах бар, мының ўстүндä бы қуш ултыр» тїдї (Радлов, 115);

БУ тат. алм. бу; рус. мест. этот, эта, это; данный; сей, сия, сиё: «Атымны бу шаныр вақты болған» тіп Тїмїр алыпны алып урдў јїргä

буғусуна қылыцын салған іді бауслағалы (Радлов, 86); Шähärнiң ciтiндä тўlгў қалды, «мына Jäш Jигiтнiң шähäрі бу» тiдi (Радлов, 88); Jkäсi сўläштi: «ha бу нiдäi jan бiснiң тушманыбысны ўлтирiп бiснi ўlimнән қалдырды (Радлов, 90); Бу jигiт мыны iшитiп қара кушнўң тiлiмнән аларға һауап бiрдi: «Иша алла миниң-дä муратыма jиткiрсiн!» (Радлов, 90); Бу jигiт жуқары цығыш қара кушнўң балларымынан сўläштi, ўс башынан ўткән ўмрўндäгi iшlärин äйттi (Радлов, 90); Бiр заманда jil кујун цықты, тiрäкнi қыимылдатты, бу қара кушнўң баллары äйттi: «Бу ата инäбiснiң қанат jilбў. Äгär индi jamғур жауса бу jamдур тўгўl, ата инäбiснiң куўзинән jашы (Радлов, 90);

БЎГЎНГЎ тат. сыйф. бүгенге; рус. пр. 1. сегодняшний 2. нынешний: Хан қои пастықны цақырып алды, сурады: «Бўгўнгў соған қоқаисы қоиның баласы идi?» тiп (Радлов, 95);

БУҒУС тат. ис. бугаз; рус. сущ. 1. анат. горло, гортань || горловой, гортанный; 2. диал. муен: «Атымны бу шаныр вақты болған» тiп Тiмiр алыпны алып урдў jiргä буғусуна қылыцын салған іді бауслағалы (Радлов, 86); Кылыцын сўрдў буғусуна қылыцын салған бауслағалы (Радлов, 87);

БУЗУЛДЎ тат. фиг. бозылу; рус. гл. 1. прям, перен портиться, испортиться, повреждаться, повредиться 2. расстраиваться, разлаживаться, разладиться (об инструментах) 3. промозгнуть, испортиться (о погоде) 4. тухнуть, гнить 5. развращаться, развратиться 6. нарушаться, нарушиться: Jil кујун цығып саллары бузулдў һäлaқ булўп, бiр нiцäсi суға батты, батша баласы бiр ағашқа жабышып бiр отрауға кiлдi (Радлов, 90);

БУЈ тат. ис. буй; рус. сущ. длина, протяжённость; протяжение; рост; высота: Вақытта iртä куўргән қара кiлiп jиттi, қырк аршын бујў бар iкән бiр

бähälван болўп турдў (Радлов, 86); Бір алып цығып килди, буҗы бар ікән жігірма кулац, ікәсі хан кўјәўмән кўраштїләр (Радлов, 102);

БУҖАУ тат. ис. буяу; рус. сущ 1. краска, краситель 2. окраска, раскраска; крашение // красильный: «Јўн Јрәтїгән кіші кәрәк; јўн бујаигыған бујау кәрәк.» (Радлов, 91);

БУҖАУЦЫ тат. ис. буяучы; рус. сущ. 1. красильщик; маляр 2. торговец красками: Ірўці, бујауцы бәрїдә ўзїнїң зынданынан тапты (Радлов, 91);

БУҖУРДЎ тат. фиг. боеру; рус. гл приказывать, приказать, повелевать; предписывать, предписать: Бір кўн аїлы булдўм, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмїнән јуртўна бујурдў, әгәр мінң хатыным ул тапса маңа сўјўншў атцаптырың! (Радлов, 95); Хан цығып кунақларға кїлїп әйттї: «Каїсыңыс улу, қаїсыңыс кїцї? Мін цақырсам әўәї улуңўс кїлсїн, аннан соң уртаңыс кїлсїн, аннан соң кїцїңс кїлсїн!» тїп бујурдў (Радлов, 96); Атасы бујурдў: «Кїтї» (Радлов, 101); Хан бујурдў: «Кїмдә кїм бу јўзўкнў јїргә тўшўрсә қысымды бїрәмїн» тїдї (Радлов, 102); Хан бујурдў: «Мыны алып барып ўлтірїң тарда асып!» (Радлов, 102);

БУЛ тат. фиг. булу; рус. гл. 1. быть, бывать 2. иметь, иметься, быть в наличии 3. пребывать, присутствовать, фигурировать 4. оказываться, оказаться 5. становиться, стать 6. получаться, получиться, образовываться, образоваться 7. происходить, произойти, совершаться, совершиться, случаться, случиться 8. решаться, решиться; намереваться 9. быть готовым; быть приготовленным 10. вырастать, вырасти 11. в сочетании с деепр на -п образует форму возможности (барып була можно ехать) 12. в сочетании с прич на -ган служит для выражения притворного действия (эшлэгән була делает вид, что работает): Јїл кујун цығып саллары бузулдў һәләк булўп, бїр нїцәсї суға батты, батша баласы бїр ағашқа јабышып бїр отрауға кїлдї

(Радлов, 90); Аннан соң муллалар китті, муллалар киткән соң баі зындан башына әмір қылды: «Јоқім'ікән зынданда кіләм ішләітігән кіші? әгәр булса алып кіл аны!» (Радлов, 91);

БУЛАР Шул кіші булардан сурады: «Аі іуслар! біртұа кұрдұңұсмә?» Булар әйтті: «Јоқ, кұргәнібіс жоқ!» тіді (Радлов, 93); Хан булардан сурады: «Бу кішінің тұасін алдыңысма? бірің!» тіді. Булар әйтті: «Јоқ, бісләр алғаныбыс жоқ» тіді (Радлов, 94); Булар әйттіләр: «Бісләр тішінің жырығын ұс ақлыбыстан бідік.» Булар әйттіләр: «Бісләр јулда кілә жатып кумда бір тұәнің јулұн кұрдік (Радлов, 94); Булар әйттіләр: «Тұа јулдан цығып утлағанда ұләңнің узун јіріндә јүгү ұләңгә сыјылса уң жағына қымырсқа ұләңгә ұрәді, сул жағына ціргәі ұрәді (Радлов, 94); Шулаі әітіп қараулға бірді, буларны алып барып бір үідө қоіды (Радлов, 95);

БУЛАТ Јармак әіттіпті: «Маңа кұп јір кәрәкмәіді, ұгіс кұннің үлкәнлігі јір маңа бірсәң маңа булат» (Радлов, 107);

БУЛБУЛ тат. ис. былбыл; рус. сущ. соловей: Қунақ шулаі оілағац Абул Қасым тағы ұстөлгө ціртті, тағы бір ішік ацылды, аннан бір қыс цықты, бір қулында сандуғац бір қулында бір булбул гүлләрмнән бік һәібәт, сандалатмнән оінап цықты (Радлов, 92);

БУЛУТ тат. ис. болыт; рус. сущ. туча, облако: Бір ак булутка мініп Цојын алып кілә жатыр (Радлов, 87);

БҰРІ тат. ис. бүре; рус. сущ. волк: Бір бұрі алтына јүгүрүп кіді. Үлкән улұ турұп қулына ағац алып бұріні кұп ташлағы (Радлов, 114); Бұрі мыннан барды урта јулға (Радлов, 114); Бұрі қацты, кіці інісі бардан сул јақта јулға јүгүрдү. Кіцісі ағаларыдаі қазанның јанында, бұріні кұрсә қазанның јарымын

бўригә тўгип бирдї. Бўри килп ашағы. Бўри әйттї: «Қалаі барасын?» (Радлов, 114); Бўри әйттї: «Äi, жігіт, нї булды? сін қалаі кїтәйсін?» Жігіт әйттї: «Äi, бўрім, сўсіннї алмадым, мін думбраны алдым, сауаснынаи цықтым, цїртїп бактым, таушў кўләп кїттї, мінї туттўлар (Радлов, 117); Бўри думбраны алды, алып цїртїп бакты, бы думбра һәибәт таушлы игән (Радлов, 118); Урта јулға јїткәндә бајағы бўри јәнә кїлдї (Радлов, 118);

БЎРИ тат. ис. бүре; рус. сущ. волк: Бўри аңа әйттї: «Бы араған ары кїтмәгінәлтқа ашың бўтўп царығыңны жігіп!» (Радлов, 114); Урта јулға уртан їнісінә жігтї; уртан їнісї қазанның јанында ашап ултырды, бы һәм ағакман бўринї кўды (Радлов, 114); Хан аны кўрїп алмасын тїп бўри думбраға ўрдў, шум таушлы қылып қойды (Радлов, 118); Бўри әйттї: «Думбраны алдыма?» Жігіт: «Јоқ, алмағы» тїдї «жітї арғымақны тїк бирдї маңа.» Бўри арғымаққа қарады, ўрдў, шум атлар булып кїттї: «Булаі апар!» тїдї «булаі хан алмас.» (Радлов, 118); Ағаларын устулбаға алып кїттї, анда қалған жітї арғымақны, қушнў, думбраны, қыены алды, аннан јўнәлїп јўјўнә қайтты. Јулға бајағы бўри уцурап кїлдї (Радлов, 118);

БУСТУРЎП Kilsä хан мунўңқы қапқасын бустурўп јатыр (Радлов, 106); Жігіт әйттї: «Тақсыр бїсш јібәрїп нї ўцўн мінң јуртўмнў бустўрарсын?» (Радлов, 106);

БЎТ тат. фиг. бетү; рус. гл. 1. кончатся, кончиться, заканчиваться, закончиться 2. завершаться, завершиться 3. истекать, истечь (о времени) 4. расходоваться, израсходоваться, выходить, выйти (о деньгах) 5. истощаться, истощиться, иссякать, иссякнуть, ослабеть 6. отходить, отойти, отлегать, олтлечь (о боле, горе) 7. выводиться, вывестись 8. умирать, умереть, погуибнуть 9. в знач вспом гл переводится приставками вы-, из- (ис-), до- и обозначает полноту, завершённость действия: Азықлары бўттў, жігірмә тўрт

күндө жігірмә тұрт атын ашады, атлары бұттұ, жајау киттіләр (Радлов, 90); Бу таш үі бұткәндә баі зынданның іәсі күн кішіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйтті: «Аі баі! үжүң қутлұ булсын! бік жақшы үі булдан (Радлов, 91);

БУШАТ Кара Күкүл әйтті: «Жоқ, мін сіні бушатмамын, сін үәдәндә турмассын.» (Радлов, 87); Кара Күкүл бушатты аны (Радлов, 87); Тімір алыпның қысынан бір ұл тұған іді, шул ұлұ кілін әйтті: «Аі карт! картаған ікәнсін, бушатмыны! мін күл пара қылаін!» Кара Күкүл алып бушатты, кілгән ұлұ Јәш Јігіт алыпны тутұп алып жіргә урдұ, күл тозаң цықты (Радлов, 88); Мін сінснї бушатмамын, ханға алып барамын» тіп ханға алып кїлдї үцәўн (Радлов, 94);

БЫ тат. алм. бу; рус. мест. этот, эта, это; данный; сей, сия, сиё: Хан әйтті: «Бы қыс маңа кәрәкмәйдї, міннїң кәнісәкләрімнїң құп артық сулұ» тїдї «бы қыены һәм үсїң алїқысқа бардан үцўн думбраны тік бірәін, мындаі шум шіkillі қыс маңа кәрәкмәйдї.» (Радлов, 118); Бүрі думбраны алды, алып цїртїп бақты, бы думбра һәібәт таушлы ігән (Радлов, 118); Бір шәһәрдә бір хан бар ігән, ул ханныңқы ун мулласы бар ігән, шу ун мулласы бір үідә јаады, бы башлық аларға китті тұшўн әйткәлї, бу муллалардан суарға (Радлов, 119); Бы үідўң іцїндә бір бала ултырды (Радлов, 119); Кат јасып бірдї бала, бајағы башлық бы қатны алып китті (Радлов, 119);

БЫЦАҚ тат. ис. пычак; рус. сущ. 1. в разн зн нож // ножевой 2. перен ничего, ни черта (пычагым) 3. перен на кой чёрт, ни к чему (пычагыма): Шулаі сўләшіп баланы јықтылар, бірәү быцақ алып цыққан ігән, башқалар ајағын кулұн туттұлар (Радлов, 120); Быцақ тутқан кіші кісәлмәді, кіскінїтігән кішігә «сін кіс!» тіп быцақны бірдї, улға кісмәді (Радлов, 120);

ТҮБӘ тат. ис. түбә; рус. сущ. 1. крыша, кровля // кровельный 2. темя, макушка 3. вершина, маковка 4. вершина, возвышенность // возвышенный 5. мат вершина (угла): Түбәгә цыгып карап турдү малларын (Радлов, 104);

ВӘДӘ тат. ис. вәгдә; рус. сущ. 1. обещание; 2. зарок, клятва; 3. обещание, слово, обязательство; Иңч биринән кўрәрин билмәиди, бир биринән аип табып табылмасм' икән тип шул вәдәмнән ўцаўдә сәфәр цықты (Радлов, 93); Бир кўн аилы булдум, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмнән журтуна бујурдү, әгәр минң хатыным ул тапса маңа сўјўншў атцаптырың! (Радлов, 96); Кўцўм хан әйтти: «Кўптә булса вәдә қылған соң бирәин!» (Радлов, 107); Кўцўм хан вәдә қылып «бирәин!» тиди. (Радлов, 107); Бу қыс әўәлдә вәдәләшкән бир жігітбар иди, қыс оілады ул жігіт килди, тип, бу башқа жігіт булғанын қыс билмәди (Радлов, 104);

ВӘЗИР тат. ис. вәзир; рус. сущ. визирь, министр: Аннан ўјўнө қиліп вәзирин азат қылды, әйткәннң рас икән, тиди. Вәзиринә ўлқән урын баш қылып ыхтыјар қылды (Радлов, 93);

ВАҚЫТ тат. ис. вақыт; рус. сущ. время, пора: Вақытта іртә кўргән кара киліп јитти, қырқ аршын бујў бар икән бир бәһәлван болўп турдү (Радлов, 86); Кара Кўкўл әйтти: «Ои вақыт ўткән икән тис атаңа бар! ўзинән бәһәиуан ! ўзинән кўцлў тапсын (Радлов, 86); Иңә вақытлар турдү, бир заманнан соң кўгірт кўкрагән шикилли таус цықты (Радлов, 87); Иңәси әйтти: «Әи, балам, јўс јигірма јашқа килдим, биргинә вақыт јалған әйткәннм бар, аннан ўңкә јалған әйткәннм јок (Радлов, 96); Бир кўн аилы булдум, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмнән журтуна бујурдү, әгәр минң хатыным ул тапса маңа сўјўншў атцаптырың! (Радлов, 96); Вақыт булдү никах қыјатыған (Радлов, 102);

ВІ Хан äйтті: «Ja, кунақлар, сісләр нi ўцўн булаi јўрәсiс? јўрмәк-сәбәбiңiс вi iдi?» (Радлов, 97);

ГÄЎҺÄР тат. ис. гәүһәр; рус. сущ. 1. драгоценный камень 2. жемчуг, перл: Қыс кўп пәрсә алмаған iкән, ўц гәүһәр таш алды қулына (Радлов, 104);

ГҮЉ тат. ис. гөл; рус. сущ. бот. цвет, цветок || цветочный; комнатное растение: Јiлбiгәннiң бақцасында ўскiргән гүлләрi бар, алардан алып кiл маңа!» (Радлов, 105); Јiгiт äйттi: «Хан минi шунда шунда јiрләрдән гүл алып кiлiтiгәлi.» (Радлов, 105); Јiгiт äйттi: «Хан јiбәрдi шулаi Јiлбәгәннiң гүл алдырғалы.» (Радлов, 106); Јiгiт äйттi: «Хан јiбәрдi сiскә, бiр қыс баласы ауру- мыш сiскә тары гүялдырмағы јiбәрдi.» (Радлов, 106); Гүлўнөн гүл бiрдi бақцаған алып. Јiгiт бу гүлнi алып қайтты (Радлов, 106); Қулына гүлнi бiрдi. (Радлов, 106);

ГҮЉLÄРMĬNÄN Қунақ шулаi оiлағац Абул Қасым тағы ўстөлгө ciрттi, тағы бiр iшiк ацылды, аннан бiр қыс цықты, бiр қулында сандуғац бiр қулында бiр булбул гүлlәрмiнән бiк һäибät, сандалатмiнән оiнап цықты (Радлов, 92);

ГУР тат. фиг. күрү; рус. гл. 1. в разн зн видеть, увидеть 2. замечать, подмечать 3. чувствовать, понять 4. думать, считать 5. относиться, отнестись: Iгiнцi кўндә урта улў атасына кiлiп äйттi: «Бы тўн мин қарўллап тураiн!» атасы јараiды тдi, урта улў тўндә Iтlиk жағында қаруллап турдў, тўн уртасында јухлап қалды, iртән гурса тады бiр Iтlиk жоқ булды (Радлов, 113);

ДА тат. кис. да; рус. част. 1. тоже, также, и 1. ни 3. каждый, еже- 4. в сочетании с гл «булу» в усл ф хоть, хотя, хотя бы 5. при гл на –гач сразу, сразу же, тут же; как только: ЎIкән улў қайтты, атасына iнiп кiлдi, äйттi: «Мiн, атам, тўндә јухлағаным жоқ, шулаi да булса тағы бiр Iтlиgмiс жоқ булды (Радлов, 113); Алар бы јiрдә ўцаў ўц јул да аiрылды (Радлов, 114); Ул кўнў

кунды, тўнлө барды сауасныда, қадасны жышты ішігінә, ішік ацып кіттї. іңіндә тағы бір ұї бар ігән, бы ұїдің ігаігінә қадасны жышты, ул да асылды (Радлов, 116);

ДӒ тат. кис. да; рус. част. 1. тоже, также, и 1. ни 3. каждый, еже- 4. в сочетании с гл «булу» в усл ф хоть, хотя, хотя бы 5. при гл на –гач сразу, сразу же, тут же; как только: Барды барды башлык, шу шӕһӕргӕ јіттї, кішілӕр дӕ муллаларның ұјұн сурады, ұјұн кӱрсӕттїлӕр (Радлов, 119); Қатта бала јасыпты: «Уї тӱр дӕ бір ўлкӕн алтын бар, қасқан кіші алар» тіптї (Радлов, 120); Баланы дӕ бірділӕр, алтын тағы бірділӕр (Радлов, 120);

ДӒРӒТ тат. ис. тӕһарӕт; рус. сущ. рел омовение: Аш ашанды, турдӱ, дӕрӕт алды, намас оқудӱ (Радлов, 102);

ДАРҖА тат. ис. дӕрҖя; рус. сущ 1. широкая река 2. перен море, океан: Бір дарҖа жағасына кїлдї, сал цабып дарҖаға тұштұлӕр (Радлов, 90); Бір нїцӕ кӱнлӕр кїлӕм ішлӕдї, шул кїлӕмгӕ нағыш қылып қат јазды. ӱзїнїң батша баласы ікӕнїн, јігірмӕ ўц тӱрлӱ ўнӕр ӱрӕнгӕнїн, нї јїрлӕрдӕ јұрұп јігірмӕ тӱрт кїшімїнӕн һӕлӕқ булғанын, қара қуш ујасында ӕштиһӕ ӱлтїргӕнїн, қара қушнұң балларына бірғӕнїн, қара қушнұң буїнұна мїнїп дарҖадан цыққанын таш ӱїдӕ аш іцїп аннан кїлїп зынданда јатқанын барысын қат қылып кїлӕмгӕ нағыш тұшұрдӱ (Радлов, 91); Кїлдїлӕр бір дарҖаның қашына, тӕрӕт алдылар, хұсұл қујулдұлар, ӱслї ӱслӕрїнӕ нїқах қылдылар, қушұлдылар бір бірїнӕ (Радлов, 105); Бір дарҖа јақын бір Јїлбігӕн бар ідї (Радлов, 105);

ДӒРРӒӰ Бу дӕррӕӱ цӱкӕлӕп ултырды, хатыны бірғӕн јазұны тӱбӕсїнӕ коїды (Радлов, 106);

ДӒСТУРХАН Јігітнїң қулында дӕстурхан табақ ашмынан, қысның қулында самовар цїнїмїнӕн (Радлов, 92);

ДАТІ Ханда әйтті: «Ја, тәксір хан даті» ттді (Радлов, 94);

ДӘҰЛӘТ тат. ис. дәүләт; рус. сущ. 1. государство, держава // государственный, державный 2. богатство, состояние, капитал: Кўп заман рахатланып дәүләт көрўп өмўр сўрдўлөр (Радлов, 89);

ДМАН Кылы дман цапты, қылыц ўтмәдї, сўңқўсїмән цәндтї, сўңқўсў ўтмәдї (Радлов, 88);

ДОМБРА тат. ис. думбра; рус. с ущ. домбра (казахский двухструнный музыкальный инструмент): Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїртїп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кірїп кїлдї; бірісїнїң қулында іскріпкә, бірїнїң қулында музыка, қаїсының қулында домбра, қаїсы цырмады, қаїсы уїнаїды, шулаї хїзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92);

ДУМБРА тат. ис. думбра; рус. с ущ. домбра (казахский двухструнный музыкальный инструмент): «Ханның алтын думбрасы қаїда турат?» Ул кіші әйтті: «Ханның думбрасы бір сау асны да» тіп әйтті. (Радлов, 116); Бајағы бўрі әйткән ігән: «Думбраны алсаң сін қылына тїмә » Жігіт думбраны алып цықты, думбраны цїртїп бақты (Радлов, 116); Хан әйтті: «Сін нїк думбрамны ўрлаїсын? сін мындаї сыпаї жігіт ігәнсїн, сін нїк булаї ўрлыққа јўрісїн?» (Радлов, 117); Хан аны кўрїп алмасын тіп бўрі думбраға ўрдў, шум таушлы қылып қоїды. Жігіт шум таушлы думбрамынан ханға барды. Жігіт ханның ўжўнә жіткәндә хан думбраны кўрәїн тіп ўжўнән цығып кїлдї. Жігіт ханға думбраны кўрсәттї, хан цїрттї, бір шум тауїпны цыдарды думбранан (Радлов, 118); Ағаларын устулбаға алып кїттї, анда қалған жіті арғымақны, қушнў, думбраны, қыены алды, аннан јўнәлїп ўжўнә қайтты (Радлов, 118);

ДУНҖА тат. ис. дөнья; рус. сущ. 1. мир, вселенная; 2) мир, свет, земной шар, планета || мировой 2) (весь) мир, (весь) свет, все люди, всё человечество: Бір жоқыс кішінің бір ыйдагаси бар игән, бір ир баланы дунжаға килтирди (Радлов, 119); Хатыннар улда тапты қыста тапты, дунжадан ыттилар (Радлов, 103);

ДЫҚҚАНДА Јилбигән қаршы дыққанда бу јазуны тубанә қояп ултырдаисын цукалап (Радлов, 106);

ЗӘИР Қайынан сурады: «Маңа рухсат биримін јалаңға цыгып зәир қылар иди.» (Радлов, 102);

ЗАМАН тат. ис. заман; рус. сущ. время; времена; эпоха; век; период: Бір ница заманнан соң Кара Кукул алып Цојын алыпны јирга урду (Радлов, 86); Куп заман рахатланып даулат коруп омур сурдулор. Бір ница заманнан соң кун цыгыш јағынан бір цау киди. (Радлов, 89); Инди бір заманда бу патша булған алиги баи уј уно қайтып киди (Радлов, 111); Ница вакытлар турду, бір заманнан соң кутирт кукраган шикилли таус цыкты (Радлов, 87); Аның уцун бу кичиси алтынны алтынға кушамын тип алтынны алды; туту икәси алтын кумушну алмаған атасы заманда қим кигән икан, ашқа тоған (Радлов, 100);

ЗІНА тат. ис. зина; рус. сущ. книжн. блуд, прелюбодеяние, любодеяние; разврат, распутство: Хан ацуланып кунақларда југуруп киди. «Ciclar мині зинадан булған икан тип аитпеси!» тип сукти (Радлов, 96); Қуданың амримнан бір бала таптым, қыс булду, ацалдан куркуп, бір нан сатарның зина қылатыдан хатыны бар иди, шул хатын бір ул тапты, шул улну ымә алдым, ус қысымны шул нанцының хатынына бирдим (Радлов, 96); Хан кунақларға килип ризалацылық сурап аитти: «Ә, кунақлар, минің нанцының һәм зина хатыннынан туганымны қайдан билдиси?» (Радлов, 96); Бу хатын китти башқа илга, јулда бір изирик кичи уцуран киди, ул килип хатынны тутту аны зина қылғалы (Радлов,

110); İnäсі äittı: «Zına qılğan, anyñ ıp̄ñ қан ıltırш ташлаған!» (Радлов, 111);

ЗЎБАЇТА тат. ялг. ис. Зөбәйдә; рус. имя собств. : Аларның арасында бір Зүбәйтә ісімі бір қыс бар іді, шул қысны јана алды (Радлов, 89);

ЗЫНДАН тат. ис. зиндан; рус. сущ. книжн. темница, тюрьма, заточение, острог || темничный; тюремный: Бір кўндө шул баі зынданның іәсі бір таш ıі салдырды. Бу таш ıі бўткәндә баі зынданның іәсі кўн кішіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары äittı: «Ai bai! ııñ қутлў булсын! бiк јакшы ıі булдан (Радлов, 91); Аннан соң муллалар кiттi, муллалар кiткән соң баі зындан башына āмір қылды: «Јоқiм'iкән зынданда кiләм iшläitigән кiшi? āгәр булса алып кiл аны!» Зындан башы зынданға кiлiп äittı: «Ä кiшilär! сiснiң арасында кiләм iшläitigән устаңыс јоқма?» (Радлов, 91); Зындан башы хан баласын алып баiға кiлдi (Радлов, 91); Ірўци, бујауцы бәрiдә ўзiнiң зынданынан тапты. Бір нiцә кўнlär кiләм iшlädi, шул кiләмгә нағыш қылып қат јазды. ўзiнiң батша баласы iкәнiн, јiгiрмә ўц тўрlў ўнәр ўрәнгәнiн, нi јiрlärдә јўрўп јiгiрмә тўрт кiшiminән hәлак булғанын, қара куш ујасында әштиhә ўltirgәнiн, қара кушнўң балларына бiргәнiн, қара кушнўң буiнўна минiп дарјадан цыққанын таш ıidө аш iцiп аннан кiлiп зынданда јатқанын барысын қат қылып кiләмгә нағыш тўшўрдў (Радлов, 91);

ЇТИГ тат. ис. итек; рус. сущ. сапог, сапоги (кирзовые, валяные, кожаные, охотничьи, болотные) || сапожный: Мыннан соң ујанып турдў, кулан кула атын iärläp, сақтыјан iтигiн кiјiп, қылыцын қырлап, сўңкўсўн сўрәтiп атка миндi (Радлов, 85);

ILÄГÄН Бір јақтан бір ішік ацылды, бу ішіктән бір қысмынан бір жігіт цықты, бірісінің қулында бір ilägän, бірісінің қулында қумған, бірісінің қулында тәрәт жау лук. Қунақларға пардылар қулларын jүштүрүп, қулларын сұртүп алып кілгән ішіккә кіріп кітті жаулукмынан, қумғанны, ilägänni алып (Радлов, 92);

IÄ тат. ис. ия; рус. сущ. 1. хозяин, владелец, обладатель 2. миф дух 3. линг подлежащее: Бір кұндө шул баі зынданның iäci бір таш ұи салдырды. Бу таш ұи бұткәндә баі зынданның iäci кұн кішіләрни шәһәрниң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйтті: «Ai баi! ұjұң қутлұ булсын! бiк жақшы ұи булдан (Радлов, 91); Жігіт кітті, шәһәргә кiлдi, кiрдi шәһәргә, бір ұигө кiрдi, ұинұң iäci сурады: «Hi жігітсiн? кәiдә барасын?» (Радлов, 105); Ёi iäci әйтті: «Hi бiрәiсiс?» тiдi (Радлов, 105); Уинұң iäcinән сурады: «Ханның ұjұ кәiдә?» тiдi (Радлов, 116); Жігіт думбраны алып қысмынан арғымақ iäcinә кiттi (Радлов, 118);

IÄP Бір қулан қула алты бар iкән, алты пут iәрi бар iкән; алты jiрiнән әiл тартты; алты пут қылыц соқтүрдү, алты пут сұңкұ соқтүрдү (Радлов, 85);

IGÄН тат. мод. сүз. икән; рус. модал. сл. с именами образует составное сказуемое оказывается; оказалось: Булар әйтті: «Бу хан хан баласы тұғұл игән, нан сатарныңқы баласы iкән»тiдi (Радлов, 96); Бір баіның ұц хатыны бар игән, бір хатынны бiк жаман сақлаiт игән (Радлов, 112); Бір патшаның ұц улұ бар игән, қырк iтiк алтын кұмұш бар игән (Радлов, 113); Сiн бар мыннан ары бір шәһәргә, анда бір ханы бар, аның jiтi ардымады бар игән, бы ардымакны ұрлап кiлгiн, аннан ары қушұмнұ бiрәiн саңа!» (Радлов, 115); Ул кұнұ қунды, түнlө барды сауасныда, қадасны jышты iшiгiнә, iшiк ацып кiттi. iцiндә тағы бір ұи бар игән, бы ұидiң игәiгiнә қадасны jышты, ул да ацылды (Радлов, 116);

ІДІ тат. иде; рус. вспом. гл. 1. с именами и модальными сл выраж предикативность: кем идең кем был 2. образует прош незаконченное время: ала идем я брал 3. образует прош многократное время: ала торған идем я обычно брал 4. образует преждепрошедшее время: алған идем я тогда взял 5. образует будущ-прош время: алачак идем я должен был взять 6. образует желат накл: алсын иде взял бы: Аннан соң ўјўн утмынан кўідўргәли јўргән идї (Радлов, 88); Тимір алыпның қысынан бір ўл тўған идї, шул ўлў килін әйттї: «Ай карт! картаған ікәнсін, бушатмыны! мін кўл пара қылаін!» (Радлов, 88); Шул ўйгө кїлдї. Јәш Јігіт алыпның ўјўндө кўп қараулар бар идї, һиң қаисысы Куцқар алыпқа бәр а̄бәр килмәдї (Радлов, 89); Әгәр іңнә тўшәў тўшәсәң, јакшы киләмләр тўшәсәң ўјўң кўркәм кўрінәр идї (Радлов, 91); Аннан ары бір ас сўләшп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған јирїндә турған ўстөлнў цїртп қоған идї (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїртп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә јігіт ун ікә қыс кїрп кїлдї; бірисїнің қулында іскріпкә, бірїнің қулында музыка, қаисының қулында домбра, қаисы цырмады, қаисы уїнаиды, шулаі хїзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды. Алар булдац Абул Қасым тағы бір цїрткән идї (Радлов, 92);

ІДІ тат. иде; рус. вспом. гл. 1. с именами и модальными сл выраж предикативность: кем идең кем был 2. образует прош незаконченное время: ала идем я брал 3. образует прош многократное время: ала торған идем я обычно брал 4. образует преждепрошедшее время: алған идем я тогда взял 5. образует будущ-прош время: алачак идем я должен был взять 6. образует желат накл: алсын иде взял бы: «Атымны бу шаныр вақты болған» тїп Тимір алыпны алып урдў јїргә буғусўна қылыцын салған идї бауслағалы (Радлов, 86); Аларның арасында бір Зўбәйтә ісїмлі бір қыс бар идї, шул қысны јана алды (Радлов, 89); Қысын бїрмәсә бїрмәсін, индї мінї бїр қараңгы јїрдә јатқызып коїды, іц булмаса шәм јағын јарытып, мінң қашымда кўтўп ултырса кәрәк идї, кўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт імәс (Радлов, 93); Хан килсә јігіт ултырыр идї; ханның бїк ісї кїттї, әйттї: «Ја, јігіт, индї абў қыл! мін сінї

рәнцйттм; ўнәрһң бар һкән, ханлық урнымны саңа бһрдһм, мһн саңа һндһ аҗак алтына кул булаһн (Радлов, 107);

ІЗІРІК тат. фиг. исерек; рус. прил. 1. пьяный, хмельной, нетрезвый, выпивший // пьяница; 2. перен. пьяный, опьяневший, пришедший в возбуждение : Бу хатын кһттһ башқа һлгә, јулда бһр һзһрһк кһшһ уцуран кһлдһ, ул кһлһп хатынны туттһ аны зһна қылғалы (Радлов, 110); Ізһрһк кһшһ хатынны кулынан тутһп баһ кһшһгә алып барды. (Радлов, 110); Барған барған јулда баҗағы һзһрһк булып хатынны сатқан кһшһ аларда јулукты (Радлов, 111); Баҗағы һсһрһктән сурағы: «Сһн нһгә аурудың?» (Радлов, 112); Бала қылыцын алып таш балатқа кһрдһ, балатқа кһрсә ўһнўң һцһндә ўц батыр балуан јатыр һсһрһк. (Радлов, 112);

ІКӘСІ тат. сан. икесе; рус. числ. 1. два, две, двое 2. в сложн сл переводится компонентом дву-, двух-, двое- 3. сущ двойка (оценка): Мыннан соң Кара Кўкўһ алып пужатты, һкәсһ шул јһрдә јһтһ кўн, јһтһ тўн јатып јуклады (Радлов, 86); Аннан соң уҗанып турўп һкәсһ Тһмһр алыпның ўјўннө кһлдһ Ўјўндө нһцә кўнлөр кунақ болдў, аннан соң қысын бһрһп тоһ қылды (Радлов, 86);

ІКӘ тат. сан. ике; рус. числ. 1. два, две, двое 2. в сложн сл переводится компонентом дву-, двух-, двое- 3. сущ двойка (оценка): Бһр кўн јатам тһп бһр аһ јатты, һкә кўн јатам тһп һкә аһ јатты, Кара ўц кўн јатам тһп ўц аһ јатты (Радлов, 86); Қара кушнўң һкә баласы јыланны јһп коһды (Радлов, 89); Сонда кһлгәндә аның һшһгһнә һкә кһшһ қараул қоһған, һәр бһр кһлгән һшһктән һшһккә кһлгән кунақларны кўтәрһп јўрўтәдһ (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөһгө цһртһп ултырдац тағы һшһк ацылды, шуннан тағы ун һкә јһгһт ун һкә қыс кһрһп кһлдһ; бһрһсһнһң кулында һскрһпкә, бһрһнһң кулында музыка, қаһсының кулында домбра, қаһсы цырмады, қаһсы уһнаһды, шулаһ хһзмәт қылып кунақны хўрмөт қылды. Алар булдац Абул Қасым тағы бһр цһрткән һдһ (Радлов, 92); Шул јһрдә һкә хатынны булып јўрдў (Радлов, 103); Хан шундаһ ўһ

кылдырышы, таштан ікә қабат там қылдырыпты, ікі қабат там арасында күмір күйдүрүнтү (Радлов, 107);

ІКӘН тат. мод. сүз. икән; рус. модал. сл. с именами образует составное сказуемое оказывается; оказалось: Јігітнің қулында сүнқұсұ бар ікән; бу кішіләргә сүнқұсұн бірді; үігө алып кіріңләрітіп, әлігіләр сүнқұсұн алып құтәрәлмәділәр. Јігіт әйтті: «Батырмын тіп турасыс, бір қулымман ушлап јүрлті ікән сүнқұмнұ құтәрәлмәісіс» тіді. (Радлов, 103); Кыс әйтті: «Јылқы баққалы јакшы јір ікән.» (Радлов, 105); Јігіт үінұ кұрді, бу үі бік јакшы үі ікән (Радлов, 105); Шул алып әйтті: «Јоқ, ұлсәм әрманым јоқ, ікән ұлтірсәм ікән тіп қастым бар» тіді (Радлов, 86); Бір батша бар ікән, бул батшаның ұң ұлұ бар ікән, ікі ұлұ ұлұна қатын бірді (Радлов, 89); Отрауғацықты; ұстұндө бір тірәк бар ікән, шул тірәкнің башында бір қара қушнұң ујасы бар ікән; ујасында ікі баласы бар ікән, һәр қаісысы тўә шікіллі улулұғұ (Радлов, 89); Ііц бірінән кұрәрін білмәіді, бір бірінән аіп табып табылмасм' ікән тіп шул вәдәмін ұцаўдә сәфәр цықты (Радлов, 93);

ІКӘСІНДӘ Батшаның баласы ікәсіндә алып қара қушнұң ујасына ташлады (Радлов, 89);

ІКІ тат. сан. ике; рус. числ. два, две, двое, второй: Бір кұндө бір јашкә јітті, ікі кұндө ікі јашкә јітті, јіті кұндө јіті јашкә јітті (Радлов, 85); Бір батша бар ікән, бул батшаның ұң ұлұ бар ікән, ікі ұлұ ұлұна қатын бірді (Радлов, 89); Бір батша бар ікән, бул батшаның ұң ұлұ бар ікән, ікі ұлұ ұлұна қатын бірді (Радлов, 90); Ікінці қарындаш әйтті: «Тўәнің јүкләгән јүгұнұң іціндә уң јадында сіркә сұ барм'іді?» (Радлов, 94); ікінці јіргә кім әспәп қоі, ұцұнці јіргә ашап іціп јідігән та'амлар қоі! (Радлов, 97); Хан ұзі цығып бір һұцрәгә кіріп бір бұләк қылып алтын кұмұш салды, ікінці бұләк қылып кім әшја салды, ұцұнці бұләк қылып ашатыған та'амлар түріў јімішләр салды (Радлов, 98);

Шул јірда ікә хатынны булып јүрдү̄ (Радлов, 103); Хан шундаі үі қылдырышы, таштан ікә қабат там қылдырыпты, ікі қабат там арасында күймір күйдүрүнтү (Радлов, 107);

ІМАН Ат сүәгі ала тау болған тіді, ір сүәгі імән тау болған» тіді (Радлов, 86);

ІМАС Кысын бірмәсә бірмәсін, инді мині бір қараңғы јірда јатқызып қоиды, іц булмаса шәм јағын јарытып, минің қашымда кұтұп ултырса кәрәк іді, кұтұп ултырмады, Абул Касым јумарт імәс (Радлов, 93); «Балаңыс біскә кәрәк імәс, балаңысны сіскә қаітарабыс (Радлов, 120);

ІМІС тат. фиг. имезү; рус. гл. кормить (накормить) грудью, давать (дать) сосать: Пастық әйтті: «Шул қоіның інәсі ұлған ікән, баласы жітім қалды, імискәлі қоі жоқі булған ұцұн бір қанцық тұған іді, ул қанцыққа імісіп ұстіргән ідік» тіді (Радлов, 95);

ІНІП Ун ікә қысмынан ун ікә жігіт бәрыда кілгән ішіккә қаітара ініп цығып кіттіләр (Радлов, 92); Бір шәһәргә кірді, бу шәһәрнің цитінда бір үігө кірді, ініп кіліп су сурады, су ішті (Радлов, 119); Ул үігө барып бајағы башлык ініп кілді (Радлов, 119);

ІНӘ тат. ис. әни, ана; рус. сущ. 1. мама, мамочка, мамаша, мать; матушка: Карт інәсі аш бішірді (Радлов, 85); Хан інәсінән барып сурады: «Аі, інә, біскә қунақ кілгән, бу қунақ біснi хан баласы тұтұл, нан сатарныңқы баласы тіпәйттіләр; ја, інә! әйттурусұн! мині ұзiң таптыңма ја кішідән алып асрағыңма?» Інәсі әйтті: «Әі, балам, јус жігірма јашқа кiлдiм, біргiнә вақыт јалған әйткәнiм бар, аннан ұңкә јалған әйткәнiм жоқ (Радлов, 96); Інәсі әйтті: «Әі, балам, шул қунақлар шулаі јұрмак сәбәбiнi ікән сура! (Радлов, 96); Хан аннан соң Інәсінә барды, әйтті. Інәсі әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнiң һалын

біләр үцүн бір үйгө кіріп бір жіргә алтын күмүш қой! (Радлов, 97); Хан аннан соң інәсінә кітті, інәсі әйтті: «Кіңісі алтын күмүшнү алаін тісә алтын кірбіцнї шул урлаған ікән. (Радлов, 97);

ІНДІ тат. кис. инде; рус. част. 1. уже, уж, же 2. ну уж 3. нар теперь, сейчас 4. союз и если: Әгәр инді жамғур жауса бу жамдур тұғұл, ата інәбіснң кўзінән жашы (Радлов, 89); Кысын бірмәсә бірмәсін, инді мині бір қараңғы жірдә жатқызып қойды, іц булмаса шәм жағын жарытып, минң қашымда қўтўп ултырса қарак іді, кўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт імәс (Радлов, 93); Хан инді тоі қылмақ булды, қысын бірәді (Радлов, 102); Малцы анда оілады: «Мін жігірма јәшінән утус јәшімәцә бағыи кїлдім бу малларымны, инді мін буларны ташлап қаіда барамын?» (Радлов, 104); Кітті инді бу, барып, барып бір шәһәргә тїді Тўндө бу шәһәргә кірдї, бір үйгө жітті, ішік ацып үйгө кірдї (Радлов, 104);

ІНДІ тат. кис. инде; рус. част. 1. уже, уж, же 2. ну уж 3. нар теперь, сейчас 4. союз и если: Кілгән ұлў әйтті: «Ә бабам, сіснң улуңсмын, сіс минң атамыссыс, Тімір алыпнң қысынан мін тұғанмын, инді біскә рухсат бір! сіс үйгө қаітыцыс!» тїді (Радлов, 89);

ІНСӘ Ыјўнө інсә һіц кіші жоқ игән (Радлов, 111);

ІПІНДӘ Бы шәһәрнң іпіндә бір үйдә қунды (Радлов, 116);

ІР тат. ис. ир; рус. сущ. 1. мужчина // мужской 2. муж, супруг 3. пр перен мужественный: Кыс ўц кәўһәр таш бірді ірінә, әйтті: «Јақшы үі булса бір ташны біргін! бірінә кўнмәсә ікәнї бір!» (Радлов, 105); Бу хатыннң ірі инді ўідө јўрдў (Радлов, 111); Бајағы ўдәўн цыдарды, ірін қалдырды (Радлов,

112); Бір жоқс кішінің бір ұйдағасі бар игән, бір ір баланы дунжаға кілтірді. Äligі ір баланы асрап жатады (Радлов, 119);

ІР Ат сұағі ала тау болған тіді, ір сұағі імән тау болған» тіді (Радлов, 86); Ат сұағі ала тау, ір сұағі імән тау болған (Радлов, 88);

ІРМӘК Кара Кўкўл әйтті: «Хош болсын! ўзімә іш ірмәк істап жүрўрмўн (Радлов, 86); Кыс кіліп әйтті: «Аталы цақырады сінї, мында кілсін, мін бір ірмәк іш табып бірәін» тіді (Радлов, 86);

ІРТӘ тат. ис. иртә; рус. сущ. 1. прям, перен утро // утренний // утром 2. пр ранний // рано: Вақытта іртә кўргән қара кіліп жітті, қырқ аршын бујў бар ікән бір бәһәлван болўп турдў (Радлов, 86); Ігінці кўндә урта улў атасына кіліп әйтті: «Бы тўн мін қарўллап тураін!» атасы жараіды тді, урта улў тўндә Ітлік жағында қаруллап турдў, тўн уртасында јухлап қалды, іртән гурса тады бір Ітлік жоқ булды (Радлов, 113);

ІСІМ тат. ис. исем; рус. сущ 1. имя, название, наименование 2. доброе имя, слава 3. звание 4. прозвание, прозвище 5. линг имя существительно: Аларның арасында бір Зўбәйтә ісімлі бір қыс бар іді, шул қысны јана алды (Радлов, 89);

ІСКРІПКӘ тат. ис. скрипка; рус. сущ. скрипка || скрипичный: Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө ціртіп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кіріп кіді; бірісінң қулында іскріпкә, бірінң қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уінаіды, шулаі хізмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92);

ІССІЗ тат. иссез; рус. пир. бесчувственный, обморочный // без чувств: Бір са'ат іссіз булўп јатты (Радлов, 92);

ІСТӒ У ц улӑ атасыман ақылдаштылар: «Бу қушны істӑргӑ кӑрӑк!» тӑдӑлӑр. Атасы уларына рухсат бӑрдӑ қуш істӑгӑлӑ (Радлов, 114);

ІСТӒП тат. фиг. эзлӑу; рус. гл. 1. искать, поискать || поиск; 2. разведывать/разведать; искать, отыскивать || разведка || разведочный, разведывательный; поисковый; 3. разыскивать обвиняемого: Аңа Кара Кӑӑкӑл алып ӑйттӑ: «Шул істӑп барған бала мӑн болырман» тӑдӑ (Радлов, 86); Цоҗып алып ӑйттӑ: «А жақшы кӑдӑң, мӑндӑ сӑнӑ істӑп барып қаныңны тӑӑкӑн тӑп җӑргӑн ідӑм (Радлов, 87); Кыс атасына барып сықтады: «Ата, ӑз кӑӑӑӑң башыңа бӑлӑ істӑп җатыр (Радлов, 88); Куцқар алып шул җӑрдӑн атасынан рухсат алып алыплық істӑп кӑттӑ (Радлов, 89); Кӑцкӑ бала қӑйтты, ӑнӑсӑнӑ ӑйттӑ: «Маңа ӑндӑ хатын кӑрӑк! мӑн хатын істӑп бараӑн!» тӑдӑ (Радлов, 112);

ІТ тат. ис. ит; рус. сущ. мясо || мясной: Аннан соң ӑйттӑлӑр: «Ашамаңыс! бу коӑ ітӑ тӑӑӑл, ітнӑң іт ӑкӑндӑ» тӑдӑ (Радлов, 95); Шул іттӑ бӑрӑн ашады, сӑӑӑӑӑн мурнӑдан цықарып ташлады (Радлов, 85); Бӑр қӑнӑзӑккӑ ӑйттӑ: «Бу ітнӑ алып барып қунақларға бӑрӑп тышқары цығып тыңла нӑ сӑӑӑшшӑ, ӑйткӑн сӑӑӑӑӑрӑн маңа кӑлӑп ӑйт!» Кӑнӑзӑқ бу қоӑның ітӑн алып қунақларға алып бӑрӑп, тышқары тыңлады (Радлов, 95); Шулар аш бӑрдӑлӑр, іт ултыстылар алтына, шуларның ӑц қӑӑӑӑӑ җӑтӑгӑн аш ідӑ, бу җӑгӑткӑ бӑр ашауға җӑтмӑдӑ (Радлов, 103);

ІТЛӑГ Баҗағы ӑтлӑгӑнӑң тӑӑбӑсӑнӑ ултырып қунды, тырнағымынан тутӑп ӑтлӑгӑн қӑӑӑӑрӑп уцты (Радлов, 113); Җӑгӑт ӑйттӑ: «Тӑӑн саӑн ӑӑӑӑмӑскӑ бӑр қуш кӑлдӑ, бӑснӑң ӑтлӑгӑмӑснӑ алып кӑттӑ, аны мӑн істӑп барамын» тӑп ӑйттӑ (Радлов, 114);

ІУС тат. ис. дус; рус. сущ. друг, приятель, друг-приятель; Шул кӑшӑ булардан сурады: «Аӑ іуслар! бӑр тӑӑ кӑрдӑӑӑсмӑ?» (Радлов, 94);

Иц тат. фиг. эчү; рус. гл. 1. пить 2. выпивать, пьянствовать: Аш ашадылар, шарап сүн ицтіләр, тойдўлар (Радлов, 88); Аш килтірді, ашады, іцп јіп тоиды (Радлов, 88); Аннан соң килгән кунақ ашап іцп јіп тоиды. Ашап іцп булған соң қысмынан јігіт табақ цинімнән самоварны јыјып килгән ішіктән цығып алып китті (Радлов, 92); Інәсі әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнң һалын биләр үцүн бір үгө крпп бір јіргә алтын күмүш қои! ікинці јіргә кім әспәп қои, үцүнці јіргә ашап іцп јидігән та'амлар қои! аннан соң һәр қаисысын бір бірләп цақырып шул нәрсиләрн кўргәс, мынак! бу нәрсәләрнң қаисысын алаисын әиті қош алтын күмүшнў ал! булмаса кім әспап ал! булмаса ашаитыған та'амларны ал! қаисысын тиләсәң шунў ал! шулаі әиті Аннан соң аны цығағып ікинці бірәўн цақырып шулаі әиті үцүнцізін аннан соң тады цақырып шулаі әиті» (Радлов, 97); Ханның кўјәў аптыранды; тоқтаитп сурағы, «мін су іцп киләин!» парды, су идмәдї, бір пәршәткә бар идї, бисмилла иррахмән иррахим тп кидї аны (Радлов, 102);

Иц тат. һич; рус. нар. 1. несколько, ничуть, никак, совершенно, вовсе 2. см һичкайчан: Кысын бирмәсә бирмәсін, индї минї бір қараңгы јірә јатқызып қоиды, иц булмаса шәм јағын јарытып, минң қашымда қўтўп ултырса кәрәк идї, қўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт имәс (Радлов, 93);

Иц тат. эч; рус. суц. 1. живот; брюхо; желудок 2. внутренность, нутро // внутренний, нутряной 3. перен душа, сердце 4. начинка 5. см эчлек 6. посл эчендә в, среди 7. посл эченнән из, по, из-под 8. посл эченә внутрь: Ўцаў әитиштіләр бір бирinä: «Бу қатын кіші ікән, ицндә бір үц аılık бала бар ікән.» (Радлов, 93); Ікинці қарындаш әйтті: «Тўәннң јўкләгән јўгўнўн ицндә ун јадында сиркә сў барм'идї?» (Радлов, 94); Уцўнці қарындаш әйтті: «Устўндө бір хатын барм'идї? бу хатынның ицндә бір үц аılık бала барм'икән?» (Радлов, 94); «Бу үц кіші минң тўәмн кўргәнбіс јоқ, тидї, шулаі әйтсәдә үсләрі тўәмдә нї тўрлў билгісі барын, ўстўндө хатын барын, хатынның ицндә үц аılık

бала барын әйтәдi (Радлов, 94); Хан булардан сурағы: «Тўәнің ўстўндө хатын булғанын бу хатын иңдә ўц аiлық бала булғанын қайданбiлдiңс.» Бу хатын турғанда ўц бармағыман тајанып турдў, иңдә ўц аiлық бала барын аннан бiлдiк.» (Радлов, 94); Ўидўң иңдә бiр қарт ўi кiшi барiдi, ул аның кiлгәнин бiлдi (Радлов, 102); Уидўң ипiндә кiшiсi жоқ, бiр цымылдық кўрдi, бу цымылдықны ацып jибәрсә иңдә бiр қыс жатыр (Радлов, 104); Қыс турдў, бу jигiтмән цықты ўидөн, тўн иңдә кiттiләр булар (Радлов, 104);

ИЦНӘН Шул тахытқа цығып ултурдўлар, цымылдығының иңнән аш бiрдi қысы (Радлов, 88);

ИЦЦДӘ Нiцәмә кўнлөр jўрўдў, бiр заманда бiр таш ўигө кiлдi, ишiгi ацық турў, иццдә Jаш Jигiт алып жатыр, башыман тўрнi тiрәп, ајағыман ишiкнi тiрәп, кўiўп жатыр, кулўман муртўн сiнап кўiўп жатыр (Радлов, 88);

ИШ тат. ис. эш; рус. суц 1. работа, деятельность, занятие, труд // рабочий, трудовой 2. дело, положение, обстановка // деловой 3. дело, вопрос, проблема 4. работа, изделие, произведение, труд 5. профессия, служба // служебный 6. событие, случай, дело: Кара Кўкўl әйттi: «Хош болсын! ўзiмә иш iрмәк iстәп jўрўрмўн (Радлов, 86); Кыс кiлiп әйттi: «Аталы цақырәды сiнi, мында кiлсiн, мiн бiр iрмәк иш табып бiрәiн» тiдi (Радлов, 87); Бу jигiт жукары цығыш қара кушнўң балларымынан сўlәштi, ўс башынан ўткән ўмрўндәгi ишlәрiн әйттi (Радлов, 90); Буларның ишlәрiн бўтўрўп, кiцiсiнән алтынны алып рiзалаштырып jибәр!» тiп әйттi iнәсi (Радлов, 100); Jигiт әйттi: «Ә кiшilәр, нi ишlәп жатырсыс мында мiнiң қапқасында, нi қа- стыщыс бар мында» тiдi (Радлов, 106);

ИШК тат. ис. ишек; рус. суц. 1. дверь || дверной (проём, косяк); 2. дверка, дверца (несгораемого шкафа, машины); 3. перен. врата только мн. ч.: Нiцә кўнlәр jўрәдi бiр тiмiр ўигө кiлдi. аңарда ишiк жоқi, қараға тiшiк жоқi, бiр

тау шіkilli бір үi болдан ікән (Радлов, 87); Ницәмә кўnlөр жүрүдү, бір заманда бір таш үigө кiлдi, ішігi ацық турү, іцшдә Jәш Jігiт алып јатыр, башыман тўрнi тiрәп, ајағыман ішiкнi тiрәп, кўiўп јатыр, кулўман муртўн сiнап кўiўп јатыр (Радлов, 88); Сонда кiлгәндә аның ішігiнә ікә кiшi қараул қоiған, һәр бір кiлгән ішiктән ішiккә кiлгән қунақларны кўтәрiп жүрүтәдi. Ақырында Абул Қасым ўзiнiң ултыратыдан ўжўнўң ішігiнә кiлгәндә Абул Қасым ўзi кiлдi, кiлгән қунақларын кўтәрiп ўзiнiнiң ултыратыдын ўжўнө жүрүтәдi (Радлов, 92); Тўндө бу шәһәргә кiрдi, бір үigө јiттi, ішiк ацып үigө кiрдi (Радлов, 104); Ул кўнў кунды, тўnlө барды сауасныда, қадасны јышты ішігiнә, ішiк ацып кiттi. іцiндә тағы бір үi бар iгән, бы ўидiң iгаiгiнә қадасны јышты, ул да ацылды (Радлов, 116);

ИШТ тат. фиг. ишетү; рус. гл. слышать, услышать, услыхать (голос, крик, смех) // 1. слух 2. слуховой; 2. слышать, обладать слухом: Шул алып әйттi: «Тўшўмдә бір хәбәр ішiттiм; Кара Кўкўl алып тiгән бала тўптў, јiр жүзўндә алыпны қуiмас iкән әгәркi јәшiнә тулса, бала кўнўндө шунў ўлтирiргә барырмын.» (Радлов, 86); Кара Кўкўl алып мыны ішiтiп сўiнўп турдў, жүгўрўп цыкты, кулан кула атын iәrlән, алты јiрiнән әiл тартып, қылыцын қырлап, сўңкўсун сўрәтiп цыкты атқа мiнiп (Радлов, 87); Бiр кўnlәрдә бу шәһәрнiң ханы буларны ішiттi (Радлов, 105); Патша ішiткән соң бујурдў: «Iкә кiшi бу хатынны ллып парыңiаны асып ўлтирiң!» тiдi (Радлов, 110); Ағасына әйттi: «Ә, ағам, мiнiң ајағым қулым шал булды, бiр шәһәр бар тiп ішiттiм, бу шәһәрдә хатын патша бар тiп ішiттiм, бу iпәMrнiң патшасы бiр тәрi бар, ўсi ўлкән тәргәр тiп ішiттiм, аңа алып барғын мiн!» (Радлов, 111); Iртә бу шәһәрнiң патшасы бајағы кўн ўндө кiлгән батырның ўлтиргәнiн ішiтгi, ўлтиргән кiшiнi цағыргты (Радлов, 113);

JA тат. ым. я; рус. межд. 1. ну, давай(те) 2. част ладно, хорошо, да: Абул Қазым әйттi: «Ja, хош кiлдiңiс, қунақлар» тiдi (Радлов, 92); Ханда әйттi: «Ja,

тәксір хан датı» ттдї (Радлов, 94); Хан әйтті: «Ја, нїік білдїң?» (Радлов, 94); Хан інәсінән барып сурады: «Аї, інә, біскә қунақ кїлгән, бу қунақ біснї хан баласы тўғўї, нан сатарныңқы баласы тіпәйттіләр; ја, інә! әйттурусўн! мїнї ўзїң таптыңма ја кїшїдән алып асрағыңма?» (Радлов, 96); Хан әйтті: «Ја, қунақлар, сісләр нї ўцўн булаї јўрәсіс? јўрмәк- сәбәбїңіс вї ідї?» (Радлов, 99); Јулбарс әйтті: «Ја, јігіт, хацағың нї-дїр?» (Радлов, 106); Јїлбәгән мыны кўрді, әйтті: «Ја, кўјәў, ікәнсін маңа» тїдї (Радлов, 106); Хан әйтті: «Ја, јігітім, бујурдан аманатымны алдырдыңма? (Радлов, 106); Хан кїлсә јігіт ултырыр ідї; ханның бїк їсї кїттї, әйтті: «Ја, јігіт, индї абў қыл! (Радлов, 107);

ЈАҮ ЛУК тат. ис. яулык; рус. сущ. платок: Бір јақтан бір ішік аңылды, бу ішіктән бір қысмынан бір јігіт цықты, бірїсїнїң қулында бір іләгән, бірїсїнїң қулында қумған, бірїсїнїң қулында тәрәт јау лук (Радлов, 92);

ЈОҚ тат. мод.сўз. юк; рус. модальн. сл. 1) нет, не имеется; не существует, отсутствует; 2) в качестве вводн. слова: нет: Шул алып әйтті: «Јоқ, ўїлсәм әрманым јоқ, ікән ўїлтїрсәм ікән тіп қастым бар» тїдї (Радлов, 86); . Іртә бўїләјїк тіп кїлдїләр, бу алтын кїрбіц қоған јїрїндә јоқ, қаїда ікәнїн бїлмәїдї; бу ўцәўнән ўскә кїшї кўргән јокї ідї (Радлов, 93); Булар әйтті: «Јоқ, кўргәнїбіс јоқ!» тїдї (Радлов, 94); Әйтсәңїстә тўәмнї кўргәнїбіс јоқ тїсіс (Радлов, 94); «Бу ўц кїшї мїнїң тўәмнї кўргәнїбіс јоқ, тїдї, шулаї әйтсәдә ўсләрі тўәмдә нї тўрлў бїлгїсї барын, ўстўндө хатын барын, хатынның іцїндә ўц аїлык бала барын әйтәдї (Радлов, 94); Інәсї әйтті: «Әї, балам, јўс јігірма јашқа кїлдїм, бїргїнә вақыт јалған әйткәнїм бар, аннан ўңкә јалған әйткәнїм јоқ (Радлов, 96); Ўїкән ул тўндә қарўллап турдў, тўндә јухлап қалды, таңла турўп қараса јәнә бїр ітлїк јоқ. Ўїкән улў қайтты, атасына ініп кїлдї, әйтті: «Мїн, атам, тўндә јухлағаным јоқ, шулаї да булса тағы бїр ітлїгїмїс јоқ булды. Ігїнцї кўндә урта улў атасына кїлїп әйтті: «Бы тўн мїн қарўллап тураїн!» атасы јараїды тдї, урта

улў тўндә ltlik jaғында қаруллап турдў, тўн уртасында јухлап қалды, іртән гурса тады бір ltlik жоқ булды (Радлов, 113);

ЫРЫҢ тат. ис. ярык; рус. сущ. щель, трещина // треснутый: Шунан бiлдiк алт тiшiнiң јырығын.» (Радлов, 94); Қарындашларның бiрi әiттi: «Тўәнiң алт тiшi јырықм' iдi?» Шул кiшi әiттi: «Јырық iдi.» (Радлов, 94); Хан әiттi: «Алмасаңыс тўәнiң алт тiшiнiң јырығын қайдан бiлдiңiс?» Булар әiттiләр: «Бiсләр тiшiнiң јырығын ўс ақлыбыстан бiлдiк.» (Радлов, 94);

ЎНӘЛІП тат. фиг. юнәлү; рус. гл. 1. направляться, взять курс 2. сосредотачиваться: Ағаларын устулбаға алып кiттi, анда қалған јiтi ар-ғымақны, кушнў, думбраны, қыены алды, аннан јўнәлiп ўјўнә қайтты (Радлов, 118);

ЈІП Міргән әiттi: «Мiн сiснiң iкәўңiснiңдә уцўп кiткәнiңiснi кўрiк, булар кiлмәiдi уцўп кiттi тiп турўп қасны барында јiп қоiдым, сiскә қалдырмадым, сўәгiн қазанға салдым» тiдi (Радлов, 101);

ЈАБЫШ тат. фиг. ябышу; рус. гл. 1. липнуть, прилепляться 2. приклеиваться 3. цепляться 4. хвататься, держаться (за узду, за соломинку) 5. перен братья, приниматься (горячо за работу) 6. перен приставать, придирааться: Јiл кујун цығып саллары бузулдў һәләқ булўп, бiр нiцәсi суға батты, батша баласы бiр ағашқа јабышып бiр отрауға кiлдi (Радлов, 90); Бiр кўндә бiр қатты јiл цықты, кәрәпнi уатты, хатын бiр ағацқа јәбiшiп суман ағып кiттi. Бу сатып алдан баi тағы бiр башқа ағацқа јәбiшiп улға суман ағып кiттi (Радлов, 110);

ЈАҒ тат. ис. як; рус. сущ. 1. в разн зн сторона 2. край, местность, сторона 3. бок 4. сторона, половина (женская) 5. перен отношение, сторона, аспект: Бiр нiцә заманнан соң кўн цығыш јағынан бiр цау кiлдi (Радлов, 89);

Тағы кілә јатса тўа јулдан цығып јўргөн јіріп к ў рдї «јўтўнән уң јағында сіркә сў бар ікән, сул јадғында балы бар ікән» тіп әітіштїләр (Радлов, 93); Булар әіттїләр: «Тўа јулдан цығып утлағанда ўләннїң узун јіріндә јўтў ўләңгә сыјылса уң јағына қымырсқа ўләңгә ўрәдї, сул јағына цїргәі ўрәдї. Аннан јўтўндә сіркә сўмынан бал булғанын бїлдїк.» (Радлов, 94); Ігінцї кўндә урта улў атасына кїліп әіттї: «Бы тўн мін қарўллап тураїн!» атасы јараїды тдї, урта улў тўндә Ітлік јағында қаруллап турдў, тўн уртасында јухлап қалды, іртән гурса тады бір Ітлік јоқ булды (Радлов, 113);

ЈАЗЎ тат. ис. язу; рус. сущ. 1. письмо, письменность 2. запись, записка 3. надпись 4. почерк 5. пр письменный 6. пр писчий, пишущий: Јатып јукла! мін јазў јазаїн.» (Радлов, 105); Іртән турдў хатыны јазўнў қулына бірдї. Јїлбїгән қаршы дыққанда бу јазўны тўбәңә қојып ултырдаїсын цўкәләп.» (Радлов, 106); Јігіт цығып кїттї ўјўнөн, јазўнан башқа нәрсәнї алмады (Радлов, 106); Устулба қат јазўлў булды: «Уңга кїткән кїші бїк баї булыр, урта јулман кїткән кїші урта баї булыр, сулға кїткән кїші қайтмаїдыдан» јазылдан ідї (Радлов, 114); Бајағы јазўлы устулбаға јїтсә ағасы қайтмағанын бїїдї, аларны істәп цықты, қазанның јанында ултырдылар, ацығыгїтыллар, царығын ашап ултыры (Радлов, 118);

ЈАЈАУ тат. жәяү; рус. нар пешком: Азықлары бўттў, јігірмә тўрт кўндө јігірмә тўрт атын ашады, атлары бўттў, јајау кїттїләр (Радлов, 90);

ЈАҚ тат. ис. як; рус. сущ. 1. в разн зн сторона 2. край, местность, сторона 3. бок 4. сторона, половина (женская) 5. перен отношение, сторона, аспект: Бір јактан бір ішік ацылды, бу ішіктән бір қысмынан бір јігіт цықты, бірїсїнїң қулында бір іләгән, бірїсїнїң қулында қумған, бірїсїнїң қулында тәрәт јау лук (Радлов, 92); Ўцўнцї тўндә кїцї улў қарўллап турдў, урта тўндә бір јактан бір **куш** уцўп кїдї, јуан ўлкән қуш булды (Радлов, 113);

ЈАҚШЫ тат. фиг. яхшы; рус. пр. 1. в разн зн хороший // хорошо 2. в разн зн приличный // прилично 3. славный, добрый 4. добрый, благой (намерения) 5. предик сл хорошо 6. част ладно, хорошо: Бу таш ўи бўткәндә баі зынданның іәсі кўн кішіләрни шәһәрнің муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйтті: «Аі баі! ўјўң қутлў булсын! бік јақшы ўи булдан. Әгәр іңнә тўшәў тўшәсәң, јақшы кіләмләр тўшәсәң ўјўң кўркәм кўрінәр иді.» (Радлов, 91); Цицән ултырып әйтті: «Әі, јулғашлар, бісләр ўцаўбистә јатып јуқлајық! қаисыбыс јақшы тўс кўрсә бу қасны ул јисін!» Міргәнмән мулла «јақшы» тіді (Радлов, 100); Мулла әйтті: «Сін цицәнсін, сіннің тў- шўң јақшы булыр, сін башлап әйт нi тўшкўрдің!» (Радлов, 100); Қыс әйтті: «Әттә қоi кўткәлі јақшы јір ікән!» (Радлов, 104); Тағы бардылар бір јір дә сыјыр бағатыған јақшы јір кўрді. Қыс әйтті: «Әттәнә сїр кўткәлі јақшы јір ікән» тиді. Јігіт әйтті: «Әринә јараітыған јір ікән.» Тағы бардылар, јылқы баққалы јақшы јір кўрді. Қыс әйтті: «Јылқы баққалы јақшы јір ікән.» (Радлов, 104);

ЈАЛАҢ тат. сыйф. ялангач; рус. пр. 1. голый, нагой, раздетый // голышом, нагишом, раздетый 2. голый, безлистый (о дереве) 3. голый, открытый (местность) 4. перен голый, неаргументированный: Тағы јулда кілә јатсалар бір кіші јалаң баш, јалаң ајак јўгўрўп кілә јатыр (Радлов, 93);

ЈАЛҒАН тат. сыйф. ялган; рус. пр. 1. ложный, лживый // ложь, неправда 2. поддельный, фальшивый 4. в сложн сл переводится компонентом лже-: Інәсі әйтті: «Әі, балам, јўс јігірма јашқа кїлдїм, біргїнә вақыт јалған әйткәнїм бар, аннан ўңкә јалған әйткәнїм јоқ (Радлов, 96); Сін, балам, ул ўл булдўң, атаңа ўзїңнің тапқан ўлўң тїп јалған сўләдїм, сін шул нанцының зна хатынның тўдан баласын (Радлов, 96); Бу мінң јалданым ўмрўмдә јалдан сўәмәгїм шул (Радлов, 96);

ЈАЛҒЫС тат. сыйф. ялғыз; рус. пр. 1. в разн зн одинокий // одиноко 2. одиночный // одиночка 3. единоличный: Бу таш үй кўйдў, јігіт јалғыс қалған ідї таш ўидө (Радлов, 107);

ЈАЛДАННАН «Мінї патша јалданнан цағып асқалы јібәрдї (Радлов, 112);

ЈАЛЛАҒЫ Бір кўнләрдә бір баї бір малцыны јаллағы мал кўтәргә; шул малыны кўттў јігірма јәшїнән утус јәшїнәцә (Радлов, 105);

ЈАМАН тат. сыйф. яман; рус. пр. 1. плохой, худой, скверный 2. злой 3. нар ужасно, сильно 4. нар очень: Бір баїның ўц хатыны бар ігән, бір хатынны бік јаман сақлаїт ігән (Радлов, 112); Хан әїттї: «Әї јаман ігән, аны алмаїмын (Радлов, 118); Јігіт ханға јїтсә хан ўјўнән цығып кїлдї уцураї, арғымақны кўрдї, «ә јаман ігән» тїдї, «маңа кәрәк тўғўї, ўсїң ал!» тїдї, јул барған ўцўн кушўмны алып кїтї» тїдї (Радлов, 118); Башлык әїттї: «Ә, балам, мін бір јаман тўш кўрдїм, мін індї муллаға барамын, тўшўмнў сураїмын» тїдї (Радлов, 119); Башлык әїттї: «Ә, муллалар, бір јаман тўш кўрдїм, ўјўмнўң іцїндә тўрт јылан булды, тўрт мўәшәдә булды, ул тўшнў аїтың маңа нї булыр» тїдї (Радлов, 119);

ЈАМҒУР тат. ис. яңгыр; рус. суц. прям., перен. дождь || дождевой: Әгәр індї јамғур јауса бу јамдур тўғўл, ата інәбїснїң кўзїнән јашы (Радлов, 90);

ЈАН Јкәсї сўләштї: «Һа бу нїдәї јан бїснїң тушманыбысны ўлтірїп бїснї ўлімнән қалдырды (Радлов, 90);

ЈАРА Бы жігіткә цірәт кїдї, јара атып қоїды нїшананы қак уртасына (Радлов, 117);

ЈАРАМАІДЫ тат. ярамый; рус. предик сл нельзя, воспрещается : Јармак бір аскәрнї әйтштї: «Бїскә мында турӯға јарамаїды.» (Радлов, 108); Алар јїрїндә қалдылар, Кӯцӯм хан тағы бір аскәрїнә әйтїптї: «Кїтәикїбу јїр бїскә турӯда јарамаїды!» (Радлов, 108); Кӯцӯм хан тағы бір аскәрїнә әйтїптї: «Кїтәикїбу јїр бїскә јарамаїды.» (Радлов, 108); Тағы бір аскәрїнә әйтїптї: «Кїтәикїбїскә бу јїр турӯға јарамаїды» тїдї, алар әйтїләр: «Сїсләр баратырыңбїсләр јїтәрбїс» тїдї (Радлов, 108);

ЈАРАР тат. ярар; рус. предик сл ладно: Баї әйттї: «Јарар, кїләм ішләтәрмїн.» (Радлов, 91); Қыс оїлағы «бір қоңы булмасынїтїп оїлағы, јылқы бағатан кїшї булса јарар ідї (Радлов, 104);

ЈАРАТМАҒЫ Јоқ јаратмағы, бардан ўцўн думбраны маңа тїк-оқ бїрдї» тїдї (Радлов, 118);

ЈАРМАК тат. ялг. ис. Ярмак; рус. имя собств. : Јармак әйттїптї: «Маңа кўп јїр кәрәкмәїдї, ўгїс кўнїнїң ўлкәнлїгї јїр маңа бїрсәң маңа булат» тїдї (Радлов, 107); Јармак бір јыл турды, ікїнцї јыланда ўсїнїң јїрїнә қайтты кїшї цығарамын тїп (Радлов, 107); Кӯцӯм хан арзан бїрїптї, Јармак қымат бїрїптї. Кїшләр әйтїптї: «Јармаққа ішләїбїс қымат бїрәдї, Кӯцӯм хан арзан бїрәдї.» (Радлов, 108); Јармақның кїшїләрї јылдан јылға кўбәїгән соң Кӯцӯм хан кїтмәк булынты. Јармак бір аскәрнї әйтштї: «Бїскә мында турӯға јарамаїды.» (Радлов, 108);

ЈАРЫДЫ Бардылар, таң јарыды, қыс кўрдї жігіт башқа жігіт ікәнїн, башқа жігіт бїлсәдә әйтмәдї (Радлов, 105);

JARЫМ тат. сан. ярым; рус. числ. 1. половина 2. в сложных сл переводится компонентом полу-: Кіңісі ағаларыда қазанның жанында, бұрын кұрсә қазанның жарымын бұрығә тўгіп бірді (Радлов, 114); Жігіт кіттi, жарым жулына кiлдi, жарым жулда бајады бұри аңа жігіп кiлдi (Радлов, 115); Жарымы жулға жіттi тағы бұрығә уцурағы (Радлов, 116); Жарым жулда бајағы бұрығә уцрады (Радлов, 117);

JAPыTып Кысын бiрмәсә бiрмәсiн, iндi мiнi бiр қараңғы жiрдә жатқызып қoиды, iц булмаса шәм жағын жарытып, мiнiң қашымда қўтўп ултырса кәрәк iдi, қўтўп ултырмады, Абул Касым жумарт iмәс (Радлов, 93);

JAC тат. фиг. язу; рус. гл. 1. в разн зн писать 2. прописать (лекарство) 3. записать (на магнитофон): Мiн қат жасаiн. ул қатны мулланың алтына салғын! бiлмәсәләрдә шу қатны кұрсә бiләр.» Кат жасып бiрдi бала, бајағы башлық бы қатны алып кiттi (Радлов, 119); Қатта бала жасыпты: «Уi тўр дә бiр ўлкән алтын бар, қасқан кiшi алар» тiптi. Мулла сурады: «Кiм жасты бу қатны?» Башлық әйттi: «Мындаi бала жасты.» (Радлов, 120); Муллалар қайтқанда ултырып әтiштiләр, «қатны кiм жасқан» тiдiләр. Бiр мулла әйттi: «Мiн жасқан кiшiнi бiләмiн, алып кiләрғә кәрәк.» (Радлов, 120);

JAT тат. фиг. яту; рус. гл. 1. в разн зн лежать 2. в разн зн ложиться 3. полегать (о хлебах) 4. лежать, валяться (под ногой) 5. залегать (в глубине) 6. перен жить, поживать 7. заниматься 8. в качестве вспом гл выражает длительность, обычность, постоянство действия көтеп яту ждаты Бiр кўн жатам тiп бiр аi жатты, iкә кўн жатам тiп iкә аi жатты, Кара ўц кўн жатам тiп ўц аi жатты (Радлов, 86); Iкәсiдә жатып жуқлады. Жiтi кўн жiтi тўн жатып жуқладылар (Радлов, 88); Бiр нiцә кўнләр кiләм iшләдi, шул кiләмғә нағыш қылып қат жазды. ўзiнiң батша баласы iкәнiн, жiгiрмә ўц тўрлў ўнәр ўрәнғәнiн, нi жiпләрдә жүрўп жiгiрмә тўрт кiшiмiнән һәләк булғанын, қара қуш уясында әштиһә ўлтирғәнiн,

кара кушнўң балларына биргәнн, кара кушнўң буинўна минип дарјадан цыққанын таш ўидө аш иңип аннан килп зынданда јатқанын барысын қат қылып киләмгә нағыш тўшўрдў (Радлов, 91); Бир са'ат иссиз булўп јатты. Јатқац бир заманда исин јыиды, кўзін ацып қарамаиды ўзї. Сонда јатқац оїлаиды: «Ун ікә қысны бирмәдї, бу бирәўнї бирсәдә рїза идїм, маңа бирмәдї. Кысын бирмәсә бирмәсїн, индї минї бир қараңгы јїрдә јатқызып қоиды, иц булмаса шәм јағын јарытып, минїң қашымда кўтўп ултырса кәрәк идї, кўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт імәс (Радлов, 92); . Ул кўн малларын кўттў, тўн булды, малцы јатып јуклап қалды, тағы тўш кўрдї, тўшўндө тағы ўц ј ақтан кўн цыққанын кўрдї (Радлов, 104);

ЈАТКАЛЫ Кыстан сурады: «Нїцә кўн болдў бїскә јаткалы?» (Радлов, 86);

ЈАТЫР Бала қылыцын алып таш балатқа кїрдї, балатқа кїрсә ўинўн иңндә ўц батыр балуан јатыр исїрїк (Радлов, 112);

ЈАТЫР тат. ис. батыр; рус. суц. герой, доблестный мужчина; молодец, молодчина; смельчак: Килә јатса бир қара кўрїндї, бир тау јумурланып қаршы килә јатыр (Радлов, 85);

ЈӘШ ЈІГІТ тат. ялг. ис. Яшь Егет; рус. имя собств. : Куцқар алып әїттї: «Јәш Јїгїт алыпның ўјўнө барырмын (Радлов, 89); Индї Јәш Јїгїт алып турўп тутўшты (Радлов, 88); Нїцәмә кўнлөр јўрўдў, бир заманда бир таш ўїгө кїлдї, ишігї ацық турў, ицщдә Јәш Јїгїт алып јатыр, башыман тўрнї тїрәп, ајағыман ишікнї тїрәп, кўїўп јатыр, кулўман муртўн сїнап кўїўп јатыр (Радлов, 88); Кара Кўкўл алып бушатты, кїлгән ўлў Јәш Јїгїт алыпны тутўп алып јїргә урдў, кўл тозаң цықты (Радлов, 88); Јәш Јїгїт алыпның ўјўндө кўп қарауллер бар идї, иң қайсысы Куцқар алыпқа бәр ә бәр кїлмәдї (Радлов, 89);

JäШ тат. *исем. яшь*; рус. *сущ. 1. год 2. Возраст*: Бір қарт бар ікән, *ўзи* жітмеш јәш ікән. Катыны бар ікән, қырқ јәшіндә бір бала тапты. (Радлов, 85); Інәсі әйтті: «Äi, балам, јўс жігірма јашқа кїлдїм, біргїнә вақыт јалған әйткәнїм бар, аннан ўңкә јалған әйткәнїм јоқ (Радлов, 96); Маңа кїлгїн! јўс жігірма јашында шул қунақларның цауабын ішітїп аларға һўкўм қылаїн. (Радлов, 96); Äiгї хатыны қацып кїттї, кїцї ун јәшлї баласын алып кїттї (Радлов, 112); Одуп, одуп он јәшкәцә оқуды (Радлов, 119);

JÄШР тат. *фиг. яшерү*; рус. *гл 1. прям, перен прятать 2. скрывать, укрывать, утаиват*: Қара қушнўң баллары әйттіләр: «Бісләр сінї јәшірәик! ата інәбїс кїлсә сінї ўлтірәр»тїдї (Радлов, 90); Атасынан јухлағанын јәшірдї (Радлов, 113);

JLÄK тат. *ис. жиләк*; рус. *сущ. ягода, ягоды собир. || ягодный*: Бір кїзмәтқәрї јиләк алып кїлгән идї, шу қунақларға јиләк бірїп жібәрдї, бір қәнїзәкқә әйтті: «Jiläkнї алып барып бірїп, ўзың тышқары цығып таңлағын! (Радлов, 95); Бу кїшиләр јиләктән алып бір бір қўстан алып јідїләр (Радлов, 95); Булар әйттіләр: «Мыны бїстан сурамағын! ул јиләкнї алып кїлгән кїшідән сурағын! (Радлов, 95); Аларның бірї әйтті: «Ä, јімәңс бу јиләк, қаңғылы јїргә цыққан јиләк ікән.» (Радлов, 95);

JLБГÄН тат. *ялг. ис. Жилбегән*; рус. *имя собств. : Бір дарја јакын бір Jilbigән бар idї. Jilbigәннїң бақцасында ўскїргән гўлләрї бар, алардан алып кїл маңа!»* (Радлов, 105); Барып жіткәндә Jilbigән қаршы цыдар. Jilbigән қаршы дыққанда бу јазўны тўбәңә қояып ултырдаисын цўкәләп (Радлов, 106); Шähäргә барып жіттї, Jilbigән муңа қаршы цықты (Радлов, 106); Шулаї тїгән сон жігіт салам бірдї, Jilbigән саламын алды, ўжўнә бардылар Jilbigәннїң. Jilbigән сурады: «Нї ішләп јүрәсїн?» (Радлов, 106); Jilbigән әйтті: «Сінї маңа ўлтірткәлї жібәргән, маңа кїлгән кїшї сау қайтқан јоқ» тїдї (Радлов, 106);

ЛІГІРМА СІКІС тат. сан. егерме сигез; рус. числ. колич. двадцать восемь: Сікіс қатыннан жігірма сікіс бала түдү (Радлов, 89);

ЛІГІТ тат. ис. егет; рус. сущ. 1. юноша, молодец, молодой человек, парень; хлопец || юношеский; 2. молодец, храбрец; джигит; удалец || молодецкий: Бір жақтан бір ішік аңылды, бу ішіктән бір қысмынан бір жігіт цықты, бірісінің қулында бір іләгән, бірісінің қулында кумған, бірісінің қулында тәрәт жау лук (Радлов, 92); Жігітнің қулында дәстурхан табак ашмынан, қысның қулында самовар цінімнән (Радлов, 92); Жігіт ујанды, әйтті: «Кўц кўрәшкәлі, ук атышқалы јўрўрмйн, сіснің арасында кўцлў барма?» (Радлов, 101); Жігітні ханға алып бардылар (Радлов, 102); Шуну ішіттi шул жігіт, қайтып кiлдi атына, аты шул јiрдi қалған iдi (Радлов, 103); Жігіт шум таушлы думбрамынан ханға барды. Жігіт ханның ўјўнә жіткәндә хан думбраны кўрәін тіп ўјўнән цығып кiлдi. Жігіт ханға думбраны кўрсәттi, хан цiрттi, бір шум тауіпны цыдарды думбранан (Радлов, 118); Жігіт ханға жітсә хан ўјўнән цығып кiлдi уцураі, арғымакны кўрдi, «ә жаман ігән» тiдi, «маңа кәрәк тұғуі, ўсiң ал!» тiдi, јул барған ўцўн қушўмны алып кiтi» тiдi (Радлов, 118);

ЛІДӘКЛӘП тат. фиг. житәкләү; рус. гл. 1. водить, вести на поводу (лошадь), за руку, под руку 2. перен руководить: Жігіт думбраны алып, жіті ардымакны јідәкләп алып цығып кiттi (Радлов, 118); Инді жігіт қушнў алып, қыены алып, думбраны алып, жіті ардымакны јідәкләп алып ўјўнә қайтып барды (Радлов, 118);

ЛІДІГӘН Інәсі әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнің һалын біләр ўцўн бір ўігө кірпi бір јiргә алтын кўмўш қоi! iкiнцi јiргә кiм әспәп қоi, ўцўнцi јiргә ашап iцiп јидiгән та'амлар қоi! аннан соң һәр қаисысын бір бiрләп цақырып шул нәрсiләрнi кўргәс, мынакi бу нәрсәләрнiң қаисысын алаисын әитi қош алтын кўмўшнў ал! (Радлов, 99);

ЛЛ тат. ис. жил; рус. сущ. 1. прям, перен ветер // ветряной 2. перен веяние 3. перен воздействие, действие: Јіл кујун цығып саллары бузулдў һәлак булўп, бір һицәсә суға батты, батша баласы бір ағашқа јабышып бір отрауға килдә (Радлов, 90); Бір заманда јил кујун цықты, тиракнә қымылдатты, бу кара кушнўң баллары әйтти: «Бу ата инәбіснәң қанат јилбў» (Радлов, 90);

ЛҢГҖМ тат. ис. жинги, жингә(й); рус. сущ. 1. этногр жена старшего брата или старшего родственника 2. тетушка (обращение к старшей женщине): Инәсә ўсләрнәң патшасына барып баш қойды: «Минәңкә јингәм бір кешимәнән туттўм» тидә (радлов, 109);

ЛП Қара кушнўң икә баласы жыланны јип қойды (Радлов, 90); Аннан сон килгән кунақ ашап ицип јип тоиды (Радлов, 92);

ЛП Тўлғў әйтти: «Барыр идјм, јулында арслан әјў бар, курқамын, јип китәр.» (Радлов, 89);

ЛР тат. ис. жир; рус. сущ. земля, почва, грунт || земельный, почвенный, грунтовый: Булар әйтти: «Тағы јулға килә јатып, тўәннәң цўккән јирндә бір кешә тўшўп сидә, сигәндә хатынның сигән јирн кўрдик (Радлов, 94); Ахыры кешәсә расын әйтти: «Мин алтын кирбицнә алып ўс јирмдә јиргә кўмдўм, ўигө барып алып бирәин!» (Радлов, 100); Аттан тўштў, шул јрдә ултырды, аш ашамаққа башлаиды (Радлов, 102); Шуну ишитти шул јигит, қайтып килдә атына, аты шул јирдә қалған идә (Радлов, 103); Шул јрдә кўрәш қылдылар, јити кўн јити тўн тамаша қылдылар, һиц аш јимәдиләр улар (Радлов, 103); Киц булдў, јуклағы, тағы тўшкүрдў, шул оқ ўц јирдән кўн цыдағы тўшўндә (Радлов, 104); «Мыннан јити кўнцўлик јир бар булыр, шул јулда әўәл әјў уцурар, арсланлар јулбарслар уцурарлар, шуларға қарамайәзәр қылма! (Радлов, 106);

ЛТ тат. фиг. жит, житү: рус. гл. достигать/достигнуть, достичь, доходить/дойти; добираться/добраться; доставать, дотягиваться: Бір кўндө бір jāškā jītī, ікі кўндө ікі jāškā jītī, jīti кўндө jīti jāškā jītī (Радлов, 85); Вақытта іртә кўргән қара киліп jītī, қырқ аршын бујў бар ікән бір бāhālvān болўп турдў (Радлов, 86); Цицән āitī: «Мін тўшўмдә кәптәр булып кўккә уцтўм, āūālgā қат кўккә jītīm, фәріштәләрнi кўрдiм, ікінцi қат кўккә цықтым, ўткән баіғамбарның рўхын кўрдўм.» (Радлов, 100); Шāhārgā барып jītī, Jilbigān муңа қаршы цықты (Радлов, 106); Jigīt ханның ўјўнā jītкәндә хан думбраны кўрāin тiп ўјўнān цығып кiлдi (Радлов, 118); Барды барды башлық, шу шāhārgā jītī, кiшilār дā муллаларның ўјўн сурады, ўјўн кўрсәттilār (Радлов, 119); Uigō jītкәндә јатты; јухлағанда бајағы қат оқудан мулла кiлiптi, башқа муллалармынан тўрдә қасып алды, алтынны табып алып кiттi (Радлов, 120);

ЛТI тат. сан. жиде; рус. числ. семь: Бір кўндө бір jāškā jītī, ікі кўндө ікі jāškā jītī, jīti кўндө jīti jāškā jītī (Радлов, 85); Ikizī кўрāштi jīti кўн jīti тўн, тобуқтан тозақ болдў, топрақлар ауаға уцтў; Мыннан соң Кара Кўкўl алып пужатты, ikāsi шул јiрдә jīti кўн, jīti тўн јатып јуклады (Радлов, 85); Бір қарт бар ікән, шул қартның бір jīti јашлы баласы бар ікән (Радлов, 101); «Мыннан jīti кўнцўlik јiр бар булып, шул јулда āūāl ajū уцулар, арсланлар јулбарслар уцуларлар, шуларға қарамайāzār қылма! (Радлов, 105); Бўri кiттi, jigīt јулман ары барды, тўндә ханның шāhārīnā кiрдi, jīti ардымақның сауасына барды, јанында ут кўидў (Радлов, 116); Jigīt думбраны алып, jīti ардымақны јiдāklāp алып цығып кiттi. Урта јулға тағы бајағы бўri уцурагi кiлдi. Бўri āitī: «Думбраны алдыма?» Jigīt: «Јоқ, алмағы» тiдi «jīti арғымақны тiк бирдi маңа.» (Радлов, 118); Бір jāškā цықты, ўстi, ўстi, jīti jāškā цықты (Радлов, 119);

ЛІТМІШ тат. *сан.* житмеш; рус. *числ.* семьдесят: Бір қарт бар ікән, ұзі
жітміш јәш ікән (Радлов, 85);

ЛФӘК тат. *ис.* ефәк; рус. *сущ.* шёлк || шелковичный (клей): Аннан соң
ајадына јіфәк аркан салып атмынан тарттырды (Радлов, 88);

ЈОҚІ Ніцә кўнләр јўрәдї бір тімір ўігө кїлдї. аңарда ішік јоқї, қараға
тішік јоқї, бір тау шіkillї бір ўї болдан ікән (Радлов, 87); Кара Кўкўл әйттї:
«Јоқї, мін сінї бушатмаıмын, сін ўәдәндә турмассын.» Шул әйттї: «Јоқї, мін
ўәдәмдә турармын.» (Радлов, 87);

ЈОҚІМ'ІКӘН Аннан соң муллалар кїттї, муллалар кїткән соң баї зындан
башына әмір қылды: «Јоқїм'ікән зынданда кїләм ішләітігән кїші? әгәр булса
алып кїл аны!» (Радлов, 91);

ЈОҚЫС Бір јоқыс кїшінің бір ўідәгәсї бар ігән, бір ір баланы дунјаға
кїлтїрдї (Радлов, 119);

ЈЎВЎ Бір ўлкән қанат јўвў тўшўп қалды (Радлов, 114);

ЈЎЎЎЎ Ікінці қарындаш әйттї: «Тўәнің јўкләгән јўғўўўң іцїндә уң
јадында сїркә сў барм'ідї?» (Радлов, 94);

ЈЎЎЎР тат. *фиг.* йөгерү; рус. *гл.* 1. бегать, бежать, нестись 2. в разн зн
бежать, побежать 3. убегать, убежать, побежать к кому-ч или куда за кем-ч:
Бір қыс кїлїп суда індї, ул хатынны кўрдї, кїлїп тартып бағып кўцў жітмәдї,
ўјўнө јўгўрўп барып атасын цағырып кїлдї, атасы бу хатынны кўтәрїп алып
ўјўнә алып кїлдї (Радлов, 110); Бўрї қацты, кїцї їнісї бардан сул јақта јулға
јўгўрдў (Радлов, 114); Бўрї әйттї: «Індї хош бул, јігітім, мін қаıтып јўгўрәіп!

сіндә үжүнә қайт!» (Радлов, 119); Бүрі қайтып жүгүрдү, жігіт үжүнә қайтты (Радлов, 119);

ЈЎЗЎК тат. ис. йөзек; рус. сущ. перстень: Хан бујурдү: «Кімдә кім бу жүзүкнү жіргә түшүрсә қысымды бірәмін» тіді (Радлов, 102); Жігіт атты, жүзүк жіргә цацырап түштү (Радлов, 102); Бір кәрәмәтлі жүзүгү бар іді, бу жүзүкнү бисмилла тіп уң қулына қатты, сілкінді, қарцыға булып уцүп кітті (Радлов, 102);

ЈУҚЛА тат. фиг. йоклау; рус. гл. неперех. спать; лечь спать: Жіті кұн жіті тұн жатып жүқлады (Радлов, 85); Мыннан соң Кара Құкұл алып пужатты, ікәсі шул жірдә жіті кұн, жіті тұн жатып жүқлады (Радлов, 86); Ікәсідә жатып жүқлады. Жіті кұн жіті тұн жатып жүқладылар (Радлов, 88); Ціцән ултырып әйтті: «Äi, јулғашлар, бісләр ўцаўбістә жатып жүқлајық! қаісыбыс јақшы тұс кўрсә бу қасны ул јісін!» Ўцаў жатып жүқлағылар (Радлов, 100); Мулламан ціцән жүқлап қалды, міргән жүқламағы. Міргән жүқлашларның жүқлағанын кўргәндә турўп қасны јіп қоіды (Радлов, 100); Атынан тұшўп жатып жүқлады (Радлов, 101); Жігіт жатты, жүқлады (Радлов, 105);

ЈУҚУ тат. ис. йокы; рус. сущ. сон, дремота; спячка // сонный, дремотный: Карўллар жүкусўнан ујанып турўп кіліп тутўп алдылар (Радлов, 115);

ЈУЛ тат. ис. юл; рус. сущ. 1. дорога, дорожка; путь || дорожный, путевой; юлда булу быть в пути; туры юл прямая дорога; 2. путь; трасса: Јулда кілә јатса бір түлгү јулуктү, түлгү әйтті: «Äi әдәм балам! қаіда барырсын?» (Радлов, 89); Јулда түлгүвўң қарышы ацты, бір балықцының јісәсін Куцқар алып балығын бағып алып түлгүгә бірді (Радлов, 89); Јулдан адашты, қайтып ілін шәһәрін табалмады (Радлов, 90); ?» Булар әйттіләр: «Бісләр јулда кілә жатып қумда бір тұәннің јулўн кўрдік. Тўә јулдан цығып утлаіды,

ўлаңни җалып утлағанда бир ўлаң тiрi қалады (Радлов, 94); Јулға мылтықцы бир қас атты. Јулға бир јiргә тўшўп, ут јағып қасны јулғўп астылар (Радлов, 100); «Ата, iндi хош бул! тiдi, сiскә јурт қутлў булсын! бiскә јул қутлў булсын!» тiдi (Радлов, 101); Бы устулбаған ўц јул аiрылды (Радлов, 114);

ЈУЛҒЎП тат. фиг. йолку; рус. гл. 1. дёргать, выдёргивать, рвать, вырывать, вырвать 2. теревить 3. общипывать, общипать (курицу): Јулға бир јiргә тўшўп, ут јағып қасны јулғўп астылар (Радлов, 100);

ЈУЛТАШ тат. ис. юлдаш; рус. сущ. 1. попутчик, спутник; 2. товарищ, друг: Ницә кўнләр јўрўдў, һиц бир кiшi кўрiнмәидi, ўзiнә бәр ә бәр ајў арсланминән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85);

ЈУЛЫҚ тат. фиг. юлыгу; рус. гл. 1. наткаться 2. встречать, попадаться навстречу: Уц кўн барды, бир ајў јулықты, ајудан һиц әзәр булмағы, тўртiнцi кўнi јўрдў, бир арыслан јулықты, бiшiнцi кўнi јўрдў јулбарс јулықты (Радлов, 106);

ЈЎРЎ тат. фиг. йөрү; рус. гл. ходить, двигаться, шагать: Кара Кўкўl әйттi: «Хош болсын! ўзiмә иш iрмәк iстәп јўрўрмўн (Радлов, 86); Ницә кўнләр јўрўдў, һиц бир кiшi кўрiнмәидi, ўзiнә бәр ә бәр ајў арсланминән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85); Цојын алып әйттi: Әi сiн ни кiшiсiн? ни ишләп мында јўрўрсўн?» тiдi (Радлов, 87); Ницәмә кўнлөр јўрўдў, бир заманда бир таш ўiгө кiлдi, ишiгi ацық турў, иццдә Јәш Јигiт алып јатыр, башыман тўрнi тiрәп, ајағыман ишiкнi тiрәп, кўiўп јатыр, кулўман муртўн сiнап кўiўп јатыр (Радлов, 88); Хан әйттi: «Ја, кунақлар, сiсләр ни ўцўн булаi јўрәсiс? јўрмәк-сәбәбiңс вi идi?» (Радлов, 97); Бу кiшi әйттi: «Сiс қаида јўргән кiшiсiс?» (Радлов, 111); Хан әйттi: «Сiн ник думбрамны ўрлаiсын? сiн мындаi сыпәi јигiт iгәнсiн, сiн ник булаi ўрлыққа јўрiсiн?» (Радлов, 117);

ЈЎРЎТАДЇ Сонда килгәндә аның ишигінә икә кіші қараул қоған, һәр бір килгән ишiktән ишikkә килгән қунақларны кўтәрп јўрўтәдї (Радлов, 92); Ақырында Абул Қасым ўзінң ултыратыдан ўжўнўң ишигінә килгәндә Абул Қасым ўзї кїдї, килгән қунақларын кўтәрп ўзіннїң ултыратыдын ўжўнө јўрўтәдї (Радлов, 92);

ЈЎРЎТМӘДЇ Аннан соң тутуштўлар икәсї, узақ јўрўтмәдї, бајағы батырны ташлағы (Радлов, 102);

ЈЎС ЈІГІРМА тат. сан. йөз егерме; рус. числ. сто двадцать: Инәсі әйттї: «Әі, балам, јўс јігірма јашқа кїдїм, биргінә вақыт јалған әйткәнїм бар, аннан ўңкә јалған әйткәнїм јоқ (Радлов, 96); Инәсі әйттї: «Әі, балам, шул қунақлар шулаї јўрмәк сәбәбїні икән сура! маңа килгін! јўс јігірма јашында шул қунақларның цауабын ишитїп аларға һўкўм қылаін.» (Радлов, 96); Булар сўләштіләр, бу ізірік кіші хатынны јўс јігірма сомда сатты (Радлов, 110);

ЈЫҒЫЛ тат. фиг. егылу; рус. гл. 1. падать, упасть, валиться, повалиться, сваливаться, свалиться 2. полегать, полечь, прибиваться, прибиться (о хлебах) 3. слечь, свалиться (от болезни, недуга) 4. проваливаться, провалиться, срезаться: Јўрцўсў әйттї: «Мін јығылғаным» тидї (Радлов, 111);

ЈЫЈ тат. фиг. жыю; рус. гл. 1. собирать, собрать (урожай) 2. собирать, собрать, монтировать // сбор, сборка 3. в разн зн убирать, убрать (урожай) // уборка 4. созывать, созвать (митинг) 5. в разн зн набирать, набрать (текст) 6. копить, накопить, сколачивать, сколотить 7. перен впитывать, впитать (влагу): Уц ўлў бар идї, шул ўц ўлў атасының нї малы бар идї барында јыјып һәм хисабыны алып атасына садаққа қылды, қалған малын тәрікә қылып бўләшїп алды (Радлов, 93);

ЫК тат. фиг. егу; рус. гл. 1. валить, повалить, сваливать, свалить, сбивать, сбить 2. валить, повалить (лес) 3. сбрасывать, сбросить (седока) 4. прибывать, прибить (посевы) 5. побороть 6. перен проваливать, провалить, губить, погубить: Јігіт әйтті: «Мін сіснi жықсам сіснiң сiңлiңснi алырмын! әгәр сiсләр мiнi жықсаңыс сiскә үлгәнцә қул булаин!» (Радлов, 103); Ахыры јігіт буларны жықты, бајанағы сiңлilәрiн алды, алып қашының јуртўна қайтты (Радлов, 103); Шулаi сўlәшiп баланы жықтылар, бiрәў быцақ алып цыққан iгән, башқалар ајағын қулўн туттўлар (Радлов, 120);

ЫЛ тат. ис. ел; рус. сущ. год (род. п. мн. ч. лет); Јармак бiр жыл турды, iкiнцi жыланда ўсiнiң јiрiнә қайтты кiшi цығарамын тiп. (Радлов, 107); Анда јігіт јатты бiржыл, бiр жыл соң бу јігіт қайтқалы булды (Радлов, 113); Хан әйтті: «Сiннән ўскә алған Јоқ, сiн алдың; турусўңнў әйт! әйтмәсәң зынданда јiтi жыл тутўп, сiкiсiнцi жыл ўлтирәрмiн, турусўңнў әйтсән, ағаларыңман рiзалашсаң ўјўңө қайтырармын.» (Радлов, 100); Јармак бiр жыл турды, iкiнцi жыланда ўсiнiң јiрiнә қайтты кiшi цығарамын тiп (Радлов, 107); Јармакның кiшilәрi жылдан жылға кўбәiгән соң Кўцўм хан кiтмәк булынты (Радлов, 108); Анда јігіт јатты бiржыл, бiр жыл соң бу јігіт қайтқалы булды (Радлов, 113);

ЫЛА тат. фиг. елау; рус. гл. 1. плакать, рыдать, реветь 2. перен ныть, хныкать: Јігіт қысқа ашық булды, қыс јігіткә ашық булдаi: «Бiс iндi қалаi аiрышармыс?» тiп әйттiләр жылашып (Радлов, 117);

ЫЛАН тат. ис. елан; рус. сущ. 1. змея || змеиный 2. перен. бран. подлец, злодей: Бiр әштiнә жылан кiлiп тiрәккә адынды (Радлов, 90); Қара кушнўң iкә баласы жыланны јiп қойды (Радлов, 90); Ујўнўң тўрт мўәшәсiндә тўрт жылан кўрдi. Жылан кўрiндi кiмәдәi ўлнәы (Радлов, 119); Башлық әйтті: «Ујўмнўң тўрт мўәшәдә тўрт жылан кўрдiм, жылан кiмәдәi ўлкән булған.»

(Радлов, 119); Бы муллаларның ханы бір түндә бір тўш кўрдї, тўшўндә ўстәлгә ултырыпты, ікә ајағын суға тығып ултырдан ігән, кўп жылан кїлдї ајағын цаққалы, ул жыланлардан қурқып ујанып кїлдї (Радлов, 120);

ЖЫЛҚЫ Қыс оїлағы «бір қоїцы булмасынїтіп оїлағы, жылқы бағатан кіші булса жарар идї (Радлов, 104); Тағы бардылар, жылқы баққалы јақшы јір кўрдї. Қыс әйттї: «Жылқы баққалы јақшы јір ікән.» Јігіт әйттї: «Аїhai, міндә жылқы бағып јўргән идїм» тідї, «мындаї јірдә.» Қыс бїлдї жылқы кўткөн кіші ікән (Радлов, 105);

ЖЫШҚЫНІШІК Тўн булғанда сін думбра јатқан јїргә барїішігїнә бы кадасмыпан јышқынїшік ўсі ацылар; їтләр булса саңа ўрмәс.» (Радлов, 116);

ЖЫШСАҢ Хан һўкўм қылды нїшана атқалы; кїм дә кїм шул нїшананы урса қысымны бірәмїн! тїп әйтїптї. Індї сін бы қағысны ал! бы қағасмынан мылтығыңны јышсаң сін урарсын» тідї (Радлов, 117);

КӘНӘ Бўрі әйттї: «Кәнә қысны кўрәін! сулўма?» тідї (Радлов, 117); Бўрі әйттї: «Кәнә думбраны кўрәін!» ттдї (Радлов, 118);

КӘНІЗӘК Атасы қаршы цығып нїцәмә кул кәнїзәкләрмїнән ўїгө кїлтїрдї (Радлов, 89); Кәнїзәгї јїләкнї алып барып бірїп тышқары цығып тыңлады (Радлов, 95); Кәнїзәк бу қоїның ітін алып қунақларға алып бірїп, тышқары тыңлады (Радлов, 95); Кәнїзәк јўгўрўп ханда кїлдї, әйттї: «Кунақлар ашамаған, бу қої ітї тўгўл, ітнїң ітї ікән тідї.» (Радлов, 95);

КӘРӘК тат. кирәк; рус. предик. безл. надо, нужно, необходимо, требуется (иметь кому-чему-л.); Карт атасы әйттї: «Аї балам! аш бїшірәргә утун кәрәк » тідї (Радлов, 85); «Јўн Јрәтїгән кіші кәрәк; јўн бујаїгыған бујау

к̄ар̄ак.» (Радлов, 91); Кысын б̄ирм̄ас̄а б̄ирм̄ас̄ін, інд̄і м̄ін̄і б̄ір қарангы жірд̄а
јатқызып қойды, іц булмаса ш̄ām јағын јарытып, м̄ін̄ң қашымда қўтўп
ултырса к̄ар̄ак іді, қўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт ім̄ас (Радлов, 93);

К̄ŪLĀP Лігіт әйтті: «Āi,б̄ŷрім, с̄ŷс̄іңн̄і алмадым, мін думбраны алдым,
сауаснынаи цықтым, ціртіп бактым, таушў к̄ŷlāp к̄ітт̄і, м̄ін̄і туттўлар (Радлов,
117);

К̄ŪGİPT Ніц̄а вакытлар турд̄ў, б̄ір заманнан соң к̄ŷгірт к̄ŷкр̄аг̄ан ш̄іkill̄і
таус цыкты (Радлов, 87);

К̄ŪZ тат. ис. күз; рус. сущ. 1. глаз, око // глазной 2. зрение // зрительный
3. взгляд, взор 4. перен внимание, глаза 5. петля, ячея (в сетях) 6. ушко (иглы)
7. глазок (дверной) 8. звено, глазок (окна) 9. бот глазок (картофеля) 10. перен
середина (лужи) 11. перен полынья 12. поры (в выпеченном хлебе): Āgār інд̄і
јамғур јауса бу јамдур т̄ŷgŷl, ата ін̄äб̄іс̄н̄ің к̄ŷзін̄ән јашы (Радлов, 90); Бір са'ат
ісс̄із булўп јатты. Јатқац б̄ір заманда ісін јыіды, к̄ŷзін̄ ацып қарамаіды ŷз̄і
(Радлов, 93); Лігіт к̄ŷс̄ін ацын јіб̄арс̄а ŷс̄інің ŷjŷнд̄о ултырды (Радлов, 107);

К̄ŪKRĀ тат. фиг. күкрәү гл 1. греметь, прогреметь 2. перен пышно
расти, пышно зарастать; расцветать, расцвести: Ніц̄а вакытлар турд̄ў, б̄ір
заманнан соң к̄ŷгірт к̄ŷкр̄аг̄ан ш̄іkill̄і таус цыкты (Радлов, 87);

К̄ŪM тат. фиг. күмү; рус. гл. 1. закапывають, закопать, зарыть 2.
хоронить, погребать 3. окучивать, окучить 4. заливать, затопить 5. покрывать,
покрыть, зарыть 6. перен засыпать (вопросами) 7. перен осыпать, обогатить,
обогащать 8. перен перегрузить (работой): рус. Баласы б̄ары Кара К̄ŷkŷl
ŷlgāнд̄а цыјылып к̄іліп тір̄аң қазып таза јўп ақ кебінlāp к̄ŷм̄іп қойд̄ў (Радлов,

89); Ахыры кісісі расын әйтті: «Мін алтын кірбіцні алып ұс жірімдә жіргә кўмдўм, ўігө барып алып бірәін!» (Радлов, 100);

КҰН тат. фиг. күнәү; рус. гл. 1. соглашаться, уступить 2. привыкать, привыкнуть: Атасы кўнмәдї (Радлов, 120); Атасы кўндї, муллалар бајағы башлықтың ўјўндә тапқан алтынны атазына бірділәр, улўн алын киттіләр (Радлов, 120);

КҰП тат. күп; рус. нар. 1. много, значительно, изрядно // многие, значительный, изрядный 2. долго // долгий 3. в сложн сл переводится компонентом много- : Шул ўігө қілді. Јәш Јігіт алыпның ўјўндө кўп қарауллар бар ідї, һиц қаисысы Куцқар алыпқа бәр ā бәр кілмәдї (Радлов, 89); Кўп заман рахатланып дәўләт көрўп өмўр сўрдўлөр (Радлов, 89); Кўп кішинї қырды іц ахыры буларға кілгән аскәр бәр ā бәр кілмәдї (Радлов, 89); Мін бала кўп таптым, барыда қыс булдў (Радлов, 96); Хан әйтті: «Бы қыс маңа кәрәкмәидї, міннїң кәнісәкләрімнїң кўп артық сулў» тїдї «бы қыены һәм ўсїң алїқысқа бардан ўцўн думбраны тїк бірәін, мындаї шум шїkillї қыс маңа кәрәкмәидї.» (Радлов, 118); Бы муллаларның ханы бір тўндә бір тўш кўрдї, тўшўндә ўстәлгә ултырыпты, ікә ајағын суға тығып ултырдан игән, кўп жылан кїлдї ајағын цаққалы, ул жыланлардан қурқып ујанып кїлдї (Радлов, 120);

КҰР тат. фиг. күрү; рус. гл. 1. в разн зн видеть, увидеть 2. замечать, подмечать 3. чувствовать, понять 4. думать, считать 5. относиться, отнестись: Нїцә кўнләр јўрўдў, һиц бір кішї кўрінмәидї, ўзїнә бәр ā бәр ајў арсланмінән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85); Кїлә јатса бір қара кўріндї, бір тау јумурланып қаршы кїлә јатыр (Радлов, 85); Вақытта іртә кўргән қара кїлїп јїттї, қырқ аршын бујў бар ікән бір бәһәлван болўп турдў (Радлов, 86); Кўн туман тїkillї бір бірәзїн кў-рәлмәдї (Радлов, 86); Іртә бўләјїк тїп кїлдїләр, бу алтын кірбіц қоған јїрїндә јоқ, қаїда ікәнїн бїлмәидї; бу ўцаўнән ўскә кішї

кўргән јоқі іді (Радлов, 93); Јулда кілә јатса бір тўғанң јулўн кўрдїләр; шул тўғанң утлаған јїрін кўрдїләр, бір бірїмән әїтїштї: «Бу тўғанң алт тїшї сынык ікән»тїдї (Радлов, 93); Јулда тағы кілә јатса тўғанң цўккән јїрін кўрдї; тўғанң ўстўнән бір кішї тўшўп јїргә сїгән јїрін кўрдў (Радлов, 93); Цїцән ултырып әїттї: «Äi, јулғашлар, бїсләр ўцәўбїстә јатып јуклајық! қаїсыбыс јақшы тўс кўрсә бу қасны ул јїсїн!» (Радлов, 100);

КЎРІН тат. фиг. күренү; рус. гл. 1. виднеться, смотреться, становиться видным 2. показаться, появляться 3. выглядеть, казаться 4. чувствовать, ощущаться: Ніцә кўнләр јўрўдў, һїц бір кішї кўрінмәїдї, ўзїнә бәр ә бәр әјў арсланмінән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85);

КЎТӘР тат. фиг. күтәрү; рус. гл. 1. в разн зн поднимать, поднять 2. поднять; строить (дом) 3. перен повышать, поднять (хозяйство) 4. переносить, перенести (тяготы, лишения) 5. всвинчивать, повысить (цены) 6. увеличивать, увеличить 7. продвигать (по службе), повышать (в должности) 8. усовершенствовать, повысить (знания) 9. носить, выносить (плод) 10. брать на себя (расходы) 11. поднимать, задирать (полы) 12. терпеть, стерпеть 13. мат возводить, возвести: Јїгїтнїң қулында сўңқўсў бар ікән; бу кішїләргә сўңқўсўн бірдї; ўїгө алып кірїңләрїтїп, әлігїләр сўңқўсўн алып кўтәрәлмәдїләр. Јїгїт әїттї: «Батырмын тїп турасыс, бір қулымман ушлап јўрїт ікән сўңқўмнў кўтәрәлмәїсїс» тїдї (Радлов, 103); Бајағы їтлігїнїң тўбәсїнә ултырып қунды, тырнағымынан тутўп їтлігїн кўтәрїп уцты. Кїцї улў мылтығын алды қулына бајағы їтлігїн кўтәргән қушнў атты (Радлов, 114); Атасы ўјўн кўтәрдї, башқа јїргә барды (Радлов, 119);

КЎЦЎМ тат. ялг. ис. Кучум; рус. имя собств. : Бїснїң ханымыс Кўцўм хан шәһәрдән аскәрїмнән кїлїп Умбыда турўпты, аннан соң Тобылда турўпты. Кўцўмнї іәрїп јўргөн хїзмәт қылатыдған игән Урус бала булыпты, аты Јармак ікән. Шул јўрўп Кўцўм ханнан сурапты: «Мынцақ сїскә хїзмәт

кылдык, бискә индї жір бірсаң идї.» Кўцўм хан әйтті: «Кўпмә кәрәк саңа?» тиді (Радлов, 107); Кўцўм хан вәдә қылып «бірәін!» тиді. (Радлов, 107); Кўцўм хан арзан бірїптї, Жармак қыимат бірїптї. Кішләр әйтїптї: «Жармакқа ішләибіс қыимат бірәді, Кўцўм хан арзан бірәді.» (Радлов, 108); Жармакның кішіләрі жылдан жылға кўбәйгән соң Кўцўм хан кітмәк булынты (Радлов, 108);

КІЛ тат. фиг. килү; рус. гл. неперех. приходит/прийти, прибывать/прибыть, явиться; идти (сюда) || приход, прибытие куда-л., к кому-л.: Ўјўнө кїлді (Радлов, 85); Аннан соң ујанып турўп ікәсі Тімір алыпның ўјўнө кїлді Ўјўндө нїцә кўнлөр қунақ болдў, аннан соң қысын бірїп тої қылды (Радлов, 86); Каін атасы әйтті: «Хош кїлдіңіс, кўјәў, ултурўнус!» (Радлов, 88); Нїцәмә кўнлөр јўрўдў, бір заманда бір таш ўігө кїлді, ішігї ацык турў, іцщдә Јәш Јігіт алып јатыр, башыман тўрнї тірәп, ајағыман ішікнї тірәп, кўїўп јатыр, кулўман муртўн сїнап кўїўп јатыр (Радлов, 88); Индї бір заманда бу патша булған әлігї баї ўј ўнө қаїтып кїлді (Радлов, 111); Бу мулла тўрт мулламынан қат јасқан балаға барды, ўјўнә кїлдїләр (Радлов, 120);

КАІДА тат. алм. кайда; рус. мест. 1. в разн зн где 2. в значчаст где уж, где там: Бу баї сурады: «Каїда барарсыс?» (Радлов, 110); Каїда кїткәнїн білмәидї, ігінцї кўн јәнә бірәў жоғалды (Радлов, 113);

КАПТАР Мулла әйтті: «Сіснїң кәптәр булып уцқаныщысны кўрўп ладыв булып арғаңыстан кўғўм» тиді (Радлов, 101);

КАРА КЎКЎЛ тат. ялг. ис. Кара Кукул; рус. имя собств. : Кара Кўкўл алып атқа мінїп әјў арслан алышларына кїлїп: «Мәңә утун алып барып бірїң!» тиді (Радлов, 85); Мыннан соң Кара Кўкўл алып пужатты, ікәсі шул жірдә жіті кўн, жіті тўн јатып јуклады (Радлов, 86); Кара Кўкўл алып мыны ішітїп сўінўп турдў, јўгўрўп цыкты, қулан қула атын іәрлән, алты жірїнән әіл тартып,

кылыцын кырлап, сўңкўсун сўрәтп цыкты атқа мініп (Радлов, 87); Кара Кўкўл әйтті: «Атышмак ата башы, алышмак кәрәк, харап болырсын кўрәшәик»тіді (Радлов, 87); Салам бірді Кара Кўкўл. Јатқан алып саламын алмады. Кара Кўкўл әйтті: «Мін сін қылыцман цабып ўлтірәін! (Радлов, 88); Кара Кўкўл алып бушатты, килгән ўлў Јәш Јігіт алыпны тутўп алып јіргә урдў, кўл тозаң цықты (Радлов, 88);

КӘРӘКМӘ Шул јірдә алышмак кәрәкмә атышмак кәрәк- мә?»тіді. Кара Кўкўл әйтті: «Атышмак ата башы, алышмак кәрәк, харап болырсын кўрәшәик»тіді (Радлов, 87);

КӘРӘМӘТЛІ Бір кәрәмәтлі јўзўғў бар иді, бу јўзўкнī бисмилла тп уң кулына қатты, сікінді, қарцыға булып уцўп китті (Радлов, 102);

КӘРӘП тат. ис. кораб; рус. сущ. корабль // корабельный: Бір кўндә бір қатты јіл цықты, кәрәпнī уатты, хатын бір ағацқа јәбішіп суман ағып китті (Радлов, 110); Бу баі хатынны алып кәрәпмнән турдан јірінә алып китті (Радлов, 110); Ікінцї кәрәпнīң бајынан сурады: «Сін нигә аурудың?» (Радлов, 112); Бір ісірік кіші міні тутўп міні бајағы кәрәпнīң бајына сатты (Радлов, 112);

КАРТ тат. *фиг.* карт; рус. *прил.* 1. старый; ~ кеше старый человек; ~ ат старая лошадь; ~ алмагач старая яблоня; ~ завод старый завод 2. старый, опытный, бывалый: Карт атасы әйтті: «Аі балам! аш бішірәргә утун кәрәк» тіді (Радлов, 85); Карт інәсї аш бішірді (Радлов, 85);

КАТЫН тат. *исем.* хатын; рус. *сущ.* 1. женщина, дама || женский, дамский; ирле ~ замужняя женщина 2. жена, супруга; благоверная, половина: Катыны бар ікән, қырқ јәшіндә бір бала тапты (Радлов, 85); Сікіс қатыннан јігірма сікіс бала тўдў (Радлов, 89); Бір батша бар ікән, бул батшаның ўң ўлў

бар ікән, ікі ұлў ұлўна қатын бірді (Радлов,90); Ўцаў әітіштїләр бір бірінә: «Бу қатын кіші ікән, іцїндә бір ўц аілық бала бар ікән (Радлов, 93);

КӘЎҺӘР тат. ис. гәүһәр; рус. сущ. 1. драгоценный камень 2. жемчуг, перл: Кыс ўц кәўһәр таш бірді ірінә, әіттї: «Јақшы ўї булса бір ташны біргін! бірїнә кўнмәсә ікәнї бір!» (Радлов, 105); Јігіт сўләшмәдї, ўц кәўһәр ташны цығарып бірді (Радлов, 105); Қыс кўп пәрсә алмаған ікән, ўц гәўһәр таш алды кулына (Радлов, 104); Ірїәіттї: «Ўц кәўһәр ташны бірдїм.» (Радлов, 105);

КЕБІНЛӘП тат. фиг. кәфенләү; рус. гл. закутывать в саван: Баласы бәры Кара Кўкўї ўїгәндә цыжылып кїлїп тїрәң қазып таза јўп ақ кебїнләп кўмїп коїдў (Радлов, 89);

КІЛ тат. фиг. килү; рус. гл. неперех. приходит/прийти, прибывать/прибыть, явиться; идти (сюда) || приход, прибытие куда-л., к кому-л.: Кара Кўкўї алып атқа мїнїп әјў арслан алышларына кїлїп: «Мәңә утун алып барып бірїң!» тїдї (Радлов, 85); Кїлә јатса бір қара кўрїндї, бір тау јумурланып қаршы кїлә јатыр (Радлов, 85); Вақытта іртә кўргән қара кїлїп јїттї, қырқ аршын бујў бар ікән бір бәһәлван болўп турдў (Радлов, 86); Кара Кўкўї әіттї: «Аї баба, јәш баланы ўїтірїп нї муратқа јї- тәрсїн, ўзїнә бәр ә бәр кїлсә нї кал ітәрсїн? әгәркї алың кїлмәсә ўзїңнї хараб-ітәрсїн ўлїп пўшман кїтәрсїн» тїдї (Радлов, 86); Кўкўї әіттї: «Јоқ, атышмак ата пашы! алышаң! Кїл бірї! тїп атынан тўштў (Радлов, 86); Тїмїр алып әіттї: «Ә, балам, хош кїлдїң, кїл аш ашаїқ!» тїдї. Нїцәмә аш кїлтїрдї, ашады тоїдў (Радлов, 87);

КІЛӘМ тат. ис. келәм; рус. сущ. ковәр || ковровый: Бір нїцә кўнләр кїләм ішләдї, шул кїләмгә нағыш қылып қат јазды (Радлов, 91); Батша баласы әіттї: «Мін кїләм ішләўн бїләмін»тїдї (Радлов, 91); Баї әіттї: «Јарар, кїләм

ішләтәрмін.» (Радлов,91); Зындан башы зынданға киліп әйтті: «Ә кишіләп! сиснің арасында киләм ішләйтгән устаныс жоқма?» (Радлов, 91);

КИҮ тат. фиг. кию; рус. гл. 1. в разн зн надевать, надеть; одевать, одеть (на себя) 2. нашивать, носить (одежду) 3. продевать, продеть: Мыннан соң уянып турдұ, кулан кула атын іәрләп, сақтыжан ітігін кижіп, қылыцын қырлап, сұңқұсұн сұратіп атка мінді (Радлов, 85);

КИМ тат. алм. кем; рус. мест. кто (кемнең кого, кемгә кому, кемне кого, кемнән от кого, кемдә у кого): Хан бујурдұ: «Кімдә кім бу јұзұкнұ јіргә түшұрсә қысымды бірәмін» тіді. Кім атып түшүрәлмәсә үлтірәмін» тіді (Радлов, 102); Балалары әйтті: «Бістән батыр кім булсын?» (Радлов, 103); Хан һүкүм қылды нїшана атқалы; кім дә кім шул нїшананы урса қысымны бірәмін! тіп әітіптї (Радлов, 117); Мулла сурады: «Кім јасты бу қатны?» (Радлов, 119);

КИМӘДӘІ Башлық әйтті: «Ујұмнұң тұрт мұәшәдә тұрт жылан кұрдім, жылан кімәдәі үлкән булған.» (Радлов, 118);

КІРІНДІ Сүйгәннән турұп кірінді, цыкып јұтұрұп каінының үјүнә кіді (Радлов, 87);

КІРІҢЛӘРІТІП Јігітнің қулында сұңқұсұ бар ікән; бу кішіләргә сұңқұсұн бірді; үігө алып кіріңләрїтіп, әлігіләр сұңқұсұн алып кұтәрәлмәдїләр. Јігіт әйтті: «Батырмын тіп турасыс, бір қулымман ушлап јұрїт ікән сұңқұмнұ кұтәрәлмәіс» тіді (Радлов, 103);

КІРӘІН Хатынға әйтті: «Мін сінң **ко**іныңа кірәін!» (Радлов, 109);

КІРБІЦ тат. ис. кирпич; рус. сущ. в разн. знач. кирпич || кирпичный (завод) || прил. 1. кирпичный; ~ йорт кирпичный дом; ~ икмәк кирпичный хлеб: Ирә бұләйк тип килдәр, бу алтын кәрбәц қойған јирәндә јоқ, қайда икәннән бәлмәйдә; бу ұңәўнән ұскә киши кўргән јоқ иди (Радлов, 93); Бәснән атамьс бәк баи киши иди, атабыстан бәр алтын кәрбәц бар иди, шул алтын кәрбәцнән таңла бұләшәрмәс тип қойғанда, јоғалып кәттә. (Радлов, 97); Ахыры кәцәсә расын әйттә: «Мән алтын кәрбәцнән алып ұс јирәмдә јиргә кўмдўм, ұйгә барып алып бәрәин!» (Радлов, 100);

КІРДІ тат. фиг. керү; рус. 1. в разн. зн. входит, войти, заходит, зайти, въезжать, въехать, заезжать, заехать 2. вступать, вступить; поступать, поступить 3. залезать, залезть, влезать, влезть (ограбить) 4. начинаться, начаться (о месяце) 5. вмещаться, вместить 6. делаться, сделаться 7. в зн. вспом. гл. переводится приставками в-, за- и обозначает действие, направленное вовнутрь: Ёйгә кәрдәләр, ёйўндә бәр тахыт турә (Радлов, 87); Бала қылыцын алып таш балатқа кәрди, балатқа кәрсә ёйнўң ичиндә ұң батыр балуан јатыр икәрик (Радлов, 112); Ирән кәцә улў атасына кәрди, кушнўң јиргә тўшкән јўнўн атасына кўрсәттә (Радлов, 114); Бўрә кәттә, јигәт јулман ары барды, тўндә ханның шәһәрнә кәрди, јитә ардымакның сауасына барды, јанында ут кәидә (Радлов, 116); Бәр шәһәргә кәрди, бу шәһәрнән цәтиндә бәр ёйгә кәрди, иңип кәлп су сурады, су иштә. Бә ёидә ичиндә бәр бала ултырды (Радлов, 119);

КІС тат. фиг. кисү; рус. гл. 1. резать, отрезать, отрезать, разрезать, обрезать 2. рубить, рубить, отрубать, отрубать 3. пилить, распиливать, распилить 4. стричь, состригать, состричь 5. выедать, выесть, разъедать, разъесть; изъедать, изъесть 6. выкраивать, выкроить, раскраивать, раскроить 7. резать, вырезать (на операции) 8. отрез'ать, отр'езать, выделять, выделить 9. добывать, рубить (уголь) 10. перен. резать (глаза) 11. перен. сечь, бить,

колотить 12. перен отрезать, сказать решительно 13 перен сокращать, сократить 14. перен преграждать, преградить, перерезать 15. перен препятствовать, мешать: Бала ўцәўнўң башын кісіп ташлағы, батырларны ўлтірдї (Радлов, 112); Алты арғымақның тіскін баўн кісіп алды, қалдан арғымақның тіскін баўн кісмәдї, тартып алды; тартып алса қарўл ујанып турўп кілгән жігігнї тутўп алдылар (Радлов, 116); Мін саңа індї бір қағас бірәинїбы сауасларның јанында бір ут јаныр, бы утқа қадасымны ташла, аннан соң сауасқа ініп тіскін баул кісіп алып цық, тіскіннән тартсаң қарўллар ујанып кіләр.» (Радлов, 116); Бірәў әйтті: «Тамағын кіскін!» Быцақ тутқан кіші кісәлмәдї, кіскінїтігән кішігә «сін кіс!» тіп быцақны бірдї, улға кісмәдї (Радлов, 120);

КІТ тат. фиг. китү І гл 1. в разн зн уходитъ, уйти, пойти; отправляться, отправиться; уезжать, уехать, поехать 2. отбывать, отбыть, выбывать, выбыть; улетать, улететь, отплывать, отплыть, улетать, улететь 3. распространяться, распространиться 4. начинаться, начаться, идти, пойти 5. продолжаться, продолжиться, затянуться 6. исчезать, исчезнуть, кончиться, блёкнуть, поблёкнуть, сходить, сойти (о красках) 7. допускать, допустить (ошибку) 8. расходоваться, израсходоваться, уходитъ, уйти (деньги) 9. изменяться, измениться, бледнеть, побледнеть 10. в знач вспом гл переводится приставками по-, воз-, у- и обозначает 1) действие, совершающееся с удалением от исходного объекта 2) приобретение какого-л качества в большей степени: Тапмаса һәләк қылармын ўмрўм јилгә китїп бара ікән» тїдї (Радлов, 87); Арканы ўзўїўп китті (Радлов, 88); Куцқар алып шул јїрдән атасынан рухсат алып алыплық істәп китті (Радлов, 89); Тағды китті, нїцә кўнләрдән соң бір шәһәргә кїлдї (Радлов, 89); Азықлары бўттў, јігірмә тўрт кўндө јігірмә тўрт атын ашады, атлары бўттў, јајау киттіләр (Радлов, 90);

КІЦ тат. ис. кич; рус. сущ. вечер: Кіц булданғда хан бір қої сојып, бішірїп қунақларға јібәрдї (Радлов, 95); Кіц булдў, јуклағы, тағы тўшкўрдў, шул оқ ўц јїрдән кўн цыдағы тўшўндә (Радлов, 104); . Кіцкә бала қайтты,

inäsınä äittı: «Маңа инді хатын кәрәк! мин хатын ıстап бараın!» тіді (Радлов, 112);

КІЦІ тат. фиг. кече; рус. пр 1. маленький, малый 2. младший 3. младший (по положению): Кіцї ўлў жігірмә ўц тұрлў тіл ўрәндї, жігірмә тұрткә тултрамын тіп жігірмә тұрт нўғармїнә сәфәр цықты (Радлов, 90); Хан цығып кунақларға киліп әйтті: «Қаıсыңыс улу, қаıсыңыс кіцї? Мин цақырсам әўәи улуңўс килсін, аннан соң уртаңыс килсін, аннан соң кіцїңс килсін!» тіп бујурдў (Радлов, 99); Аның ўцўн бу кіцїсі алтынны алтынға қушамын тіп алтынны алды; тұғў ікәсі алтын кўмўшнў алмаған атасы заманда ҚІМ кїгән ікән, ашқа тоıған. Буларның ішләрін бўтўрўп, кіцїсінән алтынны алып рїзалаштырып жібәр!» тіп әйтті inәсі (Радлов, 99); Хан киліп буларға әйтті: «Мин сіснїң алтыныңысны табып бірәін! сіснїң кіцїңс қаıсы? шул кіцїңс бу алтынны алған!» тіді (Радлов, 100); Ахыры кіцїсі расын әйтті: «Мин алтын кїрбіцнї алып ўс жірімдә жіргә кўмдўм, ўигө барып алып бірәін!» (Радлов, 100); Улканї уңда кїттї, уртаны урта јулман кїттї, кіцїсі кїлмәс сул жағындағы јулмынан кїттї (Радлов, 114);

КІШИ тат. ис. кеше; рус. сущ. человек || человеческий, людской; 2. лицо, личность, особа; индивид, субъект; человек: Ніцә кўнләр јўрўдў, һиц бір кіші кўрінмәидї, ўзїнә бәр ә бәр әјў арсланмінән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85); Кўп кішінї қырды іц ахыры буларға килгән аскәр бәр ә бәр кїлмәдї (радлов,89); Зындан башы зынданға киліп әйтті: «Ә кішіләр! сіснїң арасында кїләм ішләйтїгән устаңыс јоқма?» (Радлов,91); Батша бу хәбәрнї ішітїп кіші жібәрдї баласын нїцә ўәзірләр бірлән нїцә қул қараушмынан алдырды(Радлов,91); «Бу ўц кіші минїң тўәмнї кўргәнїбіс јоқ,тідї, шулаї әйтсәдә ўсләрі тўәмдә нї тұрлў білгісі барын, ўстўндө хатын барын, хатынның іцїндә ўц аılık бала барын әйтәдї (Радлов, 94); Бу кішіләр јиләктән алып бір бір кўстан алып јідїләр (Радлов, 95); Біснїң атамыс бік баї кіші идї, атабыстан бір

алтын кірбіц бар іді, шул алтын кірбіцні таңла бұлашармис тип қойғанда, жоғалып кітті. (Радлов, 97);

КОІ Сіс коі пастықны сураңыс, біснц әйткән сұс рас булмаса біснй ұлтірсәңіс різабыс» тіділәр (Радлов, 95);

КӨРҰ тат. фиг. кору; рус. гл. 1. прям, перен строить; сооружать, соорудить; воздвигать, воздвигнуть (строение) 2. устанавливать, установить, устраивать, устроить 3. собирать, собрать (машину) 4. вить, свить (гнездо) 5. раскидывать, раскинуть, разбивать, разбить (палатку) 6. занавешивать, занавесить 7. ставить, расставлять, расставить (сеть) 8. устраивать, устроить 9 перен плести, придумывать, придумать (сплетни) 10. в зн вспом гл образует сложные гл гәп кору беседовать; план кору планировать: Кўп заман рахатланып дәўләт көрўп өмўр сўрдўлөр(Радлов, 89);

КҰЛӘП Јігіт іщндә санады «мін тадында алаін!» тады цықты адацқа тадын қулмынан тлгәндә тазынан кўләп таус цықты (Радлов, 115);

КУАҢ Хан хатыны цағырыпты, бајағы жігіткә әіттї: «Куаң барма?» У жігіт әіттї: «Куам бар» тідї (Радлов, 109);

КҰÄTLİ тат.сыйф. куәтле; рус. прил. мощный, сильный (о человеке, организме, мускулах); могущественный (о государстве) 2. бурный, стремительный: Кыс әіттї: «Äі ата, ұз башыңа ұз кўјөў бәлә істәп јатыр, ұзінән алыпты ұзінән кўңлў кўәтлї тапса тапсын, тапмаса һәләк қылармын» тідї (Радлов, 87); Кара Кўкўл әіттї: «Аі вакыт ұтіп бара јатқан ікән, бар атаңа! барып әйт: маңа ұзінән алыпны ұзінән кўңлў кўәтлїні тапсын! Болмаса һәләк қылармын» тідї (Радлов, 88); Äгәркі ұзінән бәһәлван ұзінән кўңлў кўәтлї тапсын, тапмаса һәләк қылармын» тідї (Радлов, 88);

КҮҖҮМ Мулла әйтті: «Сіснiң кәптәр булып уцқаньщысны кӯрӯп ладыв булып арғаңыстан кӯғұм» тiдi (Радлов, 101);

КУДАШЫҢ Jигiт әйттi: «Кудашың тақтырыман узақ булдым (Радлов, 103);

КҮЙҮП Ницәмә кӯнлөр jӯрӯдӯ, бiр заманда бiр таш үгö кiлдi, iшiгi ачык турӯ, iщдә Jаш Jигiт алып jатыр, башыман тӯрнi тiрәп, ајағыман iшiкнi тiрәп, кӯiӯп jатыр, кулӯман муртӯн сiнап кӯiӯп jатыр (Радлов, 88);

КҮЙДҮРГӘЛI Аннан соң үjӯн утмынан кӯидӯргәli jӯргән idi (Радлов, 88);

КҮJÄЎ тат. ис. кияү; рус. сущ. 1. жених; 2. молодой муж, супруг (в первые годы брака) 3. этногр. зять (муж дочери или младшей сестры): Каин атасы әйттi: «Хош кiлдiңiс, кӯjәў, ултурӯнус!» (Радлов, 88); Кыс атасына барып сықтады: «Ата, үз кӯjәўң башыңа бәлә iстәп jатыр (Радлов, 88); Кӯрәш кылдылар, ук атыштылар, тамаша кылып jағырлар; ханның кӯjәў цықты, әйттi: «Mиндә кӯрәш қылар idim!» (Радлов, 102);

КҮJÖЎ тат. ис. кияү; рус. сущ. 1. зять 2. жених 3. молодой муж: Кыс әйттi: «Äi ата, үз башыңа үз кӯjөў бәлә iстәп jатыр, үзiнән алыпты үзiнән кӯцлӯ кӯәтli тапса тапсын, тапмаса һәләк қылармын» тiдi (Радлов, 87); Атасы Tимiр алып әйттi: «Бар, кӯjөўнi мында jибәр!» (Радлов, 87);

КҮМҮШ тат. ис. көмеш; рус. сущ. серебро: Бiр патшаның ўц улӯ бар iгән, қырк itlik алтын кӯмӯш бар iгән (Радлов, 113); Хан аннан соң iнәсiнә кiттi, iнәсi әйттi: «Kицiсi алтын кӯмӯшнӯ алаiн тiсә алтын кiрбицнi шул

урлаған ікән (Радлов, 97); . Аның ұцўн бу кіцісі алтынны алтынға қушамын тіп алтынны алды; тўғў ікәсі алтын кўмўшнў алмаған атасы заманда қім кїгән ікән, ашқа тоїған (Радлов, 100); Інәсі әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнїң ҳалын бїләр ўцўн бїр ўїгө кїрїп бїр јїргә алтын кўмўш қої! ікінцї јїргә кїм әспәп қої, ўцўнцї јїргә ашап іцїп јїдїгән та'амлар қої! аннан соң һәр қаісысын бїр бїрләп цақырып шул нәрсїләрнї кўргәс, мынак! бу нәрсәләрнїң қаісысын алаісын әіті қош алтын кўмўшнў ал! (Радлов, 97);

КЎН тат. *ис.* көн; рус. *сущ.* день: Јіті кўн јіті тўн јатып јуқлады (Радлов, 85); Ун ікі кўн ун ікі тўн јўрўдў (Радлов, 85); Бїр кўн аїлы булдўм, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмїнан јуртўна бујурдў, әгәр мінїң хатыным ул тапса маңа сўјўншў атцаптырың! (Радлов, 96); «Хош, қунақлар, маңа рїза булыңыс! мін нїцә кўн сіснї тутўп рәнцїттїм, індї сіскә мына бу ўц түрлў нәрсәнїң қаісысын кәрәк булса бїрәўн бїрәін!» (Радлов, 97); Бїр кўнләрдә ўц кїші јолдаш булып сәфәр цықты, бїрәў мулла ікән, бїрәў цїцән ікән, бїрәў мылтықцы (мїргән) ікән (Радлов, 100); Баласы бїр кўн балалармынан оїнап јўрдў. Атасына әйтті бїр кўн: «Маған сәнаї қылып бїр!» (Радлов, 101); Нїках қыдылар, қыеның қоінға кїрдї, отауда јатты бїр јіті кўн (Радлов, 102);

КЎН ЦЫҒЫШ тат. *ис.* көнчыгыш; рус. *сущ.* восток || прил. восточный: Каін атасы әйтті: «Кўн цығыш жағында Јәш Јігіт тїгән алып бар, аңа барған кәйткан јоқ (Радлов, 88); Бїр нїцә заманнан соң кўн цығыш жағынан бїр цау кїлдї (Радлов, 89);

КҮНЦҮЛІК Мыннан јіті кўнцўлік јір бар булыр, шул јулда әўәл ајў уцурар, арсланлар јулбарслар уцурарлар, шуларга қарамаїәзәр қылма! (Радлов, 106);

КҮҢҢ тат. ис. күнел; рус. сущ. 1. душа, сердце // душевный, сердечный 2. внутренний мир, духовный мир 3. настроение, дух 4. мысль, сознание 5. память 6. симпатия, любовь, расположение 7. интуиция, душа: Кара Күкүл äйттi: «Äi вакыт үтiп бара јаткан iкән, бар атаңа! барып äйт: маңа үзiнән алыпны үзiнән күңлү кўәтлiнi тапсын (Радлов, 88); Булар äйтгiләр: «Бiсләр бу iттән бiр бiр јiгән iдiк кўнiўбiстә бiр бiрiбiснi тушман туттўк, iт бiр бiрiн сўймäдi, аның ўцўн iт туғумў кушылданын бiлдiк» тiдi (Радлов, 95);

КҮРÄШ тат. ис. көрәш; рус. сущ. 1. в разн зн борьба 2. сражение, битва, борьба: Баласы јiгiрма јашқа цыққанда атасынан руксат сурады сәфәр цығалы: «Мiн кiтәр iдiм кўрәш қылғалы кўцлү кiшiмiнән.» (Радлов, 101); Хан бујурдў: «Оiн қылыңтамаша қылыңкўц кiшi булса кўрәш қылсынiмiрган кiшi булса ук ататышсын!» тiдi. Кўрәш қылдылар, ук атыштылар, тамаша қылып јағырлар; ханның кўјäў цықты, äйттi: «Мiндә кўрәш қылар iдiм!» (Радлов, 102); Буларның бiр бiк сулў сiңлиси бар iдi, јiгiт мыны кўрдi, äйттi: «Тамаша оiн қылаiк! кўрәш қылаiк!» (Радлов, 103);

КҮРÄШ тат. *фиг.* көрәшү; рус. *гл.* 1. бороться (состязаться в борьбе) с кем-л.; 2. в разн. знач. *прям.*, *перен.* бороться, побороться против кого, чего-л., с кем, чем-л., за что-л. || борьба: Iкiзi кўрәштi јiтi кўн јiтi тўн, тобуқтан тозаң болдў, топрақлар ауаға уцтў (Радлов, 86); Бiр алып цығып кiлдi, бујы бар iкән јiгiрма кулац, iкәси хан кўјäўмән кўрәштiләр (Радлов, 102); Буларның бiр бiк сулў сiңлиси бар iдi, јiгiт мыны кўрдi, äйттi: «Тамаша оiн қылаiк! кўрәш қылаiк!» (Радлов, 103);

КҮТКÄЛI тат. *фиг.* көтү; рус. *гл.* пасти: Қыс äйттi: «Äттә қоi кўткәлi јакшы јiр iкән!» (Радлов, 104); Қыс äйттi: «Äттәнә сiр кўткәлi јакшы јiр iкән»тiдi (Радлов, 105);

КЎЦЉЎ тат. сыйф. көчле; рус. прил. 1. сильный, крепкий, здоровый (физически); 2. сильный, смелый, стойкий: Кыс äйттi: «Äi ата, ўз башыңа ўз кўjöў бälä iстäп jатыр, ўзiнән алыпты ўзiнән кўцлў кўäтлi тапса тапсын, тапмаса häläk қылармын» тiдi (Радлов, 87); Кара Кўкўl äйттi: «Oi вaқыт ўткән iкән тiс атаңа бар! ўзiнән бähäiуан ! ўзiнән кўцлў тапсын (Радлов, 86);

КУЦҚАР тат. ялг. ис. Кучкар; рус. имя собств. : Баланың аты Куцқар алып. Куцқар алып шул jiрдән атасынан рухсат алып алыплық iстäп кiттi. (Радлов,89); Шул ўiгö қiлдi. Jаш Jiгiт алыпның ўjўндö кўп қарауллар бар iдi, һиц қаисысы Куцқар алыпқа бәр ä бәр кiлмәдi (Радлов, 89); Куцқар алып äйттi: «Jаш Jiгiт алыпның ўjўнö барырмын (Радлов, 89); Куцқар алып äйттi: «Jоқ мiн jiттiрмән (Радлов, 89);

ҚУЛ тат. ис. кул; рус. сущ. 1. рука (каждая из верхних конечностей человека) || ручной; 2. (обычно за словами уң, сул) рука: Қунақларға пардылар қулларын jўштўрўп, қулларын сўртўп алып кiлгән iшiккә кiрiп кiттi jаулукмынан, қумғанны, iläгәннi алып (Радлов, 92); Қасым тағы ўстөлгö ciрттi, тағы бiр iшiк ацылды, аннан бiр қыс цықты, бiр қулында сандуғац бiр қулында бiр булбул гўлләрмiнән бiк һäiбät, сандалатмiнән оiнап цықты (Радлов,92); Iрiнiң iнäсi кўннән кўнгä аурў булды, кул äяғы шал булды, туралмады (Радлов, 111);

КОИН тат. ис. куен; рус. сущ. 1. пазуха 2. прям, перен объятие 3. перен лоно, объятие: Хатынға äйттi: «Mиn сiнiң **ko**iныңа кiрäiн!» (Радлов, 109);

ҚÄНIЗÄҚҚÄ Бiр қiзмäтқәрi jiläк алып кiлгән iдi, шу қунақларға jiläк бiрiп jибäрдi, бiр қäнизäқкә äйттi: «Jiläкнi алып барып бiрiп, ўзың тышқары цығып таңлағын! нi сўläштiрләр мында қайтып кiлiп äйтсiн! тiдi (Радлов, 94); Бу сўснi iшiтiп қäнизäк кiлiп қанға äйттi: «Ä, хан, кiлгән қунақ бу jiläктән

јімәді, қаіғылы јіргә цыққан јіләк тіді.» (Радлов, 94); Бір қәнізәккә әйтті: «Бу ітнi алып барып қунақларға біріп тышқары цығып тыңла нi сўләшшә, әйткән сўсләрiн маңа кiлiп әйт!» (Радлов, 94);

ҚАЗАН тат. ис. казан; рус. сущ. 1. котёл // котельный, котловый 2. казан, казанок: Міргән әйтті: «Мін сіснiң ікәўнiснiңдә уцўп кiткәнiңснi кўрiк, булар кiлмәидi уцўп кiттi тiп турўп қасны барында јiп қоидым, сiскә қалдырмадым, сўәгiн қазанға салдым» тiдi (Радлов, 101); Ылкәнi барды, барды. Бір јiрдә қазан асты. Бiшiрiп қазанның iцiн ашап ултырдан iдi (Радлов, 114); Урта јулға уртан iнiсiнә јiттi; уртан iнiсi қазанның јанында ашап ултырды, бы һәм ағацман бўрiнi кўды (Радлов, 114); Кiцiсi ағаларыдаi қазанның јанында, бўрiнi кўрсә қазанның јарымын бўрiгә тўгiп бiрдi (Радлов, 114); Бајағы јазўлы устулбаға јiтсә ағасы қайтмағанын бiидi, аларны iстәп цықты, қазанның јанында ултырдылар, ацығыгiтыллар, царығын ашап ултыры (Радлов, 118);

ҚАН тат. ис. кан; рус. сущ. кровь // кровяной; кровеносный: Бала әйтті: «Ә, муллалар, мiнi ўлiтiрсәңiс мiнiң қанымнан қан јiргә ағар, ул қан бiр кiшi булар, ул қанымнан цыққан кiшi бәрiңiстi ўитiрәр (Радлов, 120);

ҚАПҚА тат. ис. капка; рус. сущ. 1. ворота 2. калитка: Кiлсә хан мунўңқы қапқасын бустурўп јатыр. Јiгiт әйтті: «Ә кiшiләр, нi iшләп јатырсыс мында мiнiң қапқасында, нi қа- стыцыс бар мында» тiдi (Радлов, 106);

ҚАРА тат. фиг. карау; рус. гл. 1. в разн зн смотреть, посмотреть, глядеть, поглядеть, взглянуть 2. осматривать, осмотреть, обозреть, обзреть, взирать 3. рассматривать, рассмотреть, разбирать, разобрать 4. судить, обсуждать, обсудить 5. нянчить; ухаживать; смотреть, присматривать 6. воспитывать, воспитать; содержать 7. выходить, смотреть (окно на улицу) 8. относиться, отнестись, касаться 9. принадлежать, относиться, быть в

ведении: Барып барып ардасына тағы айланып қарағы; малларын қарап турўп малларын ташлап китўгә қымағы (Радлов, 104); Тўбәгә цығып қарап турдў малларын (Радлов, 104); Барып барып ардасына тағы айланып қарағы; малларын қарап турўп малларын ташлап китўгә қымағы (Радлов, 104); Шулар әітіптї: «Біс қорды кўтәбіс аны қарап киләик!» тїдї (Радлов, 108); Бўрї арғымаққа қарады, ўрдў, шум атлар булып кїттї: «Булаї аппар!» тїдї «булаї хан алмас.» (Радлов, 118);

ҚАРАМАЇЌЗЌР «Мыннан јїтї кўнцўїк јїр бар булыр, шул јулда әўәл әјў уцуар, арсланлар јулбарслар уцуарлар, шуларга қарамајәзәр қылма! (Радлов, 106);

ҚАРТ тат. *исем.* карт; рус. *сущ.* разг. старый, муж: Бір қарт бар ікән, ўзї јїтмїш јәш ікән (Радлов, 85); Бір қарт бар ікән, шул қартның бір јїтї јашлы баласы бар ікән (Радлов, 101); Ўїдўң іцїндә бір қарт ўї кїшї барїдї, ул аның кїлгәнїн бїлдї. Бу қарт ўї кїшїнїң балалары бар ідї, бїк кўц батыр ідї (Радлов, 103);

ҚАСҚАН Қатта бала јасыпты: «Уї тўр дә бір ўлкән алтын бар, қасқан кїшї алар» тїптї (Радлов, 120);

ҚАТ тат. *ис.* хат; рус. *сущ.* письмо, послание: Мін қат јасаїн. ул қатны мулланың алтына салғын! бїлмәсәләрдә шу қатны кўрсә бїләр.» Кат јасып бірдї бала, бајағы башлық бы қатны алып кїттї (Радлов, 119); Бајағы башлық баланың бїргән қатын алтына ташлағы. Бір мулла бы қатны алып қарағы. Қатта бала јасыпты: «Уї тўр дә бір ўлкән алтын бар, қасқан кїшї алар» тїптї. Мулла сурады: «Кїм јасты бу қатны?» (Радлов, 120); Бу мулла тўрт мулламынан қат јасқан балаға барды, ўјўнә кїлдїләр (Радлов, 120);

ҚАТТЫ Бір күндә бір қатты жіл цықты, кәрәпні уатты, хатын бір ағацқа жібішіп суман ағып кітті (Радлов, 110);

ҚАЦ тат. фиг. качу; рус. гл. 1. убегать, убежать, сбежать 2. дезертировать, удирать, удрать 3. скрываться, скрыться, прятаться, спрятаться, затаиться 4. избегать, избежать 5. этногр прятать лицо 6. перен пропасть; кончаться: Булар әйтті: «Хан бујурдў, қацтылар.» (Радлов, 106); Әлігі хатыны қацып кітті, кісі ун жішлі баласын алып кітті (Радлов, 112); Бўрі қацты, кісі інісі бардан сул јақта јулға јўгўрдў (Радлов, 114);

ҚАҒЫ тат. ис. кайгы; рус. сущ. 1. горе, печаль, горестъ, скорбь, кручина, огорчение 2. горечь, боль 3. забота, печаль: Аларның бірі әйтті: «Ә, жімәңіс бу жіләк, қағылы жіргә цыққан жіләк ікән.» (Радлов, 95); Бу сўснi ішітіп кәнізәк қіліп қанға әйтті: «Ә, хан, кілгән қунақ бу жіләктән жімәді, қағылы жіргә цыққан жіләк тіді.» Хан кіліп булардан сурады: «Мыны қағылы жіргә цыққанын қайдан білдіңіс.» (Радлов, 95); Бу ўц қарындаш әйтті: «Сурасаңыс аннан білдік бір кўс алып ашаған ідік, іцбісқә қағы тұштў .» (Радлов, 95);

ҚАБАТ тат. кабат; рус. нар. 1. вторично, повторно 2. снова, опять: Хан шундаі үі қылдырышы, таштан ікә қабат там қылдырыпты, ікі қабат там арасында күмір кўідүрүнтү (Радлов, 107);

ҚАҒАС тат. ис. кәгазь; рус. сущ. бумага, бумажка || бумажный, сделанный из бумаги: Бајағы жігіткә інді әлігі бўрі қағас бірді: «Мыны утқа ташлағын!» Мыннан інді істәп кіт қушнў, мін саңа јәнә уцуармын (Радлов, 115); Мін саңа інді бір қағас бірәінібы сауасларның јанында бір ут јаныр, бы утқа қадасымны ташла, аннан соң сауасқа ініп тіскін баул кісіп алып цық, тіскіннән тартсаң қарўллар ујанып кіләр.» (Радлов, 115); Әйттідә қағас біріп бўрі кітіп қалды (Радлов, 116);

ҚАҒЫП тат. фиг. кагу; рус. гл. 1. вбить, вбивать, прибить, прибивать, вколотить (гвоздь) 2. стучать, постучать, стучаться, постучаться 3. бить (для подачи сигнала) 4. бить, биться, прибивать, прибить (о волне) 5. хлопать, похлопывать, похлопать (по спине) 6. трясти, вытрясти, выбивать, выбить, стряхивать, стряхнуть 7. махать, замахать, взмахивать, взмахнуть (крыльями) 8. перен притеснять, притеснить, обижать, мучить: Тімір қазығын қағып, атын баілады (Радлов, 86);

ҚАЗЫҒ тат. ис. казык; рус. сущ. кол, колышек: Тімір қазығын қағып, атын баілады (Радлов, 86);

ҚАІДА тат. алм. кайда; рус. мест. *вопр.* где, куда: «Јул болсын! қаіда барарсын?» тіді.. (Радлов, 86); Хан қунақларға кіліп рїзалацылық сурап әіттї: «Ä, қунақлар, мінң нанцының һәм зїна хатыннынан тўғанымны қаідан білдіңіс?» (Радлов, 96); Малцы анда оілады: «Мін жігірма јәшінән утус јәшімәцә бағыи кїлдім бу малларымны, інді мін буларны ташлап қаіда барамын?» (Радлов, 104); Жігіт кїттї, шәһәргә кїлді, кїрдї шәһәргә, бір ўігө кїрдї, ўінўң іәсї сурады: «Нї жігітсїн? қаіда барасын?» (Радлов, 105); Бала башлықтан сурады: «Ä, інә, қаіда барасын?» (Радлов, 119);

ҚАІН АТА тат. ис. хатынының әтисе; рус. сущ. тесть; слово обращения к своему тестю: Кара Кўкўї қуанмак турдў, јўғўрўуп цықты, қаін атасының ўјўнә кїлді. Каін атасы әіттї: «Хош кїлдіңіс, кўјәў, ултурўнус!» (Радлов, 88);

ҚАІРАТЛАНЫП Біснї тушманыбыс ўітіріп кїттї тіп сықтап қаіратланып кїлә јатыр (Радлов, 90);

ҚАІСЫ тат. алм. кайсы; рус. мест. 1. который, какой (из них) 2. некоторый: Ајў арслан һәр қаісысы бір тірәкнї јулғўп алып јўкләнїп алып барып бірді (Радлов, 85); Отрауға цықты; ўстўндө бір тірәк бар ікән, шул

тірәкнiң башында бiр қара қушнұң ујасы бар iкән; ујасында iкi баласы бар iкән, һәр қаисысы тўа шикiллi улулўғў (Радлов, 90); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цiртiп ултырдац тағы iшiк ацылды, шуннан тағы ун iкә jигiт ун iкә қыс кiрiп кiлдi; бiрiсiнiң қулында iскрiпкә, бiрiнiң қулында музыка, қаисының қулында домбра, қаисы цырмады, қаисы уiнаиды, шулаi хiзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Inәсi әйттi: «Бар, балам, шул кiшiләрнiң халын биләр ўцўн бiр ўигө кiрiп бiр jiргә алтын кўмўш қои! iкинцi jiргә кiм әспәп қои, ўцўнцi jiргә ашап iцiп jидiгән та'амлар қои! аннан соң һәр қаисысын бiр бiрләп цақырып шул нәрсиләрнi кўргәс, мынакi бу нәрсәләрнiң қаисысын алаисын әитi қош алтын кўмўшнў ал! булмаса кiм әспап ал! булмаса ашаитыған та'амларны ал! қаисысын тiләсәң шунў ал! (Радлов, 94);

ҚАИТ тат. фиг. кайту; рус. гл. 1. возвращаться, возвратиться, вернуться 2. поступать, поступить, прибывать, прибыть 3. убывать, убыть, спадать, спасть (о воде) 4. перен отказываться, отказаться, отречься, отречься: Äгәр ўадәмнән қайтсам ўс iнәмнi ўзим қатын қылаiн» тiп ант қылды (Радлов, 86); Тiмiр алып әйттi: «Кўннұң батыш жадында Цојын алып тiгән бар, аңа барған қайтқан жоқ (Радлов, 87); Бајады jигiт әйттi: «Сiн қайт ўјўңә, мiн мында тураiн!» Ул кiшi қайтты, jигiт қалды (Радлов, 113); Патша кiшi бiрдi, мал бiрдi, аны алып хатынымынан jигiт к ўцўп ўјўнө қайтты (Радлов, 113); Ыкән улў қайтты, атасына iнiп кiдi, әйттi: «Мiн, атам, тўндә јухлағаным жоқ, шулаi да булса тағы бiр lтiгiмiс жоқ булды (Радлов, 114);

ҚАЛАИ тат. алм. кайда; рус. мест. 1. в разн зн где 2. в значчаст где уж, где там: Бўрi әйттi: «Қалаi барасын?» (Радлов, 114); Бўрi әйттi: «Қалаi кiттiң, jигiт, тағы?» тiдi (Радлов, 114); Бўрi әйттi: «Äi, jигiт, нi булды? сiн қалаi кiтәисiн?» (Радлов, 117); Jигiт қысқа ашық булды, қыс jигiткә ашық булдаi: «Бiс iндi қалаi айрышармыс?» тiп әйттiләр јылашып (Радлов, 117);

ҚАЛҚ тат. ис. халық; рус. сущ. 1. народ // народный 2. население 3. толпа, люди, масса 4. публика 5. перен род, племя: Аскәр қалқы Іллі жібардї уруш жіріләр хазыр болсўн! тіп (Радлов, 89);

ҚАНАТ тат. ис. канат; рус. сущ. 1. в разн зн крыло 2. крылышко (у насекомых) 3. плавник (у рыб) 4. гребок, лопасть (мельницы, судна), отвод (у саней), крыло (автомобиля), ветрогон (веялки), перо (железнодорожной стрелки) 5. полит крыло, течение 6. крыло (дома) 7. перен опора, поддержка: Аннаң соң тўяның јўнўна урап қанат астына тығып қойдылар (Радлов, 90); Бір заманда јіп кујун цықты, тірәкнї қымылдатты, бу қара қушнўң баллары әйтті: «Бу ата інәбіснїң қанат јіпбў» (Радлов, 90);

ҚАНЦЫҚ Пастық әйтті: «Шул қойның інәсі ўлған ікән, баласы жітім қалды, іміскәлі қой жоқ булған ўцўн бір қанцық тўған іді, ул қанцыққа імісіп ўстіргән ідік» тиді (Радлов, 94);

ҚАРА тат. сыйф. кара; рус. пр. 1. чёрный 2. тёмный, чёрный 3. вороной (масть лошади) 4. грязный, нечистый, не стиранный (об одежде) 5. чёрный, неквалифицированный 6. перен тёмный, простой, необразованный, непросвещённый 7. дремучий, чёрный (лес) 8. чёрный, курной (баня, дом) 9. перен чёрный, траурный 10 перен мрачный, безотрадный, тяжёлый 11. перен чёрный, преступный, злостный (мысли) 12. бесчестье, чёрное пятно 13. в сложн сл переводится компонентом черно-: Kılā jatса бір қара кўрінді, бір тау јумурланып қаршы kılā јатыр (Радлов, 85); Вақытта іртә кўргән қара kılıп жітті, қырк аршын бујў бар ікән бір бәһәван болўп турдў (Радлов, 86); Отрауға цықты; ўстўндө бір тірәк бар ікән, шул тірәкнїң башында бір қара қушнўң ујасы бар ікән; ујасында ікі баласы бар ікән, һәр қаисысы тўа шикілли улулўғў (Радлов, 90); Қара қушнўң ікә баласы јыланны јіп қойды (Радлов, 90); Аннаң ары қара қушнўң баллары цақырып «kıl мында цық жуқары!» тиді. Бу

жігіт жукары цығыш қара қушнўң балларымынан сўлаштї, ўс башынан ўткән ўмрўндәгї ішләрїн әйттї. Қара қушнўң баллары әйттиләр: «Бісләр сінї жәшірәик! ата инәбіс килсә сінї ўлтірәр»тїдї (Радлов, 90);

ҚАРАК тат. ис. карак; рус. сущ. 1. вор, жулик // воровской 2. расхититель: Хан әйттї: «Андаї қарақцын игәнсін (Радлов, 115); Хан жігіткә әйттї: «Қарақцы булсаң мін саңа жіті ардымақны бірәинї (Радлов, 116); Хан әйттї: «Сін андаї қарақцы игәнсін, мыннан ары барїбір шәһәрдә бір ханы бар, бы ханның қызын ўрлап килгінйалып бірсәң думбраны бірәин саңа!» (Радлов, 117);

ҚАРАҢГЫ тат. сыйф. қараңгы; рус. пр. 1. в разн зн тёмный, сумеречный // темнота // темно, сумеречно 2. перен тёмный, беспросветный 3. перен тёмный, глухой 4. перен мрачный, неприветливый, сумрачный: Кысын бірмәсә бірмәсін, индї минї бір қараңгы јірдә јатқызып қоїды, іц булмаса шәм јағын јарытып, минң қашымда қўтўп ултырса кәрәк ідї, кўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт імәс (Радлов, 93);

ҚАРАУЛ тат. ис. каравыл; рус. сущ. 1. караул, охрана, стража || караульный, сторожевой; 2. охрана; басу ~ын миңа тапшырдылар охрану поля поручили мне 3. собир. охрана, стража; ~ астында тоту держать под охраной: Јәш Јігіт алыпның ўјўндө кўп қарауллар бар идї, һиц қаисысы Куцкар алыпқа бәр әбәр килмәдї (Радлов, 89); Сонда килгәндә аның ішігінә ікә кіші караул қоїған, һәр бір килгән ішіктән ішіккә килгән қунақларны кўтәрїп јўрўтәдї (Радлов, 92); Шулаї әйтїп караулға бірдї, буларны алып барып бір ўїдө қоїды (Радлов, 95); Караулы әйттї: «Нї кішісїс?» тидї. Алар әйттиләр: «Ўц ауру кіші бар, аны тәргәргә алып кїлдїк!» Бајағы қараулы батшаға хәбәр бірдї (Радлов, 111); Караул әйттї: «Һәр кўндө бір батыр мында килін ўц кїшіигї јін кїтәдї, аның ўцўн мында турамын.» (Радлов, 113);

ҚАРАУШМЫНАН Батша бу хәбәрні ишәтп кеші јибәрдә баласын нәцә үәзірләп бирлән нәцә кул қараушмынан алдырды (Радлов, 91);

ҚАРЦЫҒА тат. ис. карчыга; рус. сущ. ястреб // ястребиный: Бир кәрәмәтлi јүзүгү бар идi, бу јүзүкнi бiсмiлла тiп уң қулына қатты, сiлкiндi, қарцыға булып уцұп кiттi (Радлов, 102);

ҚАРЫНДАШ тат. ис. кардәш; рус. сущ. родственник, родственница; родич; товарищ, друг; брат, браток: Қарындашларның бирi әйттi: «Түәнiң алт тiшi јырықм' идi?» (Радлов, 94); Икiнцi қарындаш әйттi: «Түәнiң јүкләгән јүгүнүнiң ицiндә уң јадында сiркә сү барм'идi?» (Радлов, 94); Уцұнцi қарындаш әйттi: «Устүндө бир хатын барм'идi? бу хатынның ицiндә бир үц аiлык бала барм'икән?» (Радлов, 94); Бу үц қарындаш әйттi: «Сурасаңыс аннан бiлдiк бир кӯс алып ашаған идiк, ицiбiсқә қағы түштү .» (Радлов, 95);

ҚАС тат. ис. каз; рус. сущ. гусь // гусиный: Јулға мылтықцы бир қас атты. Јулға бир јiргә түшүп, ут јағып қасны јулғүп астылар (Радлов, 100); Цiцән ултырып әйттi: «Әi, јулғашлар, бiсләр үцәүбiстә јатып јуклајық! қаисыбыс јакшы тӯс кӯрсә бу қасны ул јiсiн!» (Радлов, 100); Мiргән јуклашларның јуклағанын кӯргәндә турүп қасны јiп қoиды (Радлов, 100); Мiргән әйттi: «Мiн сiснiң икәүңиcнiндә уцұп кiткәнiңиcнi кӯрiк, булар кiлмәидi уцұп кiттi тiп турүп қасны барында јiп қoидым, сiскә қалдырмадым, сүәгiн қазанға салдым» тiдi (Радлов, 101);

ҚАСТЫ Хатын әйттi: «Кoi! сiн бiимәссiн, сiнi үлтирткәлi қасты қылышы (радлов, 105);

ҚАСТЫМ Шул алып әйттi: «Јок, үлсәм әрманым јок, iкән үлтирсәм iкән тiп қастым бар» тiдi (Радлов, 86);

ҚАТ тат. ис. кат: рус. сущ. 1. этаж 2. ярус 3. слой, пласт 4. раз 5. после числ переводится компонентами –жды, -кратно: Јіті қат цымылдық турў (Радлов, 88); Цицән әйтті: «Мін тұшўмдә кәптәр булып кўккә уцтўм, әўәlgә қат кўккә јіттīm, фәріштәләрнi кўрдīm, ікінцi қат кўккә цықтым, ўткән бағамбарның рўхын кўрдўм.» (Радлов, 100);

ҚАТЫР тат. ис. катер; рус. сущ. 1. достоинство, честь, почёт 2. цена, ценность 3. авторитет, уважение: Хатыны әйтты: «Aihai, қыимат бірдің, ташның қатырын білмәдің (Радлов, 105);

ҚАТЫР тат. ис. хәтер; рус. сущ. 1. память 2. хәтердә предик сл помню, помнится: Јігiтнiң қулында бір јакшы ајаты бар ідi, јігiтнiң қатырына бу ајат кiлдi, ајат оқудў, ајатның қарамәтiмнән бу таш ўидөн сау цығып кiттi (Радлов, 107);

ҚАШ Кiлдiләр бір дарјаның қашына, тәрәт алдылар, хўсўl кујулдўлар, ўслi ўсләрiнә нiқах қылдылар, кушўлдылар бір бірiнә (Радлов, 105);

ҚАШЫ тат. сыйф. каршы пр 1. противоположный, противолежащий, противостоящий // против, напротив 2. перен враждебный, противный, антагонистический 3. нар вопреки, против, наперекор 4. нар навстречу, напротив: Кысын бiрмәсә бiрмәсiн, iндi минi бiр қараңгы јiрдә јатқызып коiды, iц булмаса шәм јағын јарытып, минiң қашымда кўтўп ултырса кәрәк iдi, кўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт iмәс (Радлов, 93); Кўзiн ацып бақса Абул Касым қашында шәм жағып қарап ултыры қашында кўтўп (Радлов, 93);

ҚИЗМӘТҚАР тат. ис. хезмәткәр; рус. сущ. служащий, служащая, работник, работница, сотрудник, сотрудница: Бiр қизмәтқарi јilәк алып кiлгән iдi, шу қунақларға јilәк бiрiп јибәрдi, бiр қәнiзәккә әйттi: «Јilәкнi алып барып

біріп, ұзың тышқары цығып таңлағын! (Радлов, 95); Хан кізмәткәрдән сурады, кізмәткәр әйтті: «Бу јіләкнї қабырның ұстўнән алған ідїм.» (Радлов, 95);

ҚОҒАН Саумысыс тіп ісәнләштїләр. Аннан ары бір ас сўләшіп ултырғац Абул Қасым бармакмынан ултырған јіріндә турған ұстөлнў цїртїп қоған ідї (Радлов, 92);

ҚОҒАН Мін тоїмадым, тоїмасамда қоҒан!» Тїдї (Радлов, 103);

ҚОН тат. *фиг.* куну; рус. *гл.* проводить/провести ряд ночей (вне дома); Ніцә кўнләр јўрўдў, һиц бір кіші кўрінмәидї, ўзїнә бәр ә бәр ајў арсланмінән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов, 85);

ҚОНАҚ тат. ис. кунак; рус. сущ. 1. гость, гости; ~ жыю приглашать гостей; 2. в косв. п. о приезде или поездке в гости, пребывании в гостях: Бу таш ўї бўткәндә баї зынданның іәсї кўн кішіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйтті: «Аї баї! ўјўң қутлў булсын! бік јақшы ўї булдан (Радлов, 90);

ҚОРДЫ Шулар әітіптї: «Біс қорды кўтәбіс аны қарап кіләік!» тїдї (Радлов, 108);

ҚУА Ікә їнә алып кілгән қуа шал булып јатты қымылдамаї ўјўндә (Радлов, 110);

ҚУДАІ тат. ис. Ходай; рус. сущ. бог, всевышний: Қуданың әмрїмінән бір бала таптым, қыс булдў, әцәлдән куркўп, бір нан сатарның зїна қылатыдан хатыны бар ідї, шул хатын бір ўл тапты, шул ўлнў ўзїмә алдым, ўс қысымны шул нанцының хатынына бірдїм (Радлов, 96); Јігіт әйтті: «Қудаї бујурса тіс

қақтырбыс.» (Радлов, 106); Жігіт әйтті: «Құдай жасаса ұлтірмәс.» (Радлов, 106);
Жулбарс аңа амна қылды, бік қурықты. «Жа, бір құдайаи!» тиді «ұс құдрәтінмән
бу жірдә ұсін сақлағаи-идің.» (Радлов, 106); Кіші улұ әйтті: «Құдайның әмршән
кіші қықпас, шулаи булса сулға китәин.» (Радлов, 114);

ҚУІ тат. ис. куй; рус. сущ. 1. курдючная овца; овца ордынская ||
курдючный; овечий: Ун тұрт қуінұ ұц сыжырны бишірді (Радлов, 85);

ҚУІМАС Кара Құкұл алып тигән бала тұптұ, жір жүзүндә алыпны қуімас
ікән ағәркі жәшінә тулса, бала кұнұндө шунұ ұлтіріргә барырмын.» (Радлов,
86);

ҚУЈУН Жіл қујун қығып саллары бузулдұ һәләқ булұп, бір ніңәсі суға
батты, батша баласы бір ағашқа жабышып бір отрауға кіді (Радлов, 90);

ҚУЛ тат. ис. кул; рус. сущ. рука (каждая из верхних конечностей
человека) // ручной: Жігіт әйтті: «Батырмын тіп турасыс, бір қулымман ушлап
жүрпәт ікән сұңқұмнұ кұтәрәлмәісіс» тиді (Радлов, 103); Жігітнің қулында бір
жақшы ајаты бар иді, жігітнің қатырына бу ајат кіді, ајат оқудұ, ајатның
қарамәтмінән бу таш ұйдөн сау қығып китті (Радлов, 107); Ізірік кіші
хатынны қулынан тутұп баи кішігә алып барды. (Радлов, 110); Іріннің інәсі
кұннан кұнгә аурұ булды, кул ајағы шал булды, туралмады (Радлов, 111);
Шулаи сұләшіп баланы жықтылар, бірәу быцақ алып қыққан игән, башқалар
ајағын кулүн туттұлар (Радлов, 120);

ҚУЛА Бір қулан кула алты бар ікән, алты пут іәрї бар ікән; алты жірінән
аїл тартты; алты пут қылыц соқтұрдұ, алты пут сұңқұ соқтұрдұ. Шул кула
ағын атланып қылыцын қырлап, сұңқұсұн сәфәр қықты (Радлов, 85); Мыннан
соң ујанып турдұ, қулан кула атын іәрләп, сақтыјан тігін кїіп, қылыцын
қырлап, сұңқұсұн сұрәтїп атка мінді (Радлов, 85); Кара Құкұл алып мыны

ішітіп сүйнүп турдү, жүгүрүп цыкты, кулан кула атын іәrläp, алты жірінән айл тартып, қылыцын қырлап, сұңқұсун сұратіп цыкты атқа мініп (Радлов, 87); Кара Күкүл мыны ішіткәц сүйнүп турдү, сақтыжан ітігін кіді, кулан кула атын іәrlär, алты жірдән айл тартты, қылыцын қырлап сұңқұсұн сұратіп алтанды (Радлов, 88);

ҚУЛАН Бір кулан кула алты бар ікән, алты пут іәрі бар ікән; алты жірінән айл тартты; алты пут қылыц соқтүрдү, алты пут сұңқұ соқтүрдү (Радлов, 85); Мыннан соң ужанып турдү, кулан кула атын іәrläp, сақтыжан ітігін кіжіп, қылыцын қырлап, сұңқұсұн сұратіп атқа мінді (Радлов, 85); Кара Күкүл алып мыны ішітіп сүйнүп турдү, жүгүрүп цыкты, кулан кула атын іәrläp, алты жірінән айл тартып, қылыцын қырлап, сұңқұсун сұратіп цыкты атқа мініп (Радлов, 87); Кара Күкүл мыны ішіткәц сүйнүп турдү, сақтыжан ітігін кіді, кулан кула атын іәrlär, алты жірдән айл тартты, қылыцын қырлап сұңқұсұн сұратіп алтанды (Радлов, 88);

ҚУЛАЦ Бір алып цығып кіді, буы бар ікән жігірма кулац, ікәсі хан кұјәўмән кұраштілär (Радлов, 102);

ҚУЛУҒАН Ніцәмә күнлөр жүрүдү, бір заманда бір таш үігө кіді, ішігі ацық турү, іщдә Јәш Јігіт алып жатыр, башыман тўрні тірәп, ајағыман ішікні тірәп, күйүп жатыр, қулуғман муртұн сінап күйүп жатыр (Радлов, 88);

ҚУМҒАН тат. ис. комган; рус. сущ кумган (посуда для умывания) // кумганный: Бір жақтан бір ішік ацылды, бу ішіктән бір қысмынан бір жігіт цыкты, бірісінің қулында бір іләгән, бірісінің қулында қумған, бірісінің қулында тәрәт жау лук. Қунақларға пардылар қулларын жүштүрүп, қулларын сұртүп алып кілгән ішіккә кіріп кітті жаулукмынан, қумғанны, іләгәннi алып (Радлов, 92);

ҚУМДА Булар әйттіләр: «Bislär јулда kälä жатып қумда бір тўғаннң јулўн кўрдїк (Радлов, 94);

ҚУНАҚ тат. ис. кунак; рус. суш. 1. гость, гости; ~ жыю приглашать гостей; 2. в косв. п. о приезде или поездке в гости, пребывании в гостях: Ўјўндө нїцä кўнлөр қунақ болдў, аннан соң қысын бїрїп тої қылды (Радлов, 86); Бу таш ўї бўткәндä баї зынданның іäсї кўн кїшїлärнї шäһärнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйттї: «Ai bai! ўјўң кутлў булсын! бїк јакшы ўї булдан (Радлов, 91); Сонда кїлгәндä аның ішїгїнä ікä кїшї қараул қоїған, һәр бїр кїлгән ішїктән ішїккä кїлгән қунақларны кўтärїп јўрўтädї (Радлов, 92); Бїр қїзмätқärї јїлäк алып кїлгән идї, шу қунақларға јїлäк бїрїп јїбäрдї, бїр кәнїзäккä әйттї: «Jiläкнї алып барып бїрїп, ўзың тышқары цығып таңлағын! (Радлов, 95); Кїц булданғда хан бїр қої сојып, бїшїрїп қунақларға јїбäрдї (Радлов, 95); Хан әйттї: «Kilgән ўц қунақ әйттї маңа.» (Радлов, 96);

ҚУНДЫНЇАНДА Ул шäһärгä барып қундынїанда кїшїлärлән сурадын, ул ханның ЎЈЎ қаїда? (Радлов, 116);

ҚУРҚ тат. фиг. курку; рус. гл. 1. бояться, трусить, струсить, пугаться, испугаться, ужасаться, ужаснуться // чувство трусости, страх 2. трепетать, затрепетать, робеть, оробеть 3. страшиться, опасаться: Тўлғў әйттї: «Барып идїм, јулында арслан ајў бар, қурқамын, јїп кїтär.» (Радлов, 89); Булардың арасында бїр батыр бар ікән, бїк кўцлў идї, бу батыр әйттї: «Мїн аны ујатаїн, бујы бїк ўлкән булсада қурқмаїмын.» (Радлов, 101); Äligi қарт башлык ујанды, қурқты (Радлов, 119); Муллалары қурықты, баланы алып қаїтып атасының ўјўнä алып кїлдїлär (Радлов, 120); Бы муллаларның ханы бїр тўндä бїр тўш

кўрдї, тўшўндә ўстәлгә ултырыпты, ікә ајағын суға тығып ултырдан ігән, кўп жылан кїлдї ајағын цаққалы, ул жыланлардан курқып ујанып кїлдї (Радлов, 120);

ҚУТЛҰ тат. сыйф. котлы; рус. пр. 1. счастливый, благодатный 2. красивый, приятный: Бу таш ўї бўткәндә баї зынданның іәсї кўн кішіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйттї: «Аї баї! ўїўң қутлў булсын! бїк јакшы ўї булдан (Радлов, 91); «Ата, индї хош бул! тїдї, сїскә јурт қутлў булсын! бїскә јул қутлў булсын!» тїдї (Радлов, 101);

ҚУШ тат. ис. кош; рус. сущ. птица, птичка, пташка, птаха прост. || птичий: Отрауға цықты; ўстўндө бїр тїрәк бар ікән, шул тїрәкнїң башында бїр қара қушнўң ујасы бар ікән; ујасында ікї баласы бар ікән, һәр қаісысы тўә шїkillї улулўғў (Радлов,90) Аннаң ары қара қушнўң баллары цақырып «кїл мында цық јуқары!» тїдї. Бу јїгїт јуқары цығыш қара қушнўң балларымынан сўләштї, ўс башынан ўткән ўмрўндәгї ішләрїн әйттї (Радлов,90); Јїгїт әйттї: «Тўн саін ўјўмїскә бїр қуш кїлдї, бїснїң ітлїгїмснї алып кїттї, аны мін істәп барамын» тїп әйттї. Шул бўрї әйттї: « Алтында бїр аул бар, анда турдан халқының бїр қушу бы» тїдї. «Шул аулныц цїтїндә бїр тїрәк ағац бар, бу тїрәкнїң ўсгўндә бїр алтын тах бар, мының ўстўндә бы қуш ултыр» тїдї (Радлов, 114);

ҚЫЕНЫ Хан ўїдөн цығып кїлдї қыены кўргәлї (Радлов, 117); Бўрї әйттї: «Ә, јїгїт, нї булды? хан қыены алмағыма?» (Радлов, 118); Индї јїгїт қушнў алып, қыены алып, думбраны алып, јїтї ардымақны јїдәкләп алып ўјўнә қаїтып барды (Радлов, 118); Ағаларын устулбаға алып кїттї, анда қалған јїтї арғымақны, қушнў, думбраны, қыены алды, аннан јўнәлїп ўјўнә қаїтты (Радлов, 118);

ҚЫМАТ тат. фиг. кыйммәт; рус. прил. 1. ценный; перен. высоко; ~ бәяләү высоко оценивать; дорогой, недешёвый (о ценах): Хатыны әйтты: «Aihai, қыимат бірдің, ташның қатырын білмәдің (Радлов, 105); Кўцўм хан арзан бірiптi, Жармак қыимат бірiптi. Кiшләр әйтiптi: «Жармакқа iшләiбiс қыимат бірәдi, Кўцўм хан арзан бірәдi.» (Радлов, 107);

ҚЫЛ тат. фиг. кылу; рус. гл. делать, сделать, совершать/совершить; свершать/свершить; устраивать/устроить || совершение, свершение: Ägär ўädämnän қaitсам ўс iнәмнi ўзiм қатын қылаiн» тiп ант қылды (Радлов, 86); Аннан соң ујанып турўп iкәсi Тiмiр алыпның ўјўнō кiлдi Ўјўндō нiцә кўнlөр қунақ болдў, аннан соң қысын бiрiп тоi қылды (Радлов, 86); Урушқалы хазырланып уруш қылдылар (Радлов, 89); Аннан соң муллалар кiттi, муллалар кiткән соң баi зындан башына әмiр қылды: «Јоқiм'iкән зынданда кiләм iшләiтiгән кiшi? әгәр булса алып кiл аны!» (Радлов, 91); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө ciртiп ултырдац тағы iшiк ацылды, шуннан тағы ун iкә jигiт ун iкә қыс кiрiп кiлдi; бiрiсiнiң қулында iскрiпкә, бiрiнiң қулында музыка, қаiсының қулында домбра, қаiсы цырмады, қаiсы уiнаиды, шулаi хiзмәт қылып қунақны хўрмōт қылды (Радлов, 93);

ҚЫЛЫЦ тат.ис. кылыч; рус. сущ. меч, сабля; шашка, палаш, шпага || сабельный: Бiр қулан қула алты бар iкән, алты пут iәрi бар iкән; алты jiрiнән аiл тартты; алты пут қылыц соқтўрдў, алты пут сўңқў соқтўрдў (Радлов, 85); Мыннан соң ујанып турдў, қулан қула атын iәрләп, сақтыјан iтiгiн кiјiп, қылыцын қырлап, сўңқўсўн сўрәтiп атка мiндi (Радлов, 85); Бајағы баласы атасынан бiр қылыцын ўрлап кiттi (Радлов, 112); Бала қылыцын алып таш балатқа кiрдi, балатқа кiрсә ўiнўң iцiндә ўц батыр балуан јатыр iсiрiк. (Радлов, 112);

ҚЫМЫЛДАМАI Iкә iнә алып кiлгән қуа шал булып јатты қымылдамаi ўјўндә (Радлов, 110);

ҚЫМЫРСҚА Булар әйттіләр: «Тўа јулдан цығып утлағанда ўлаңның узун јіріндә јўғў ўлаңғә сыјылса уң јағына қымырсқа ўлаңғә ўрәдї, сул јағына цїргәі ўрәдї (Радлов, 94);

ҚЫРДЫ тат. фиг. кыру; рус. гл. 1. истреблять, истребить, уничтожать, уничтожить 2. морить, травить 3. бить, разбивать, разбить, ломать, разрушать, разрушить 4. перен портить, испортить 5. перен делать, сделать, поделывать, поделат: Кўп кішіні қырды іц ахыры буларға кілгән аскәр бәр а бәр кілмәдї (Радлов, 89); Јулда қаршы бір јауғда туцар болдў, аларны һәм кырып ўлтіріп ыхтыјар қылып алды (Радлов, 89);

ҚЫРҚ тат. сан. кырык; рус. числ. сорок: Катыны бар ікән, қырқ јәшіндә бір бала тапты (Радлов, 85); Вақытта іртә кўргән қара кіліп јіттї, қырқ аршын бујў бар ікән бір бәһәлван болўп турдў (Радлов, 86);

ҚЫРЛАП Мыннан соң ујанып турдў, қулан қула атын іәрләп, сақтыјан ітігін кїіп, қылыцын қырлап, сўңқўсўн сўрәтіп атқа міндї (Радлов, 85); Кара Кўкўл алып мыны ішітіп сўінўп турдў, јўғўрўп цыкты, қулан қула атын іәрләп, алты јірінән аїл тартып, қылыцын қырлап, сўңқўсун сўрәтіп цыкты атқа мініп (Радлов, 87); Кара Кўкўл мыны ішіткәц сўінўп турдў, сақтыјан ітігін кідї, қулан қула атын іәрләп, алты јїрдән аїл тартты, қылыцын қырлап сўңқўсўн сўрәтіп алтанды (Радлов, 88);

ҚЫРЫШ Баласы бу сәнаіны кўрїп қырыш қылды, тартты, тартты, сәнаі сынды, сәнаідың јуанлығы тўрт пәршәк бар идї. Аннан соң атасы башқа сїгіс пәршәк ағәц алып кїлдї, аннан баласына тағы сәнаі јәзап бірдї, қырыш такты (Радлов, 101);

ҚЫС тат. *ис.* кыз; рус. *сущ.* девочка, девушка, девица: Тімір алып әйтті: «Әі балам, мінә ʉltірмә, бір інәдән тұған шікіі тус булајык, ʉjʉмдә бір қысым бар, аны сәңә бірәін!» тіді (Радлов, 86); Шул тахытқа цығып ултурдұлар, цымылдығының іцінән аш бірді қысы (Радлов, 87); Сонда јатқан оілаіды: «Ун ікә қысны бірмәді, бу бірәўнә бірсәдә риза ідім, маңа бірмәді (Радлов, 93); Қуданың әмрімінән бір бала таптым, қыс булдұ, әцәлдән қурқұп, бір нан сатарның зна қылатыдан хатыны бар іді, шул хатын бір ұл тапты, шул ұлнұ ʉзімә алдым, ʉс қысымны шул нанцының хатынына бірдім (Радлов, 96); . Кабыл кұрәмисс, мін маңа ʉзімә бір қыс алып кілдім?» тіді (Радлов, 103); Хатыннар ұлда тапты қыста тапты, дұнјадан ʉттїләр (Радлов, 103);

МАҒАН Атасына әйтті бір күн: «Маған сәнаі қылып бір!» (Радлов, 102);

МАҒАН Ул әйтті: «Мін бір хатынны сатып алдым, аны урдұм суктұм маған тлмәді, шунұң ʉцұн аурудым» тіді (Радлов, 112);

МАЛ тат. *ис.* мал; рус. *сущ.* I скотина, скот // скотный, скотский; II сущ 1. имущество, состояние; собственность, богатство, добро 2. товар, деньги: Бір баі бар ікән, бік баі ікән, ашқан, хісапсыс малы бар ікән. Уц ʉлұ бар іді, шул ʉц ʉлұ атасының нә малы бар іді барында јыјып һәм хісабыны алып атасына садаққа қылды, қалған малын тәрікә қылып бұләшіп алды (Радлов, 93); Јалынып јараштылар ун біш тұо јұтұ мал бірділәр (Радлов, 89); Патша кіші бірді, мал бірді, аны алып хатынымынан јігіт к ʉцұп ʉjʉнө қайтты (Радлов, 113); Бір кұнләрдә бір баі бір малцыны јаллағы мал кұтәргә; шул малын кұттұ јігірма јәшінән утус јәшінәцә. Бір түн бу малцы тұш кұрді, тұшұндә ʉц ј ақтан кұн цыққанын кұрді (Радлов, 104); Малларын ташлағы, ʉзі кітіп қалды. Тұбәгә цығып қарап турдұ малларын. Малцы анда оілады: «Мін јігірма јәшінән утус јәшімәцә бағыи кїлдім бу малларымны, інді мін

буларны ташлап қаида барамын?» Малцы шулаи оилап қаитып киди малларына. Ул кун малларын куттуй, тун булды, малцы жатып жулап қалды, тағы туйш кюрди, туйшундо тағы уц j ақтан кун цыққанын кюрди. Малцы оилағы инди: «Мин китамин. Китти малын ташлап. Барып барып ардасына тағы айланып қарағы; малларын қарап туруп малларын ташлап китуга қымағы. Қаитып киди малларын куттуй (Радлов, 104);

МАЛЦЫ тат. ис. малчы; рус. сущ. скотовод, скотник: Бір кунларда бир баи бир малцыны жаллағы мал кутарга; шул малын куттуй жигрма жашинан утус жашинаца. Бір тун бу малцы туйш кюрди, туйшунда уц j ақтан кун цыққанын кюрди. Малцы оилағы: «Мин уд кун цыққанын асылын истамин.» (Радлов, 104); Малцы анда оилады: «Мин жигрма жашинан утус жашимаца бағыи кидим бу малларымны, инди мин буларны ташлап қаида барамын?» Малцы шулаи оилап қаитып киди малларына. Ул кун малларын куттуй, тун булды, малцы жатып жулап қалды, тағы туйш кюрди, туйшундо тағы уц j ақтан кун цыққанын кюрди. Малцы оилағы инди: «Мин китамин (Радлов, 104); Малцы айтти: «Жок, инди мин китамин (Радлов, 104);

МАҢА тат. алм. миңа; рус. мест. мне: Кара Кукул айтти: «Аи вакыт утип бара жаткан икан, бар атаңа! барып айт: маңа узинан алыпны узинан кунлу куатлини тапсын! (Радлов, 88); Аның ужу табып бир маңа! (Радлов, 89); Шунда ултырып оилады алиги кунак: «Бу Абул Қасым адиl жумарт тип айткан иди, ун ика қыеның бирин маңа бирмади (Радлов, 92); Сонда жатқан оилады: «Ун ика қысны бирмади, бу бирәуни бирсада риза идим, маңа бирмади (Радлов, 93); Маңа हुकुм қылып бириңис!» (Радлов, 93); Хан айтти: «Kilgan уц кунак айтти маңа.» Inäsi айтти: «Äi, балам, шул кунақлар шулаи журмак сабабини икан сура! маңа kilgin! жуc жигрма жашында шул кунақларның цауабын ишитип аларға हुकुм қылаин.» (Радлов, 96); Kicä бала қайтты, inäsinä айтти: «Маңа инди хатын карак! мин хатын istap бараин!» тиди (Радлов, 112);

МӘРЦАН Ұлұнұң килгәннә јиніл мәрцан башыннан цацты (Радлов, 89);

МІН тат. алм. мин; рус. мест. личн. я (мой, моя, моё; mine меня; миңа мне, ко мне, на меня; миннән от меня; миндә у меня): Малцы оілағы: «Мін ұд кўн цыққаньщ асылын істәимін.» (Радлов, 104); Малцы анда оілады: «Мін жігірма јәшінән утус јәшімәцә бағыи кїлдїм бу малларымны, индї мін буларны ташлап қаіда барамын?» (Радлов, 104); Јігіт әйтті: «Ä кішіләр, нї ішләп јатырсыс мында мінң қапқасында, нї қа- стыщыс бар мында» тїдї (Радлов, 106); Хан кілсә жігіт ултырыр ідї; ханның бік їсї кїттї, әйтті: «Ја, жігіт, индї абў қыл! мін сінї рәнціттїм; ўнәрїң бар ікән, ханлық урнымны саңа бірдїм, мін саңа индї ајақ алтына қул булаін (Радлов, 107); «Ä баї, бу мының хатынымны аламысын, мін аны сатамын (Радлов, 110); Ағасына әйтті: «Ä, ағам, мінң ајағым қулым шал булды, бір шähär бар тіп ішіттїм, бу шähäрдә хатын патша бар тіп ішіттїм, бу іпәМрнїң патшасы бір тәрї бар, ўсї ўлкән тәргәр тіп ішіттїм, аңа алып барғын мін!» (Радлов, 111);

МІН тат. фиг. менү; рус. гл. 1. подниматься вверх 2. восходить, взойти 3. взъезжать, въехать 4. влезать, залезать, взобраться 5. прям, перен садиться, сесть на кого-л: Кара Кўкўл алып атқа мінїп ајў арслан алышларына кїлїп: «Мәңә утун алып барып бірїң!» тїдї (Радлов, 85); Мыннан соң ујанып турдў, кулан кула атын іәрләп, сақтыјан їтігїн кїјїп, қылыцын қырлап, сўңқўсўн сўрәтїп атқа міндї (Радлов, 85); Кара Кўкўл алып мыны ішітїп сўїнўп турдў, јўгўрўп цыкты, кулан кула атын іәрләп, алты јірїнән аїл тартып, қылыцын қырлап, сўңқўсун сўрәтїп цыкты атқа мінїп (Радлов, 87); Бір ак булутка мінїп Цојын алып кїлә јатыр (Радлов, 87); Бір нїцә кўнләр кїләм ішләдї, шул кїләмгә нағыш қылып қат јазды. ўзїнїң батша баласы ікәнїн, жігірмә ўц тўрлў ўнәр ўрәнгәнїн, нї јірләрдә јўрўп жігірмә тўрт кїшімїнән һәләқ булғанын, қара қуш ујасында әштіһә ўлтіргәнїн, қара қушнўң балларына біргәнїн, қара қушнўң

буинўна миніп дарјадан цыққанын таш ўидө аш ііп аннан кіліп зынданда јатқанын барысын қат қылып кіләмгә нағыш тұшўрдў (Радлов, 91);

МІРГӘН тат. ис. мылтыкчы; рус. сущ. 1. ружейный охотник 2. оружейник: Бір кўнләрдә ўц кіші јолдаш булып сәфәр цықты, бірәў мулла ікән, бірәў цицән ікән, бірәў мылтықцы (міргән) ікән (Радлов, 100); Мулламан цицән јуклап қалды, міргән јукламағы (Радлов, 100); Міргән әйтті: «Мін сіснiң ікәўңіснiңдә уцўп кiткәнiңiснi кўрік, булар кілмәиді уцўп кiттi тiп турўп қасны барында јiп қоидым, сiскә қалдырмадым, сўәгiн қазанға салдым» тiдi. (Радлов, 101); Ас ағынмас јiргә ағындым, қуш қунмас јiрдә қағындым, јурт қалығым сақлаi, сақлаi, аi мiргәнләрiм сағындым (Радлов, 109);

МІШДӘ Ул әйтті: «Міндә аурумын, мiшдә тәргәргә алып бар!» (Радлов, 111);

МЎӘШӘДӘ Башлык әйтті: «Ә, муллалар, бір јаман тұш кўрдiм, ўјўмнўң iцiндә тўрт јылан булды, тўрт мўәшәдә булды, ул тұшнў аiтың маңа нi булыр» тiдi (Радлов, 120);

МЎӘШӘСIНДӘ Ујўнўң тўрт мўәшәсiндә тўрт јылан кўрдi (Радлов, 119);

МУЗЫҚ тат. ис. музыка; рус. сущ. 1. в разн. знач. музыка || музыкальный; вокаль ~ вокальная музыка 2. перен. музыка (гармоническое, приятное для слуха, мелодическое звучание чего-л.): Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цiртiп ултырдац тағы iшiк ацылды, шуннан тағы ун iкә јiгiт ун iкә қыс кiрiп кiлдi; бiрiсiнiң қулында iскрiпкә, бiрiнiң қулында музыка, қаисының қулында домбра, қаисы цырмады, қаисы уiнаиды, шулаi хiзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92);

МУЛЛА тат. ис. мулла; рус. сущ. 1. рел. мулла; яшь ~ молодой мулла 2. в препозиции к имени собст. : старшекурсник имярек (в медресе); 3. перен. грамотный, учёный, образованный, всезнающий человек: Бу таш ўи бўткәндә баи зынданның іәсї кўн кiшиләрнi шәһәрнiң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйттi: «Аi баи! ўjўң қутлў булсын! бiк јакшы ўi булдан (Радлов,91); Аннан соң муллалар кiттi, муллалар кiткән соң баи зындан башына әмiр қылды: «Јоқiм'iкән зынданда кiләм iшләитiгән кiшi? әгәр булса алып кiл аны!» (Радлов,91); Бiр кўнләрдә ўц кiшi јолдаш булып сәфәр цықты, бiрәў мулла iкән, бiрәў цiцән iкән, бiрәў мылтықцы (мiргән) iкән (Радлов, 100); Мулламан цiцән јуклап қалды, мiргән јукламағы (Радлов, 100);

МУНЎҢҚЫ Kilsä хан мунўңқы қапқасын бустурўп јатыр (Радлов, 106);

МУРАТҚА тат. ис. морад; рус. сущ. книжн. желание, стремление, цель: Кара Кўкўl әйттi: «Аi баба, јаш баланы ўiтiрiп нi муратқа јi- тәрсiн, ўзiнә бәр ā бәр кiлсә нi кал iтәрсiн? әгәркi алың кiлмәсә ўзiңнi хараб-iтәрсiн ўлiп пўшман кiтәрсiн» тiдi (Радлов, 86); Бу јiгiт мыны iшiтiп қара қушнўң тiлiмiнән аларға ңауап бiрдi: «Инша алла мiнiң-дә муратыма јiткiрсiн!» (Радлов, 90);

МУРНЎДАН Шул iттә бәрiн ашады, сўгәгiн мурнўдан цықарып ташлады (Радлов, 85);

МУРТЎН Ницәмә кўнlөр јўрўдў, бiр заманда бiр таш ўiгө кiлдi, iшiгi ацық турў, iцщдә Јаш Јiгiт алып јатыр, башыман тўрнi тiрәп, ајағыман iшiкнi тiрәп, кўiўп јатыр, кулўман муртўн сiнап кўiўп јатыр (Радлов, 88);

МЫЛТЫҒ тат. ис. мылтык; рус. сущ. ружьё // ружейный: Кiцi улў мылтығын алды қулына бајағы iтiгiн кўтәргән қушнў атты (Радлов, 114); Индi

сін бы қағысны ал! бы қағасмынан мылтығыңны жышсаң сін урарсын» тiдi (Радлов, 117);

МЫНА тат. алм. менә; рус. 1. мест вот, вон 2. межд во, вот 3. част вот, уже, даже 4. част так, например, хотя бы 5. част вот, вот; именно так: Шähärнiң ciтiндä тўlgў қалды, «мына Jäh Jигiтнiң шähäri бу» тiдi (Радлов, 89);

МЫНАKL аннан соң һәр қаисысын бир бирләп цақырып шул һәрсиләрни кўргас, мынаkl бу һәрсиләрниң қаисысын алаисын әiti қош алтын кўмўшнў ал! булмаса ким әспап ал! (Радлов, 99);

МЫНДА тат. монда; рус. нар. 1. тут, здесь 2. сюда: Атасы Тiмiр алып әiti: «Бар, кўjөўнi мында jибәр!» Кыс кiлiп әiti: «Аталы цақырады сiнi, мында кiлсiн, мин бир iрмәк iш табып биräин» тiдi (Радлов, 87); Цоjын алып әiti: Äi сiн ni кiшiciн? ni iшләп мында jўрўрсўн?» тiдi (Радлов, 87); Цоjып алып әiti: «А jакшы кiлдiң, миндä сiнi iстәп барып қаныңны тўкәин тiп jўргөн iдiм (Радлов, 87); Атасы әiti: «Бар, кўjәўнў мында jибәр.» (Радлов, 88); Аннаң ары қара кушнўң баллары цақырып «кiл мында цық жукары!» тiдi (Радлов, 90); Тiс ханға хәбәр бирдiләр, «шул жоғалған батшаның баласы мында iкән» тiп (Радлов, 91); Бир қизмәтқәрi jilәк алып кiлгән iдi, шу кунақларға jilәк бирип jибәрди, бир қәнizәққә әiti: «Jilәкнi алып барып бирип, ўзың тышқары цығып таңлағын! ni сўlәштiрләр мында қaitып кiлiп әitiсiн! тiдi (Радлов, 95);

МЫНДАI Шулар әitiләр: «Ник мындаi кўп jiciн аш? (Радлов, 103); Jигiт әiti: «Aihai, миндä жылқы бағып jўргән iдiм» тiдi, «мындаi jirdä.» (Радлов, 105); Хан әiti: «Cиn ник думбрамны ўрлаисын? сiн мындаi сыпai jигiт игәнсiн, сiн ник булаi ўрлыққа jўрисiн?» (Радлов, 117); Башлық әiti: «Мындаi бала jасты.» (Радлов, 120);

МЫННАН тат. алм. моннан; рус. мест. отсюда, от этого места: Мыннан соң ујанып турдў, қулан қула атын іәrläп, сақтыјан ітігін кіјіп, қылыцын қырлап, сўңқўсўн сўрәтіп атка мінді (Радлов, 85); Мыннан соң Кара Кўкўl алып пужатты, ікәсі шул јір дә јіті кўн, јіті тўн јатып јуклады (Радлов, 86); «Мыннан јіті кўнцўlік јір бар булып, шул јулда әўәl ајў уцурап, арсланлар јулбарслар уцурап, шуларға қарамайәзәр қылма! (Радлов, 106); Бўрiнi јiтсә бўрi әйттi: «Ә, јiгiт, мыннан ары бармайашың бўтсә царығыңны јiгiн!» ттдi (Радлов, 114);

МЫНЦАҚ Шул јўрўп Кўцўм ханнан сурапты: «Мынцақ сискә хизмәт қылдық, бискә индi јір бiрсәң идi.» (Радлов, 107); Аннан соң Кўцўм ханға кiлiп әйтiптi: «Мынцақлық јір бiрәрсiсмә?» тiптi (Радлов, 107);

МЫНЫ тат. алм. моны; рус. мест. это, этого: Кара Кўкўl мыны iшiткәц сўiнўп турдў, сақтыјан iтiгiн кiдi, қулан қула атын iәrläp, алты јiрдән айл тартты, қылыцын қырлап сўңқўсўн сўрәтiп алтанды (Радлов, 88); Бу јiгiт мыны iшiтiп қара кушнўң тiлiмiнән аларға һауап бiрдi: «Инша алла мiнiң-дә муратыма јiткiрсiн!» (Радлов, 89); Хан кiлiп булардан сурады: «Мыны қаiғылы јiргә цыққанын қаидан бiлдiңiс.» Булар әйтiләр: «Мыны бiстән сурамағын! ул јiләкнi алып кiлгән кiшiдән сурағын! аннан соң бiс цауап бiрәйк!» (Радлов, 95); Аннан соң хан кiлiп қунақларымынан рiзалашып «мыны нiцiк бiлдiңiс?» тiдi (Радлов, 95); Ә, балам, мыны нi ўцўн сурадың?» (Радлов, 96);

НӘЛӘЛ тат. сыйф. хәләл; прил. книжн. 1. рел. дозволенный, разрешённый, допустимый, незапрещённый (шариатом); противоп. харам ; 2. честный, честно приобретённый (заработанный): Хан ацў кiлiп буларға кiлдi. «Ai, наинсафлар, тiдi, мiнiң һәләл ашымны һарам тiпсiс, қoi iтiн iтнiң iтiн тiпсiс» тiп урушты (Радлов, 95);

НА Жәсі сүләштi: «Һа бу нидәи жан бiснiң тушманыбысны үлтiрiп бiснi үлiмнән қалдырды (Радлов, 90);

НӘЛӘК тат. ис. һәлак; рус. сущ. гибель, смерть, пагуба: Тапмаса һәләк қылармын ўмрўм јилгә кiтiп бара iкән» тiдi. Қыс сытап атасына кiлдi. Қыс әйттi: «Әi ата, ўз башыңа ўз кўјөў бәлә iстәп јатыр, ўзiнән алыпты ўзiнән кўцлў кўәтлi тапса тапсын, тапмаса һәләк қылармын» тiдi (Радлов, 87);

НӘЛАҚ тат. ис. һәлак; рус. сущ. гибель, смерть, пагуба: Јiл қујун цығып саллары бузулдў һәләк булўп, бiр нiцәсi суға батты, батша баласы бiр ағашқа јабышып бiр отрауға кiлдi (Радлов, 90); Бiр нiцә кўнләр кiләм iшләдi, шул кiләмгә нағыш қылып қат јазды. ўзiнiң батша баласы iкәнiн, јiгiрмә ўц тўрлў ўнәр ўрәнгәнiн, нi јiрләрдә јўрўп јiгiрмә тўрт кiшiмiнән һәләк булғанын, қара қуш ујасында әштiһә ўлтiргәнiн, қара қушнўң балларына бiргәнiн, қара қушнўң буiнўна мiнiп дарјадан цыққанын таш ўидө аш iцiп аннан кiлiп зынданда јатқанын барысын қат қылып кiләмгә нағыш тўшўрдў (Радлов, 91);

НӘИБӘТ тат. сыйф. әйбәт; рус. пр. 1. хороший // хорошо 2. хороший, добротный // хорошо, добротнo 3. хороший, добрый (совет, человек): Қасым тағы ўстөлгө цiрттi, тағы бiр iшiк ацылды, аннан бiр қыс цықты, бiр қулында сандуғац бiр қулында бiр булбул гўлләрмiнән бiк һәибәт, сандалатмiнән оiнап цықты (Радлов, 92); Қараса бiр думбра турў һәибәтлi алтыннан бўткән (Радлов, 116);

НӘМ тат. алм. һәм; рус. союз 1. и, да, также 2. и ..., и; Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цiрткәц тағы бiр iшiк ацылды, шунда һәм цықты бiр қыс бiр јiгiт (Радлов, 92); Бiр кўн аiлы булдўм, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмiнән јуртўна бујурдў, әгәр мiнiң хатыным ул

тапса маңа сўјўншў атцаптырың! әғәр қыс тапса хатынны һәм баланы ўлтірің!
тіді (Радлов, 96);

НӘР тат. алм. һәр; тат. мест. 1. каждый, всякий 2. в сложн сл переводится компонентом еже- : Отрауға цықты; ўстўндө бір тірәк бар ікән, шул тірәкнїң башында бір қара қушнўң ујасы бар ікән; ујасында ікі баласы бар ікән, һәр қаісысы тўа шіkillї улулўғў (Радлов, 90); Сонда килгәндә аның ішігїнә ікә кіші қараул қоған, һәр бір килгән ішіктән ішіккә килгән қунақларны кўтәрїп јўрўтәді (Радлов, 91); Аннан соң хан ўјўнө кїлді, қунақларға аш јібәрді, ашының алтында һәр тајым нан јібәрәр идї (Радлов, 96); Қунақлар әйттїләр: «Бісләр ақылмынан бїлдїк, һәр тајым аш алтында нан бірәсін, нанцының баласы ікәнїн шунан бїлдїк», ўзїң һўкўм қылып әрмаісын, тышқар дан сўс тыңлатып іш қыласын, һарамзада ікәнїңнї шунан бїлдїк.» (Радлов, 96);

НЎКЎМ тат. ис. хөкем; рус. сущ. 1. суд (как государственный, юридический орган) // судебный, судейский 2. суд (как процесс, разбирательство) 3. суд (мнение, суждение о ком, о чём-л.; оценка кого, чего-л.: Маңа һўкўм қылып бїрїңс!» (Радлов, 94); Маңа килгїн! јўс јігірма јашында шул қунақларның цауабын ішітїп аларға һўкўм қылаін. (Радлов, 96); Қунақлар әйттїләр: «Бісләр ақылмынан бїлдїк, һәр тајым аш алтында нан бірәсін, нанцының баласы ікәнїн шунан бїлдїк», ўзїң һўкўм қылып әрмаісын, тышқар дан сўс тыңлатып іш қыласын, һарамзада ікәнїңнї шунан бїлдїк.» (Радлов, 96); Бу шәһәрнїң патшасы қартаіпты, һўкўм қылды халығына: «Башқа патша қылсын!» тіп. (Радлов, 110); Хан һўкўм қылды нїшана атқалы; кїм дә кїм шул нїшананы урса қысымны бїрәмїн (Радлов, 117);

НАМАС тат. ис. намаз; рус. сущ. рел. намаз (обязательная молитва у мусульман, совершаемая пять раз в день); молитва, богослужение: Ўсләрї ўцаўдә тә рәт алып намас оқудўлар. Намастан бушанған соң ўцаўдә ултырып

сұйлаштылар (Радлов, 100); Аш ашанды, турдұ, дәріт алды, намас оқудұ. Намас окуп турдұ (Радлов, 102);

НИГӘ тат. алм. нигә; рус. мест. 1. для чего, зачем, с какой целью 2. почему, с какой стати: Патша бетін пәрдімән бұрғап салған, цығып кіліп әйтті: «Нигә аурудың?» тиді (Радлов, 111); Ікінці кәрәпнің баынан сурады: «Сін нигә аурудың?» (Радлов, 111); Бајағы ісіріктән сурағы: «Сін нигә аурудың?» (Радлов, 112); Бала әйтті: «Сін нигә мында турасын?» (Радлов, 113);

НИҚАХ тат. ис. никах; рус. суш. 1. книжн. никах (мусульманский религиозный обряд бракосочетания); 2. брак, бракосочетание; брачный договор; брачный союз: Жуқудан турдұ ақыт ніқах қылып қысын бірді (Радлов, 88); «Ұзі ніқахсыс тұған ікән» тиді кізмәткәр ханға кіліп әйтті (Радлов, 95); Вақыт булдұ ніках қыятыған. Ніках қыдылар, қыеның қоінға кірді, отауда жатты бір жіті күн (Радлов, 102); Кілділар бір даржаның қашына, тәрәт алдылар, хұсұл қујулдұлар, ұслі ұсләріңә ніках қылдылар, қушұлдылар бір бірінә (Радлов, 105);

НИЦӘ тат. алм. ничә; рус. относит. мест. сколько, сколько раз: Кыстан сурады: «Ніцә кұн болдұ біскә жаткалы?» (Радлов, 86); Ніцә кұнлар жүрүдү, һіц бір кіші кұрінмәиді, ұзінә бәр ә бәр ају арсланмінән јулташ болұп сақрада қондұ (Радлов, 85); Аннан соң ујанып турұп ікәсі Тімір алыпның ұјұңдө кіді Ұјұңдө ніцә кұнлөр қунақ болдұ, аннан соң қысын біріп тоі қылды (Радлов, 86); Бір ніцә заманнан соң Кара Күкүл алып Цојын алыпны жіргә урдұ (Радлов, 87); Кысын алып ніцә кұнлар тоі қылып атасы шәһәрінә кітті (Радлов, 89);

НҢМ тат. алм. һәм; рус. союз 1. и, да, также 2. и ..., и: Јулда қаршы бір жауғда туцар болдұ, аларны һәм қырып ұлтіріп ыхтыјар қылып алды (Радлов, 89); Хан цақыртыш сурады, һәм білді ханның баласы ікәнін Батшаға хәбәр бірді (Радлов, 91); Уц ұлұ бар іді, шул ұц ұлұ атасының ні малы бар іді

барында жылып һәм хисабыны алып атасына садакка қылды, қалған малын тәрікә қылып бұлашып алды (Радлов, 93); Мулламан ціцән ујанды, мыны һәм ујаттылар, турұп ултырып ұцаўдә (Радлов, 100); Урта јулға уртан інісінә жітті; уртан інісі қазанның јанында ашап ултырды, бы һәм ағацман бұріні кұды (Радлов, 114); Хан әйтті: «Бы қыс маңа кәрәкмәйді, міннің кәнісәкләрімнің кұп артық сулұ» тіді «бы қыены һәм ұсң алқысқа бардан ұцұн думбраны тік бірайн, мындаі шум шіkillі қыс маңа кәрәкмәйді.» (Радлов, 118);

ҺÄLÄK тат. ис. һәлак; рус. сущ. 1. гибель, смерть; погибель книжн. ; 2. беда, несчастье; пагуба книжн. ; Болмаса һäläk қылармын» тіді (Радлов, 88); .Äгәркі ұзінән бәһәлван ұзінән кұңиұ кұәтлі тапсын, тапмаса һäläk қылармын» тіді (Радлов, 88);

ҺAI тат. һай; рус. межд 1. выражает восхищение, удивление, страх ах, ба, ой, ну и 2. выражает сожаление, досаду, упрёк эх 3. выражает беспокойство, сомнение ах, ой 4. при обращении или понукании гей, эй: Шул кіші әйтті: «Һai, сінләр урұ ікәнсіс (Радлов, 94);

ҺÄIBÄT тат. сыйф. әйбәт; рус. пр. 1. хороший // хорошо 2. хороший, добротный // хорошо, добротнo 3. хороший, добрый (совет, человек) Бұрі думбраны алды, алып ціртіп бақты, бы думбра һäібәт таушлы ігән (Радлов, 118); Бұрі ардымақны ұрдұ, қысны ұрдұ, думбраны ұрдұ, әўәлі шіkillі бік һäібәт сулұ булдылар (Радлов, 118); Мулла булды бала, бік һäібәт ақыллы булды (Радлов, 119);

ҺAL тат. ис. хәл; рус. сущ. 1. состояние 2. положение (международное) 3. сила, мочь 4. обстановка, обстоятельство 5. происшествие, случай 6. линг обстоятельство: Інәсі әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнің һалын біләр ұцұн бір үігө кіріп бір жіргә алтын кұмұш қоі! (Радлов, 99);

ҺӘР тат. *алм.* һәр; рус. мест. 1. каждый, всякий 2. в сложн сл переводится компонентом еже-: Ају арслан һәр қаісысы бір тірәкнї жулғұп алып јўкләнїп алып барып бірді (Радлов,85); Һәр қаісысына јігірмә тўрт тўрлў ӯнәр ӯрәттї, јігірмә тўрт тўрлў тїл ӯрәттї (Радлов, 90); Хан аннан соң Інәснә барды, әйттї. Інәсї әйттї: «Бар, балам, шул кїшіләрнїң һалын бїләр ӯцўн бір ӯгө кїрїп бір јїргә алтын кўмўш қої! ікінцї јїргә кїм әспәп қої, ӯцўнцї јїргә ашап іцїп јїдїгән та'амлар қої! аннан соң һәр қаісысын бір бїрләп цақырып шул нәрсїләрнї кўргәс, мынакї бу нәрсәләрнїң қаісысын алаісын әйтї қош алтын кўмўшнў ал! (Радлов, 97); Караул әйттї: «Һәр кўндө бір батыр мында кїлн ӯц кїшіігі јін кїтәдї, аның ӯцўн мында турамын.» (Радлов, 113);

ҺАРАМ тат. сыйф. харам; рус. прил. рел. не дозволенный, запрещенный (шариатом); противоп. хәләл; нечестный, незаконный; добытый нечестным, незаконным путём (о деньгах, состоянии); Хан ацў кїлїп буларға кїлдї. «Аї, наїнсафлар, тїдї, мїнїң һәләл ашымны һарам тїпсїс, қої ітн їтнїң ітн тїпсїс» тїп урушты (Радлов, 95);

ҺИЦ тат. һич; рус. *част.* ни; һичкемгә охшамаган ни на кого не похож; һич жан иясе кўренми не видно ни души 2. образует сложные местоимения и наречия с отрицательным смыслом: Нїцә кўнләр јўрўдў, һиц бір кїші кўрїнмәїдї, ӯзїнә бәр ә бәр ају арсланмїнән јулташ болўп сақрада қондў (Радлов,85); Шул јїрдә кўрәш қылдылар, јїтї кўн јїтї тўн тамаша қылдылар, һиц аш јїмәдїләр улар (Радлов, 103); Үјўнө інсә һиц кїші јоқ игән (Радлов, 111); Муллалар аны бїлмәдї, ултырдылар оїлап, һиц нәрсә тапмағылар (Радлов, 120); Јәш Јїгїт алыпның ӯјўндө кўп қараулар бар идї, һиц қаісысы Куцқар алыпқа бәр ә бәр кїлмәдї (Радлов, 89);

ҺҰЦРӘГӘ Хан ҺҰҗи җыгып бир һҰцрәгә кирп бир бҰләк қылып алтын кҰмҰш салды, икинҗи бҰләк қылып ким әшҗа салды, ҺҰҗнҗи бҰләк қылып ашатыған та'амлар түриҰҗи јимішләр салды (Радлов, 99);

ОДУП Одуп, одуп он јәшкәҗә оқуды (Радлов, 119);

ОДУТАРДА Мыны муллада бирдїләр одутарда (Радлов, 119);

ОІ тат. ым. әй; рус. межд. 1. әй (при обращении, оклике) 2. выражает сильное желание эх 3. выражает чувства радости, изумления ой, ах 4. выражает чувства равнодушия, презрения, отвращения а, ну 5. выражает чувства недовольства, упрёка ай-ай, ну-ну: Кара КҰкҰл әйтти: «Оі вақыт Ұткән икән тис атаңа бар! Ұзінән бәһәиуан ! Ұзінән кҰңлҰ тапсын (Радлов, 86);

ОІЛА тат. фиг. уйлау; рус. гл. 1. думать, размышлять // размышление // мыслительный (способность) 2. обдумывать, продумать 3. полагать, считать 4. намереваться, предполагать 5. заботиться: Малцы оілағы: «Мін Ұд кҰн җыққаның асылын истаимін.» Малцы анда оілады: «Мін јигірма јәшінән утус јәшмәҗә бағыи кїдїм бу малларымны, индї мін буларны ташлап қаида барамын?» Малцы шулаі оілап қаитып кїдї малларына (Радлов, 104); Малцы оілағы индї: «Мін китәмін (Радлов, 104); Бу қыс әҰәлдә вәдәләшкән бир јигитбар идї, қыс оілады ул јигит килдї, тїп, бу башқа јигит булғанын қыс билмәдї (Радлов, 104); Қыс оілағы «бир қоңы булмасынїтїп оілағы, јылқы бағатан кїшї булса јарар идї (Радлов, 104); Муллалар аны билмәдї, ултырдылар оілап, һиҗ нәрсә тапмағылар (Радлов, 120);

ОІН тат. ис. уен; рус. сущ. 1. в разн зн игра // игровой 2. игрище 3. перен шутка, потеха // шутливый, шуточный 4. исполнение // музыкальный 5. представление, зрелище 6. козырь // козырный (о картах): Хан бујурдҰ: «Оін қылыңтамаша қылыңкҰң кїшї булса кҰрәш қылсынїмїрган кїшї булса ук

ататышсын!» тїдї (Радлов, 102;) Буларның бїр бїк сулў сїңлісї бар ідї, жігіт мыны кўрдї, әйттї: «Тамаша оїн қылаїк! кўрәш қылаїк!» Оїн қылдылар (Радлов, 103);

ОІНА тат. фиг. уйнау; рус. гл. 1. прям, перен играть 2. резвиться, забавляться 3. бушевать, разыграться 4. сверкать, сиять (глазами); отражаться (блики) 5. исполнять, играть (на гармонии) 6. перен шутить 7. разыгрывать (лотерею) 8. перен колебаться (о цене): Қунақ шулаї оїлағац Абул Қасым тағы ўстөлгө цїрттї, тағы бїр ішік ацылды, аннан бїр қыс цықты, бїр қулында сандуғац бїр қулында бїр булбул гўлләрмїнән бїк һәібәт, сандалатмїнән оїнап цықты (Радлов, 93); Баласы бїр кўн балалармынан оїнап јўрдў (Радлов, 101);

ОҚ тат. фиг. уку; рус. гл. 1. в разн зн читать, прочитывать // чтение, читка // читальный 2. учиться, обучаться // учение, обучение, учёба // учебный: Шул кїләмдә хатны кўрїп оқїуп нї барын бїлділәр (Радлов, 91); Ўсләрї ўцаўдә тәрәт алып намас оқудўлар (Радлов, 100); Аш ашанды, турдў, дәрәт алды, намас оқудў. Намас оқуп турдў (Радлов, 102); Жїгітнїң қулында бїр јакшы ајаты бар ідї, жігітнїң қатырына бу ајат кїлдї, ајат оқудў, ајатның қарамәтїмїнән бу таш ўїдөн сау цығып кїттї (радлов, 107); Одуп, одуп он јәшкәцә оқуды (Радлов, 119); Уїгө јіткәндә јатты; јухлағанда бајағы қат оқудан мулла кїлїптї, башқа муллалармынан тўрдә қасып алды, алтынны табып алып кїттї (Радлов, 120);

ОН тат. сан. ун; рус. числ. 1. десять 2. уны десятое (число) 3. в сложн сл переводится компонентом десяти-: Одуп, одуп он јәшкәцә оқуды (Радлов, 119);

ОТАУДА Ніках қыдылар, қыеның қоїнға кїрдї, отауда јатты бїр жіті кўн (Радлов, 102);

ОТРАУ тат. ис. утрау; рус. сущ. остров || островной: Јіл қујун цығып саллары бузудӳ һәләк булӳп, бір ниңәсї суға батты, батша баласы бір ағашқа жабышып бір отрауға кїлдї. Отрауға цықты (Радлов, 90)

ӨМҰР тат. ис. гомер; рус. сущ. 1. жизнь (время от рождения до смерти кого-л.); век; 2. перен. жизнь, существование (о вещах, о неживой природе): Кӱп заман рахатланып дәүләт көрӱп өмӱр сӱрдӱлөр (Радлов, 89);

ПАР Патша ішіткән соң бујурдӳ: «Ікә кіші бу хатынны лып парыңаны асып ӱлтірің!» тїдї. Шул вақытта хатын ікә алып пардан кішінің қулында ідї, ікә алтынны ікә ӱлтірәттән кішігә бірдї «ӱлтірмәңс!» тіп (Радлов, 110);

ПАРА Тімір алыпның қысынан бір ӱл тӱған ідї, шул ӱлӱ кїлїн әйттї: «Аї карт! картаіған ікәнсін, бушатмыны! мін кӱл пара қылаін!» (Радлов, 88);

ПӘРДӘ тат. ис. пәрдә; рус. сущ. 1. занавес, занавеска, штора 2. сетка, вуаль 3. плёнка, перепонка, плевра 4. перен завеса (дымовая), туман 5. акт, действие (в пьесе): Патша бетін пәрдәмән бӱргәп салған, цығып кїлїп әйттї: «Нігә аурудың?» тїдї (Радлов, 111); Бајағы пәрдәнї кӱтәрдї (Радлов, 112);

ПАРДЫ тат. фиг. бару; рус. гл. 1. идти, пойти 2. ехать, поехать, ездить 3. идти, продолжаться 4. идти, протекать, проходить 5. утверждать, говорить 6. выйти, выходить (замуж) 7. в значении вспом гл переводится приставками под-, у- и обозначает 1) действие, протекающее в определённом направлении 2) нарастание действия 3) постоянное и длительное действие: Қунақларға пардылар қулларын јӱштӱрӱп, қулларын сӱртӱп алып кїлгән ішіккә кїрїп кїттї јаулукмынан, қумғанны, іләгәннї алып (Радлов, 92); Ханның кӱјәӱ аптыранды; тоқтайтїп сурағы, «мін су іцїп кїләін!» парды, су ідмәдї, бір пәршәткә бар ідї, бісмїлла іррахмән іррахім тіп кїдї аны (Радлов, 102);

ПӘРСӘ тат. ис. нәрсә; рус. сущ. 1. вещь, предмет; тело 2. лицо, особа :
Қыс кўп пәрсә алмаған ікән, ўц гәўһәр таш алды қулына (Радлов, 104);

ПӘРШӘК Баласы бу сәнаіны кўрп қырыш қылды, тартты, тартты,
сәнаі сынды, сәнаідың жуанлығы тўрт пәршәк бар иді. Аннан соң атасы башқа
сигіс пәршәк ағац алып килді, аннан баласына тағы сәнаі жазап бірді, қырыш
такты (Радлов, 101);

ПӘРШӘТКӘ тат. ис. перчатка; рус. сущ. в разн. знач. перчатка ||
перчаточный: Ханның кўжә аптыранды; тоқтайтп сурағы, «мін су іціп
кіләін!» парды, су идмәді, бір пәршәткә бар иді, бисмилла иррахмән иррахім тіп
кіді аны (Радлов, 102);

ПАСТЫҚ тат. ис. көтүче; рус. сущ. пастух, чабан, табунщик;
гуртовщик || пастушеский; пастуший; чабаний, чабанский; табунщицкий: Сіс
коі пастықны сураңыс, біснц әйткән сўс рас булмаса біснī ўлтірсәңіс ризабыс»
тіділар. Хан қоі пастықны қақырып алды, сурады: «Бўғўнгў соіған қоіқаісы
қоіның баласы иді?» тіп. Пастық әйтті: «Шул қоіның інәсі ўлгән ікән, баласы
жітім қалды, іміскәлі қоі жоқ булған ўцўн бір қанцық тўған иді, ул қанцыққа
імісіп ўстіргән идік» тіді (Радлов, 95);

ПАТША тат. ис. патша; рус. сущ. 1. монарх, царь, падишах: Інәсі
ўсләрнїң патшасына барып баш қоіды: «Мінїңкі жіңгәм бір кішімнән туттўм»
тіді (Радлов, 109); Патша ішіткән соң бујурдў: «Ікә кіші бу хатынны ллып па-
рыңяны асып ўлтірің!» тіді (Радлов, 110); Патша ікә қуаны қағыртты,
алардан сурады: «Жігітнїң сўсї расма?» тіді (Радлов, 110); Бу шәһәрнїң
патшасы қартаіпты, һүкўм қылды халығына: «Башқа патша қылсын!» тіп.
Шул патшаның бір қушў бар игән; шәһәрнїң цитїнә патша бујурўдымынан
бәрї халк цықты (Радлов, 110); Патша цығып қарады аны. Патша бетін

пәрдамән бұрғап салған, цығып кіліп әйтті: «Нігә аурудың?» тіді (Радлов, 111);

ПАУАСҚА Ыц кұннөн соң қызын алып қоіды, бір пауасқамынан алып қоіды (Радлов, 117); Жігіт пауасқаны ацып қысны кўргісті (Радлов, 117);

ПАШЫ Кара Кўкўл әйтті: «Жоқ, атышмақ ата пашы! алышаң! кіл бірі! тіп атынан тұштў (Радлов, 86);

ПУЖАТТЫ Мыннан соң Кара Кўкўл алып пужатты, ікәсі шул жірдә жіті кўн, жіті тұн жатып жүқлады (Радлов, 86);

ПУТ тат. *исем. пот*; рус. *сущ. пуд* (единица меры веса): Бір қулан қула алты бар ікән, алты пут іәрі бар ікән; алты жірінән аіл тартты; алты пут қылыц соқтұрдў, алты пут сўнқў соқтұрдў (Радлов, 85);

ПҰШМАН тат. *ис. дошман*: рус. *сущ. враг, неприятель, противник, недруг* // *вражеский, неприятельский* // *враждебный, недружелюбный, недоброжелательный*: Кара Кўкўл әйтті: «Аі баба, жәш баланы ұітіріп ні муратқа жі- тәрсін, ұзінә бәр а бәр кілсә ні кал ітәрсін? әгәркі алың кілмәсә ұзінні хараб-ітәрсін ұліп пұшман кітәрсін» тіді (Радлов, 86);

РӘНЦІТТІМ тат. *фиг. рәнжетү*; рус. *гл. обижать, огорчить*: «Хош, қунақлар, маңа риза булыңыс! мін ніцә кўн сіснї тутўп рәнціттім, індї сіскә мына бу ыц түрлў нәрсәннң қаісысын кәрәк булса бірәўн бірәін!» (Радлов, 99); Хан кілсә жігіт ултырыр іді; ханның бік ісі кіттї, әйтті: «Жа, жігіт, індї абў қыл! мін сінї рәнціттім; ұнәрнң бар ікән, ханлық урнымны саңа бірдім, мін саңа індї аяқ алтына қул булаін (Радлов, 107);

РАС тат. сыйф. рас; рус. пр. верный, правильный, правдивый; справедливый // верно, правильно, справедливо: Аннан ўјўнө қіліп вәзірін азат қылды, әйткәннің рас іқан, тіді (Радлов, 93); Ахыры кіңісі расын әйтті: «Мін алтын кірбіңні алып ўс жірімдә жіргә кўмдўм, ўігө барып алып бірәін!» (Радлов, 100); Патша ікә қуаны цағыртты, алардан сурады: «Жігітнің сўсї расма?» тіді. Булар әйтті: «Бу жігітнің сўсї рас, бу хатынны башқа кішімінән туттўк» тіді (Радлов, 110);

РАХАТ тат. рәхәтләнеп; рус. нар. с удовольствием, с наслаждением: Кўп заман рахатланып дәўләт көрўп өмўр сўрдўлөр (Радлов, 89);

РИЗА тат. риза; рус. предик сл. 1. довольный, доволен 2. согласный, согласен: Сонда јатқаң оілаіды: «Ун ікә қысны бірмәді, бу бірәўні бірсәдә риза ідім, маңа бірмәді (Радлов, 93); Сіс коі пастықны сураңыс, біснц әйткән сўс рас булмаса біснї ўлтірсәңіс ризабыс» тіділәр (Радлов, 95); Аннан соң хан кіліп қунақларымынан ризалашып «мыны ніңік білдіңіс?» тіді (Радлов, 95); «Хош, қунақлар, маңа риза булығыс! мін ніңә кўн сіснї тутўп рәнціттім, індї сіскә мына бу ўц түрлў нәрсәнің қаісысын кәрәк булса бірәўн бірәін!» (Радлов, 99);

РУҚСАТ тат. ис. рәхсәт; рус. сущ. 1. разрешение, позволение, дозволение книжн. ; рәсми ~ официальное разрешение; сезнең ~егез белән с вашего позволения; аның ~еннән башқа без его разрешения 2. (письменное) разрешение, документ, санкция: Баласы жігірма јашқа цыққанда атасынан руқсат сурады сәфәр цығалы: «Мін кітәр ідім кўрәш қылғалы кўңлў кішімінән.» (Радлов, 101);

РЎХ тат. ис. рух; рус. сущ. 1. в разн зн дух (боевой), настроение 2. душа // душевный: Ціңән әйтті: «Мін тўшўмдә кәптәр булып кўккә уцтўм,

äyälgä қат кўккә жіттім, фәріштәләрни кўрдім, ікінці қат кўккә цықтым, ўткән бағамбарның рўхын кўрдўм.» (Радлов, 101);

РУХСАТ тат. ис. рөхсәт; рус. сущ. 1. разрешение, позволение, дозволение книжн. ; рәсми ~ официальное разрешение; сезнең ~егез белән с вашего позволения; аның ~еннән башка без его разрешения 2. (письменное) разрешение, документ, санкция: Тімір алыпның қысынан мін тўғанмын, інді біскә рухсат бір (Радлов, 89); Куцқар алып шул јірдән атасынан рухсат алып алыплық істәп китті (Радлов, 89); Баја килгән жігіт әйтті: «Рухсат бірсәңіс мін атып қараін!» тіді (Радлов, 102); Атасы улларына рухсат бірді қуш істәгәлі (Радлов, 114);

СӘНАІ Атасына әйтті бір күн: «Маған сәнаі қылып бір!» Атасы сәнаі қылып бірді. Баласы бу сәнаіны кўріп қырыш қылды, тартты, тартты, сәнаі сынды, сәнаідың жуанлығы тўрт пәршәк бар іді. Баласы әйтті: «Бу сәнаі маңа јарамаіды.» Аннан соң атасы башқа сігіс пәршәк ағац алып килді, аннан баласына тағы сәнаі жазап бірді, қырыш такты (Радлов, 101);

СҰКТИ «Сісләр мині зинадан булған ікән тіп әйтпсис!» тіп сұкті (Радлов, 96);

СҰС тат. ис. сүз; рус. сущ. 1. в разн зн слово // словесный 2. разговор, речь 3. суждение, мнение 4. совет, предложение 5. молва, слух 6. обещание, слово, клятва 7. изречение, афоризм 8. сүзләр текст, слова: Бу сұснә ішітіп қәнізәк қиліп қанға әйтті: «Ә, хан, килгән қунақ бу јиләктән јимәді, қағылы јіргә цыққан јиләк тиді.» (Радлов, 95); Бір қәнізәккә әйтті: «Бу ітнә алып барып қунақларға біріп тышқары цығып тыңла нә сұләшшә, әйткән сұсләрін маңа киліп айт!» (Радлов, 95); Сис коі пастықны сураңыс, біснц әйткән сұс рас булмаса біснә ўлтірсәңіс ризабыс» тиділәр (Радлов, 95); Патша ікә қуаны

цағыртты, алардан сурады: «Јігітнің с̣ұс̣і расма?» тіді. Булар әйтті: «Бу жігітнің с̣ұс̣і рас, бу хатынны башқа кішімінән туттұк» тіді (Радлов, 110); Бұрі әйтті: «Мінің с̣ұс̣імні нік ташлағың? (Радлов, 116);

С̣ұс̣ тат. ис. сүз; рус. сущ. 1. в разн. знач. слово, слово-|| словарный; лексический 2. 1) разговор, речь; обсуждение 2) слово, выступление (на собрании 3. 1) мнение, мысль; оценка, взгляд 2) молва, слух 3) высказывание; предложение; повеление; пожелание, завет 4) изречение: Патша ікә қуаны цағыртты, алардан сурады: «Јігітнің с̣ұс̣і расма?» тіді. Булар әйтті: «Бу жігітнің с̣ұс̣і рас, бу хатынны башқа кішімінән туттұк» тіді. (Радлов, 110);

СА'ӘТ тат. ис. сәгать; рус. сущ. 1. час 2. часы // часовой 3. перен занятие, урок 4. перен время: Шул са'әттә аты сілкінді, Кара К̣ұк̣ұл алып уінап жүргән ікән (Радлов, 86); Бір са'ат іссіз булұп жатты (Радлов, 92);

СӘБӘБ тат. ис. сәбәп; рус. сущ. 1. причина (явления, успеха, неудачи, несчастного случая); подоплёка, подоснова; 2. разг. 1) виновник, виновница 2) повинный; 3. повод; предлог; отговорка : Әі, балам, шул қунақлар шулаі жүрмәк сәбәбіні ікән сура! (Радлов, 96); Хан әйтті: «Ја, қунақлар, сісләр ні үц̣ұн булаі жүрәсіс? жүрмәк- сәбәбіңіс ві іді?» (Радлов, 97);

САБЫН сімізін ылғап алып кітәр, алып кіткән кішіләрнi сојұп алардан сабын ішләді (Радлов, 91); «Кіші сојұп сабын ішләт̣ұ жарамас», муллалар әйтті (Радлов, 91);

САДАҚҚА тат.ис. сәдака; рус. сущ. рел. 1. приношение 2. подаяние, милостыня: Уц̣ ұлұ бар іді, шул ұц̣ ұлұ атасының ні малы бар іді барында јыјып һәм хісабыны алып атасына садаққа қылды, қалған малын тәрікә қылып б̣ұләшіп алды (Радлов,93);

САҚЛА тат. фиг. саклау; рус. гл. 1. в разн зн хранить, беречь, оберегать // хранение, сбережение 2. охранять // охрана, защита 3. караулить, подкараулить 4. оборонять, защитить 5. блюсти, соблюдать // соблюдение: Шул сағатта хан буңа кіріп кїдї, ханның оҗы шул ідї, ұлтїрмак ўцўн ідї; худаї сақлады һиц әзәр қылалмады (Радлов, 106); Ас ағынмас жіргә ағындым, қуш кунмас жірдә қағындым, журт қалығым сақлаї, сақлаї, аї міргәнләрім сағындым (Радлов, 109);

САҚРА тат. *исем*, сахра; рус. *сущ.* 1. поле, степь, простор 2. Пустыня: Ницә кўнләр јўрўдў, һиц бір кїшї кўрінмәидї, ўзїнә бәр ә бәр ајў арсланминән јулташ болўп сакрада қондў (Радлов, 85);

САҚТЫЈАН Мыннан соң ујанып турдў, кулан қула атын іәрләп, сақтыјан їтігін кїїп, қылыцын қырлап, сўңкўсўн сўрәтїп атка міндї (Радлов, 85); Кўкўї мыны ішіткәц сўїнўп турдў, сақтыјан їтігін кідї, кулан қула атын іәрләп, алты јїрдән аїл тартты, қылыцын қырлап сўңкўсўн сўрәтїп алтанды (Радлов, 88);

САЛ тат. фиг. салу; рус. гл. 1. в разн зн положить, класть 2. засыпать, ссыпать (порошкообразное) 3. наливать, налить 4. прям, перен вложить (деньги) 5. поддать, пустить (дым) 6. прям, перен закладывать, заложить 7. перен закладывать, заложить 8. прям, перен бросать, бросить (в тюрьму) 9. бросать, бросить (жребий) 10. надевать, надеть (пути) 11. прям, перен закидывать, поставить 12. прям, перен ставить, поставить 13. ставить, построить (дом) 14. ставить, метать (стог) 15. перен влепить, стукнуть 16. прям, перен накладывать, наложить 17. налагать, наложить (штраф) 18. прям, перен прокладывать, проложить (дорогу) 19. перен налаживать, наладить (порядок в деле) 20. переложить, положить (на музыку) 21. в разн зн делать, сделать 22. издавать, издать (звук), подавать (сигнал) 24. посылать, отправить

(посылку) 25. перен вызывать, вызвать (сомнения), подвергать (горю) 26. с именами образует составные гл обозн полноту, законченность, интенсивность или неожиданность действия: «Атымны бу шаныр вақты болған» тіп Тімір алыпны алып урдў жіргә буғусўна қылыцын салған іді бауслалғалы (Радлов, 86); Бір кўндө шул баі зынданның іәсі бір таш ўі салдырды (Радлов, 91); Баласының табылғанына сўјўнўп журтўна сўјўнцў хабәр салды (Радлов, 91); Хан ўзі цығып бір һўцрәгә кіріп бір бўләк қылып алтын кўмўш салды, ікінці бўләк қылып кім әшја салды, ўцўнці бўләк қылып ашатыған та'амлар түріў жімішләр салды (Радлов, 97); Міргән әйтті: «Мін сіснң ікәўңіснңдә уцўп кіткәніңісн кўрік, булар кілмәиді уцўп кітті тіп турўп қасны барында жіп қоідым, сіскә қалдырмадым, сўәгln қазанға салдым» тіді. Казанны алып қарасалар қазанда қаеның сўәгї бар іді (Радлов, 101);

САЛ тат. ис. сал; рус. сущ. плот || плотовой: Бір дарја жағасына кілді, сал цабып дарјаға тұштўләр. Јіл қујун цығып саллары бузулдў һәләк булўп, бір нїцәсі суға батты, батша баласы бір ағашқа жабышып бір отрауға кїлді (Радлов, 90)

САЛАМ тат. сәлам; рус. сущ. 1. привет; приветствие, поклон; ~, ~ соңында каләм (погов.) сначала привет, потом-разговор 2. в знач. межд. здравствуйте! привет! здорово! Салам бірді Кара Кўкўl. Јатқан алып саламын алмады (Радлов, 88); Шулаі тігән сон жігіт салам бірді, Јіlbігән саламын алды, ўјўнә бардылар Јіlbігәннң (Радлов, 106); Салам бірді. «Ўәiaіәкўм әссәлам ә Јәш балам» тіді (Радлов, 86); Аттан салам бірді, алар жүгүрүшўп цықтылар саламын алып «хош кїлпсїсїўгө тұшўңўс!» тідїләр (Радлов, 103);

САМОВАР тат. ис. самавыр; рус. сущ. самовар // самоварный: Јігітнң кулында дәстурхан табақ ашмынан, қысның кулында самовар цінїмїнән (Радлов, 92); Ашап іціп булған соң қысмынан жігіт табақ цінїмїнән самоварны јыјып кїлгән ішіктән цығып алып кітті (Радлов, 92);

САНАҒАСЫН Қыс: «Бу жігітнің санағасын білсәм» тіді барса қой бағатыдан тәйір жір кұрді (Радлов, 104);

САНДУҒАЦ тат. ис. сандугач; рус. сущ. прям, перен соловей // соловьиный: Қасым тағы ұстөлгө ціртті, тағы бір ішік аңылды, аннан бір қыс цықты, бір қулында сандуғац бір қулында бір булбул гүлләрмәнән бік һәибәт, сандалатмәнән оінап цықты (Радлов, 92);

СӘҢӘ тат. алм. сиңа; рус. тебе: Тімір алып әйтті: «Әі балам, міні ұлтірмә, бір інәдән тұған шікіі тус булајык, ұјұмдә бір қысым бар, аны сәңә бірәін!» тіді (Радлов, 86);

САРТЛАР Шулаі әтіп кітіп қапты, Сартлар анымәнән біргә кітті (Радлов, 108);

САТ тат. фиг. сату; рус. гл. 1. продавать, сбыть // продажа, сбыт, торговля // продажный 2. перен предавать, предать, изменить 3. перен порочить 4. перен разглагольствовать: Баі әйтті: «Сатсаң аламын, ні сураісын?» Булар сүләштіләр, бу ізірік кіші хатынны јүс жігірма сомда сатты (Радлов, 110); Ул әйтті: «Мін бір хатынны сатып алдым, аны урдұм суктұм маған тлмәді, шунұң үцүн аурудым» тіді (Радлов, 112); Ул әйтті: «Мін бір хатын тутұп алып, аны хатыным тіп саттым, аннан ары аурудым» тіді (Радлов, 112); Бы муллалар атасымынан сүләштіләр: «Балаңны саті» тіді (Радлов, 120); Ул әйтті: «Ә, атам, сат міні! бу муллаларда куп алтын бар, аны бірсә сатқын міні!» (Радлов, 120);

САТҰЛАШ тат. фиг. сатулашу; рус. гл. 1. торговаться, рядиться 2. перен спорить: Кыс әйтті: «Інді үі кәрәк, шәһәргә бар, бајым, бір үі сатұлаш!» тіді (Радлов, 105);

САТАРНЫҢҚЫ Булар әйтті: «Бу хан хан баласы тұтұл игән, нан сатарныңқы баласы ікән»тіді (Радлов, 96); Хан инәсінән барып сурады: «Аи, инә, бискә кунақ килгән, бу кунақ биснї хан баласы тұтұл, нан сатарныңқы баласы тїпәйттїләр; ја, инә! әйттурусұн! (Радлов, 96); Қуданың әмрімінән бір бала таптым, қыс булду, әцәлдән қурқұп, бір нан сатарның зїна қылатыдан хатыны бар идї, шул хатын бір ұл тапты, шул ұлнұ ұзїмә алдым, ұс қысымны шул нанцының хатынына бірдім (Радлов, 96);

САУАСЫНА Бұрі кїттї, жігіт жулман ары барды, түндә ханның шәһәрїнә кїрдї, жіті ардымақның сауасына барды, жанында ут күйдү (Радлов, 116);

САУДА тат. ис. сәудә; рус. сущ. 1. торговля, коммерция || торговый, коммерческий 2. торг, торговля, купля-продажа: Бір ұлкән шәһәрдә бір ұлкән баї бар игән, бу баїның бір хатыны бар игән, шул баї бір жіргә сауда қылғалы кїттї (Радлов, 109);

СӘФӘР тат. исем. сәфәр; рус. сущ. поездка, дальний путь (дорога): Шул қула ағын атланып қылыцын қырлап, сұңқұсұн сәфәр цықты (Радлов, 85); Кіцї ұлұ жігірмә ұц тұрлұ тїл ұрәндї, жігірмә тұрткә тултрамын тїп жігірмә тұрт нұгәрмїнә сәфәр цықты (Радлов, 90); Бір кұн аїлы булдум, бала табар вақытым булғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмїнән журтұна бујурду, әгәр мінїң хатыным ул тапса маңа сұјұншұ атцаптырың! (Радлов, 96); Бір кұнләрдә ұц кїші жолдаш булып сәфәр цықты, бірәў мулла ікән, бірәў цїцән ікән, бірәў мылтықцы (міргән) ікән (Радлов, 100); Баласы жігірма јашқа цыққанда атасынан руқсат сурады сәфәр цығалы: «Мін кїтәр идїм кұрәш қылғалы кұцлұ кїшімінән.» (Радлов, 101);

СІЛКІН тат. фиг. селкенү; рус. гл. 1. шевелиться, пошевелиться 2. качаться, шататься 3. дрожать (от сильного движения): Шул са'әттә аты сілкінді, Кара Кўкўї алып уінап јўргән ікән (Радлов, 86); Бір кәрәмәтлі јўзүгў бар іді, бу јўзўкні бисмилла тіп уң қулына қатты, сілкінді, қарцыға булып уцўп кіттї (Радлов, 103);

СІАФАТ Хан сіафат қылыпты (Радлов, 106);

СІГӘН тат. фиг. сию; рус. гл. неперех. физиол. мочиться, помочиться, испускать/испустить мочу || мочеиспускание: Јулда тағы кілә јатса тўәннң цўккән јірін кўрдї; тўәннң ўстўнән бір кіші тўшўп јіргә сігән јірін кўрдў (Радлов, 93); Булар әйтті: «Тағы јулға кілә јатып, тўәннң цўккән јіріндә бір кіші тўшўп сідї, сігәндә хатынның сігән јірін кўрдїк (Радлов, 93);

СІКІС тат. сан. сигез; рус. числ. восемь: Сікіс қатыннан јігірма сікіс бала тўдў (Радлов, 89); Хан әйтті: «Сіннән ўскә алған Јоқ, сін алдың; турусўннў әйт! әйтмәсәң зынданда јіті јыл тутўп, сікісінці јыл ўлтірәрмін, турусўннў әйтсәң, ағаларыңман рїзалашсаң ўјўңө қаітырармын.» (Радлов, 100);

СІМІЗІН сімізін ылғап алып китәр, алып киткән кішіләрнї сојўп алардан сабын ішләдї (Радлов, 91);

СІН тат. алм. син; рус. мест. личн. 1. ты (синең твой; сиңа тебе, к тебе; сине тебя; синнән от тебя; синдә у тебя): Хатын әйтті: «Кoi! сін бїимәссін, сінї ўлтірткәлї қасты қылышы (Радлов, 105); Хан кілсә јігіт ултырыр іді; ханның бїк ісї кіттї, әйтті: «Ја, јігіт, індї абў қыл! мін сінї рәнціттїм; ўнәрїң бар ікән, ханлық урнымны саңа бірдім, мін саңа індї ајақ алтына қул булаін (Радлов,

107); Кўцўм хан әйтті: «Кўпмә кәрәк саңа?» тиді (Радлов, 107); Сін қада барасын (Радлов, 85);

СІНАП тат. фиг. сынау; рус. гл. 1. испытывать, пробовать // испытание, экзамен // испытательный 2. экзаменовать, принимать экзамен: Ніцәмә кўнлөр жүрүдү, бір заманда бір таш үйгө килді, ішігі ацық турү, ішдә Јәш Јігіт алып јатыр, башыман тұрні тірәп, ајағыман ішікні тірәп, күйүп јатыр, кулұман муртұн сінап күйүп јатыр (Радлов, 88);

СІҢЛ тат. ис. сеңел; рус. сущ. младшая сестра: Буларның бір бік сулү сінлісї бар иді, јігіт мыны кўрдї, әйтті: «Тамаша оін қылаік! кўрәш қылаік!» Јігіт әйтті: «Мін сіснї јықсам сіснїң сінліңснї алырмын! әгәр сісләр минї јықсаңыс сіскә үлгәнцә кул булаін!» (Радлов, 103); Ахыры јігіт буларны јықты, бајанағы сінліләрін алды, алып қашының јуртұна қайтты (Радлов, 103);

СІРКӘ Тағы килә јатса тўа јулдан цығып жүргөн јірлн к ў рдї «јүгўнән уң јағында сіркә сў бар ікән, сул јадғында балы бар ікән» тіп әітіштїләр (Радлов, 93); Ікінці қарындаш әйтті: «Тўәнїң јүкләгән јүгўнўң іцїндә уң јадында сіркә сў барм'идї?» (Радлов, 94); Хан әйтті: «Тўәнїң јүкләгән јүгўнўң уң јадында сіркә сў, сул јадында бал булданын қадапбїлдїңс.» (Радлов, 94); Аннан јүгўндә сіркә сўмынан бал булғанын бїлдїк.» (Радлов, 94);

СІС тат. алм. сез; рус. мест. вы (сезнең ваш; сезгә вам; сездән от вас; сезне вас; сездә у вас): Килгән ұлү әйтті: «Ә бабам, сіснїң улунұсмын, сіс минїң атамыссыс, Тімір алыпның қысынан мін тұғанмын, інді біскә рухсат бір! сіс үйгө қайтыңыс!» тиді (Радлов, 88); Зындан башы зынданға киліп әйтті: «Ә кішіләр! сіснїң арасында киләм ішләйтгән устаңыс јоқма?» (Радлов, 91); Мін сіснї бушатмаімын, ханға алып барамын» тіп ханға алып килді ұцаўн (Радлов, 94); « Сісләр минї зїнадан булған ікән тіп әітїпсїс!» тіп сўктї. Булар әйтті:

«Сісбісләрнi сўкмәңіс! сіснiң инәңіс барма?» тiдi (Радлов, 97); «Хош, кунақлар, маңа риза булығыс! мiн нiцә кўн сіснi тутўп рәнциттiм, индi сискә мына бу ўц түрлў нәрсәнiң қаисысын кәрәк булса бирәўн бирәин!» (Радлов, 99); Хан кiлiп буларға әйттi: «Мiн сіснiң алтыныңысны табып бирәин! сіснiң кiцiңіс қаисы? шул кiцiңіс бу алтынны алған!» тiдi (Радлов, 100); Мулла әйттi: «Сiснiң кәптәр булып уцқаньщысны кўрўп ладыв булып арғаңыстан кўғўм» тiдi. Мiргән әйттi: «Мiн сіснiң iкәўңіснiңдә уцўп кiткәнiңiснi кўрiк, булар кiлмәидi уцўп кiттi тiп турўп қасны барында jiп қойдым, сискә қалдырмадым, сўәгiн қазанға салдым» тiдi (Радлов, 101);

СОЈЎП сiмiзiн ылғап алып кiтәр, алып кiткән кiшiләрнi соjўп алардан сабын iшләдi (Радлов, 91); «Кiшi соjўп сабын iшләтў жарамас», муллалар әйттi (Радлов, 91);

СОЈЫП тат. фиг. сую; рус. гл. 1. резать, заколоть, бить (скот) // убой, забой 2. прям, перен ссадить, натереть (кожу) 3. резать, зарезать (человека) 4. сдирать, содрать (кору): Кiц булданғда хан бир қои соjып, бишiрiп кунақларға jибәрдi (Радлов, 95);

СОҚТЎРДЎ Бiр қулан қула алты бар iкән, алты пут iәрi бар iкән; алты jiрiнән әiл тартты; алты пут қылыц соқтўрдў, алты пут сўңкў соқтўрдў (Радлов, 85);

СОМ тат. ис. сум; рус. суц. рубль: Булар сўләштiләр, бу iзiрiк кiшi хатынны jўс jигiрма сомда сатты (Радлов, 110);

СОҢ тат. соң; рус. посл. спустя; после; после того, как; част. 1. же; как 2. вводн сл ну; ну и что же; ну что из этого: Мыннан соң уjанып турдў, қулан қула атын iәrlәп, сақтыжан iтiгiн кijiп, қылыцын қырлап, сўңкўсўн сўрәтiп атка мiндi (Радлов, 85); Мыннан соң Кара Кўкўl алып пужатты, iкәсi шул jiрдә jiti кўн, jiti тўн jатып jуклады (Радлов, 86); Аннан соң уjанып турўп

ikäsī Tīmīr алыпның ўјўнө кīлдī Ўјўндө нīцä кўнлөр қунақ болдў, аннан соң қысын бīрīп тоī қылды (Радлов, 86); Нīцä вакытлар турдў, бīр заманнан соң кўгīрт кўкрāгāн шīкīллī таус цыкты (Радлов, 87); Бīр нīцä заманнан соң Кара Кўкўl алып Цојын алыпны јīргä урдў (Радлов, 87); Аннан соң ајадына јīфāк аркан салып атмынан тарттырды. Аннан соң ўјўн утмынан кўīдўргāлī јўргāн ідī (Радлов, 88);

СУ тат. ис. су; рус. суц. 1. прям, перен вода // водяной 2. в словосочетаниях переводится компонентом водо- 3. перен водоём, река, озеро, море 4. сок (желудочный, яблоневый) 5. рассол, сыворотка, раствор: Јīл кујун цығып саллары бузулдў hāлақ булўп, бīр нīцäсī суға батты, батша баласы бīр ағашқа јабышып бīр отрауға кīлдī (Радлов, 89); Ханның кўјäў аптыранды; тоқтайтīп сурағы, «мīн су іцīп кīläін!» парды, су ідмāдī, бīр пārшāткä бар ідī, бīсмīлла іррахмāн іррахīm тīп кīдī аны (Радлов, 102); Бīр кўндä бīр қатты јīл цыкты, кārāпнī уатты, хатын бīр ағацқа јāбīшīп суман ағып кītтī. Бу сатып алдан баі тағы бīр башқа ағацқа јāбīшīп улға суман ағып кītтī. Баі алыс ақмағы, қырда цыкты, бу хатын барып барып бīр ўлкāн шāhāргä кīлīп су алатыдан јīргä јатты. Бīр қыс кīлīп суда індī, ул хатынны кўрдī, кīлīп тартып бағып кўцў јītмāдī, ўјўнө јўгўрўп барып атасын цағырып кīлдī, атасы бу хатынны кўтārīп алып ўјўнä алып кīлдī (Радлов, 110); Барды, барды, јулда су іцкīсī кīлдī. Бīр шāhāргä кīрдī, бу шāhārнīң цītīндä бīр ўīgō кīрдī, інīп кīлīп су сурады, су іштī (Радлов, 119);

СЎ тат. ис. су; рус. суц. 1. прям, перен вода // водяной 2. в словосочетаниях переводится компонентом водо- 3. перен водоём, река, озеро, море 4. сок (желудочный, яблоневый) 5. рассол, сыворотка, раствор: Аш ашадылар, шарап сўн іцтīлār, тойдўлар (Радлов, 88); Тағы кīlä јатса тўä јулдан цығып јўргōн јīрlн к ў рдī «јўгўнāн уң жағында сīркä сў бар ікāн, сул јадғында балы бар ікāн» тīп äтīштīлār (Радлов, 93); Ікīнци қарындаш äттī: «Тўāнīң јўклāгāн јўгўнўң іцīндä уң јадында сīркä сў барм'ідī?» (Радлов, 94);

Хан äйттi: «Тўäнiң jўklägän jўgўñўң уң жадында сiркä сў, сул жадында бал булданын каидабиldiñic.» (Радлов, 94); Аннан jўgўñдä сiркä сўмынан бал булғанын биldiк.» (Радлов, 94); Бы муллаларның ханы бир тўндä бир тўш кўрдi, тўшўñдä ўстälgä ултырыпты, iкä äjaғын суға тығып ултырдан игән, кўп жылан кiлдi äjaғын цаққалы, ул жыланлардан курқып уянып кiлдi (Радлов, 120);

СУ тат. ис. су; рус. сущ. вода: Jiл кујун цыгып саллары бузулдў häлак булўп, бир ницäсi суға батты, батша баласы бир ағашка жабышып бир отрауға кiлдi (Радлов, 90); Баi алыс ақмағы, қырда цықты, бу хатын барып барып бир ўлкән шäһäргä кiлiп су алатыдан jiргä jatты. . Бир қыс кiлiп суда iндi, ул хатынны кўрдi, кiлiп тартып бағып кўцў jitmäдi, ўjўñö jўgўрўп барып атасын цағырып кiлдi, атасы бу хатынны кўтäрiп алып ўjўñä алып кiлдi (Радлов, 110); Барды, барды, жулда су ицкiсi кiлдi. Бир шäһäргä кiрдi, бу шäһäрнiң ciтiндä бир ўigö кiрдi, iнiп кiлiп су сурады, су иштi (Радлов, 119); Бы муллаларның ханы бир тўндä бир тўш кўрдi, тўшўñдä ўстälgä ултырыпты, iкä äjaғын суға тығып ултырдан игән, кўп жылан кiлдi äjaғын цаққалы, ул жыланлардан курқып уянып кiлдi (Радлов, 120);

СЎÄГI Ат сўäгi ала тау болған тiдi, ip сўäгi imән тау болған» тiдi (Радлов, 87); Ат сўäгi ала тау, ip сўäгi imән тау болған (Радлов, 88); Mipгән äйттi: «Mин ciснiң iкäўñicнiндä уцўп кiткәнiñicнi кўрик, булар кilmäидi уцўп кiттi тiп турўп қасны барында jip қoidым, ciскä қалдырмадым, сўäгiн қазанға салдым» тидi. Казанны алып қарасалар қазанда қаеның сўäгi бар idi (Радлов, 101);

СЎLÄШ тат. фиг. сөйләү; рус. гл. 1. прям, перен говорить // разговорный // разговорный 2. разговаривать 3. рассказывать: Jkäs i сўläштi: «ha бу нidäi жан бiснiң тушманыбысны ўltip бiснi ўlimнән қалдырды (Радлов, 90); Бу jigit жуқары цыгыш қара кушнўң балларымынан сўläштi, ўс

башынан ұтқан үмрүндәгә ишләрин әйтти (Радлов, 90); Аннан ары бир ас сүләшип ултырғац Абул Қасым бармакмынан ултырған јириндә турған үстөлнүң циртп коіған иді (Радлов, 92); Бир қизмәтқарј јиләк алып килған иді, шу қунақларға јиләк бирп јибәрдј, бир қәнизәкқә әйтти: «Јиләкнј алып барып бирп, үзың тышқары цығып таңлағын! нј сүләштјрләр мында қайтып килп әйтсјн! тидј (Радлов, 95); Шулај сүләшип баланы јықтылар, бирәү быцақ алып цыққан игән, башқалар ајағын қулүн туттұлар (Радлов, 95);

СҮҒӘГҒҢ Шул иттә бәрін ашады, сүгәгґн мурнұдан цықарып ташлады (Радлов, 85);

СҮҒ тат. фиг. сөю; рус. гл. 1. любить, полюбить // любовь 2. ласкать // ласка: Булар әйттиләр: «Бисләр бу иттән бир бир јигән идк қўңиўбистә бир бирјбиснј тушман туттұқ, йт бир бирин сүймәидј, аның үцүн йт туғуму қушылданын билдк» тидј (Радлов, 96);

СҮҒӘННӘН Сүйгәннән турұп кјрјнди, цыкып јўгұрұп каінының үјүнә кјлдј (Радлов, 87);

СҮҒНҒ тат. фиг. сөенү; рус. гл. радоваться, обрадоваться: Кара Кўкўл алып мыны ишитп сүйнұп турдұ, јўгұрұп цыкты, қулан қула атын iäplän, алты јиринән айл тартып, қылыцын қырлап, сўңқұсун сўрәтп цыкты атқа минп (Радлов, 87);

СҮҒҒҒН тат. фиг. сөенү; рус. гл. радоваться: Баласының табылғанына сўјўнұп јуртуна сўјўнцў хабәр салды (Радлов, 91);

СУЛ тат. сыйф. сул; рус. пр. прям, перен левый: Тағы килә јатса тўә јулдан цығып јўргөн јирлн к ў рдј «јўгўнән уң јағында сјркә сү бар икән, сул

јадғында балы бар ікән» тіп әітіштїләр (Радлов, 93); Бу әіттї: «Сул јадында балы барм'ідї?» (Радлов, 94); Хан әіттї: «Тўәнің јўкләгән јўғўнўң уң јадында сїркә сў, сул јадында бал булданын қаідапбїлдїңс.» (Радлов, 94); Булар әіттїләр: «Тўә јулдан цығып утлағанда ўләңнің узун јїрїндә јўғў ўләңгә сыјылса уң јағына қымырсқа ўләңгә ўрәдї, сул јағына цїргәі ўрәдї (Радлов, 94); Устулба қат јазўлў булды: «Уңга кїткән кїшї бїк баі булып, урта јулман кїткән кїшї урта баі булып, сулға кїткән кїшї қайтмаїдыдан» јазылдан ідї (Радлов, 114); Улкәнї унда кїттї, уртаны урта јулман кїттї, кїцїсї кїлмәс сул јағындағы јулмынан кїттї (Радлов, 114); Бўрї қақты, кїцї їнісї бардан сул јакта јулға јўғўрдў (Радлов, 114);

СУЛЎ тат. сыйф. сылу; рус. пр. 1. красивый, прекрасный // красавица, красавец 2. стройный, изящный: Аны көргөн соң қунақ їсї ауп талып јығылып кїттї сулўлығына (Радлов, 92); Буларның бїр бїк сулў сїңлісї бар ідї, јїгіт мыны кўрдї, әіттї: «Тамаша оїн қылаїк! (Радлов, 103); Бўрї әіттї: «Кәнә қысны кўрәїн! сулўма?» тїдї (Радлов, 117); Бўрї қараїды, шундаї бїк сулў қыс ігәнїн кўрдї (Радлов, 117); Хан әіттї: «Бы қыс маңа кәрәкмәідї, міннің кәнїсәкләрїмнің кўп артық сулў» тїдї «бы қыены һәм ўсїң алїқысқа бардан ўцўн думбраны тїк бїрәїн, мындаї шум шїkillи қыс маңа кәрәкмәідї.» (Радлов, 118);

СЎҢҚЎ тат.ис.сөңге; рус. суш. 1. копьё, пика 2. перен. сосулька 3. перен. шпиль: Шул қула ағын атланып қылыцын қырлап, сўңқўсўн сәфәр цықты (Радлов, 85); Мыннан соң ујанып турдў, қулан қула атын іәрләп, сақтыјан їтігїн кїјп, қылыцын қырлап, сўңқўсўн сўрәтїп атқа міндї (Радлов, 85); Кара Кўкўл алып мыны ішїтїп сўїнўп турдў, јўғўрўп цықты, қулан қула атын іәрлән, алты јїрїнән аїл тартып, қылыцын қырлап, сўңқўсун сўрәтїп цықты атқа мїнїп (Радлов, 87); Кўкўл мыны ішїткәц сўїнўп турдў, сақтыјан їтігїн кїдї, қулан қула атын іәрләр, алты јїрдән аїл тартты, қылыцын қырлап

сўңкўсўн сўрәтп алтанды (Радлов, 88); Јігітнң қулында сўңкўсў бар ікән; бу кішіләргә сўңкўсўн бірді; үігө алып кіріңләрітіп, әлігіләр сўңкўсўн алып кўтәрәлмәділәр. Јігіт әйтті: «Батырмын тіп турасыс, бір қулымман ушлап јўрпт ікән сўңкўмнў кўтәрәлмәісіс» тіді (Радлов, 103);

СУРА тат. фиг. сорау; рус. гл. 1. спрашивать, спросить // вопрос // вопросительный 2. просить (помощь) // просьба 3. требовать, потребовать // запрос, потребность: Баі сурады: «Kilām iślāўn bilāmisīn?» (Радлов, 91); Хан булардан сурағы: «Тўәннң ўстўндө хатын булғанын бу хатын іңндә ўц аілық бала булғанын қайданбілдіңіс.» (Радлов, 94); Хан кіліп булардан сурады: «Мыны қаіғылы јіргә цыққанын қайдан білдіңіс.» Булар әйттіләр: «Мыны бістән сурамағын! ул јіләкні алып кілгән кішідән сурағын! аннан соң біс цауап бірәйқ!» Хан кізмәткәрдән сурады, кізмәткәр әйтті: «Бу јіләкні қабырның ўстўнән алған ідім.» Бу ўц қарындаш әйтті: «Сурасаңыс аннан білдік бір кўс алып ашаған ідік, іңбіскә қаіғы тўштў .» (Радлов, 95); Сіс коі пастықны сураңыс, біснщ әйткән сўс рас булмаса біснї ўлтірсәңіс різабыс» тіділәр. Хан коі пастықны цақырып алды, сурады: «Бўғўнгў соіған қоіқаісы қоіның баласы іді?» тіп (Радлов, 95); Булар әйтті: «Бістән сурамағын! інәңгә барып сура!»ТІДІ. Хан інәсінән барып сурады: «Аі, інә, біскә қунақ кілгән, бу қунақ біснї хан баласы тўғўл, нан сатарныңқы баласы тіпәйттіләр (Радлов, 96);

СЎРӘТІ тат. фиг. сөйрәтү; рус. гл. 1. понуд от сөйрәү 2. тащить, тянуть 3. волочить: Мыннан соң ујанып турдў, қулан қула атын іәрләп, сақтыјан ітігін кіјіп, қылыцын қырлап, сўңкўсўн сўрәтп атқа мінді (Радлов, 85); Кара Кўкўл алып мыны ішітіп сўінўп турдў, јўғўрўп цыкты, қулан қула атын іәрләп, алты јірїнән аіл тартып, қылыцын қырлап, сўңкўсун сўрәтп цыкты атқа мініп (Радлов, 87); Кўкўл мыны ішіткәц сўінўп турдў, сақтыјан ітігін кіді, қулан қула атын іәрләр, алты јірдән аіл тартты, қылыцын қырлап сўңкўсўн сўрәтп алтанды (Радлов, 88);

СҮРДҮЛӨР тат. фиг. сөрү; рус. гл. употребляется в словосочетаниях алга сөрә выдвигает, выставляет: гомер сөрә живёт, поживает: Үлүнүн килгәннә јиніІл мәрцан башыннан цацты. Күп заман рахатланып дәүләт көрүп өмүр сүрдүлөр (Радлов, 89):

СҮРДҮ Кылыцын сүрдү бугусуна кылыцын салған бауслағалы (Радлов, 87);

СҮРТ тат. фиг. сөртү; рус. гл. 1. вытирать, обтереть 2. мазать, намазывать 3. надушить 4. перен стянуть, спереть: Қунақларға пардылар кулларын јүштүрүп, кулларын сүртүп алып килгән ішіккә кіріп китті јаулукумынан, қумғанны, іләгәннi алып (Радлов, 92);

СҮРТТҮ Цојын алып турдү, бір үләң алып үігө сүрттү (Радлов, 87);

СЫЛА тат. фиг. сыйлау; рус. гл. прям, перен угощать // угощение: Јігіт барәін тiдi, хан јігітнi сылат ашатып цыдарып јібәрдi (Радлов, 115); Хан сылағы хүрмәтләдi (Радлов, 116); Јігіт: «Јараиды» тiдi, хан јігітнi сылап ашатты (Радлов, 117);

СЫЛЫСА тат. фиг. жыелу; рус. гл. 1. страд от жыю 2. собираться, собраться, столпиться, сгрудиться // сбор // сборный 3. скапливаться, скопиться, набираться, набратсья 4. типогр набираться, набратсья (текст) 5. отлагаться, отложиться (жир, сало) жыелышу гл собираться, собратсья; толпиться: Булар әйтiләр: «Түә јулдан цығып утлағанда үләңнiң узун јiрiндә јүгү үләңгә сыјылса уң јағына қымырсқа үләңгә үрәдi, сул јағына цiргәi үрәдi (Радлов, 94);

СЫЛЫР тат. ис. сыер; рус. *сущ.* корова || коровий: Ун тўрт куінў ўц сыырны бишirdi (Радлов, 85); Тағы бардылар бир jirdä сыыр баға тыған жақшы jir кўрдi (Радлов, 114);

СЫҚТА тат. фиг. елау; рус. гл. плакать, рыдать, реветь || плач, рыдание, рёв: Кыс атасына барып сықтады: «Ата, ўз кўjäўң башыңа бälä iстап jатыр (Радлов, 88); Биснi тушманыбыс ўitiрiп китти tip сықтап қаиратланып kilä jатыр.» (Радлов, 90); Ipi сықтап jибäрдi ўс хатынны кўрiп (Радлов, 112);

СЫН тат. фиг. сыну; рус. гл. 1. прям, перен ломаться, сломаться // перелом, физ преломление 2. переламываться 3. преломляться 4. перен резко потеплеть: Атасына äitti бир күн: «Маған сәнаi қылып бир!» Атасы сәнаi қылып бирdi. Баласы бу сәнаiны кўрiп қырыш қылды, тартты, тартты, сәнаi сынды, сәнаидың жуанлығы тўрт пәршäк бар idi. Баласы äitti: «Бу сәнаi маңа jарамаиды.» Аннан соң атасы башқа ciгic пәршäк ағак алып kildi, аннан баласына тағы сәнаi жазап бирdi, қырыш такты (Радлов, 101);

СЫНЫҚ тат. сыйф. сынык; рус. пр. 1. сломанный // обломок, кусок 2. перен подавленный, угнетённый: Julda kilä jатса бир тўäниң julўн кўрдilär; шул тўäниң утлаған jiрiн кўрдilär, бир бирiмäн äitiштi: «Бу тўäниң алт tiшi сынык iкäн»тиди (Радлов, 93);

СЫТАП тат. фиг. елау; рус. гл. плакать, рыдать, реветь || плач, рыдание, рёв: Кыс сытап атасына kilди (Радлов, 87);

ТÄРÄТ тат. ис. тәһарәт; рус. *сущ.* рел. омовение: Бир jактан бир iшiк ацылды, бу iшiктән бир қысмынан бир jигit цықты, бириciнiң қулында бир iläгән, бириciнiң қулында кумған, бириciнiң қулында тәрät jау лук (Радлов, 92); ўcläpi ўцäўдä тәрät алып намас окудўлар (Радлов, 100); Kildilär бир дарjаның

кашына, тәрәт алдылар, хұсұл қујулдұлар, ұслі ұсләріңә нїках қылдылар, кушұлдылар бір бірїңә (Радлов, 105);

ТӘРГӘР Хатыны патша булып ұс халқына тәрі бірїп ұлкән тәргәр булды (Радлов, 111); Ағасы әйтп: «Мінң ınәм ауру, тәргәр булған хатын патшаға барамыс.» (Радлов, 111); Алар әйтті: «Біс тәргәр патшада барабыс.» Ул әйтті: «Міндә аурумын, мїшдә тәргәргә алып бар!» (Радлов, 111);

ТӘРІ Хатыны патша булып ұс халқына тәрі бірїп ұлкән тәргәр булды (Радлов, 111); Ағасына әйтті: «Ә, ағам, мінң ајағым қулым шал булды, бір шәһәр бар тіп ішіттїм, бу шәһәрдә хатын патша бар тіп ішіттїм, бу іпәМрнң патшасы бір тәрі бар, ұсї ұлкән тәргәр тіп ішіттїм, аңа алып барғын мін!» (Радлов, 111);

ТҰРТ тат. сан. дүрт; рус. числ. 1. четыре 2. в сложн сл переводится компонентами четырёх-, -четверо: Нәр қаисысына жігірмә тұрт түрлұ ұнәр ұрәттї, жігірмә тұрт түрлұ тїл ұрәттї. Кіцї ұлұ жігірмә ұц түрлұ тїл ұрәндї, жігірмә тұрткә тултрамын тіп жігірмә тұрт нұгәрмїңә сәфәр цықты (Радлов, 90); Баласы бу сәнаїны кұрїп қырыш қылды, тартты, тартты, сәнаї сынды, сәнаїдың жуанлығы тұрт пәршәк бар ідї (Радлов, 101); Уц кұн барды, бір әжұ жулықты, әжудан нїц әзәр булмағы, тұртїнцї кұнї жүрдұ, бір арыслан жулықты, бїшїнцї кұнї жүрдұ жулбарс жулықты (Радлов, 106); Ужұнұң тұрт мұәшәсїндә тұрт жылан кұрдї (Радлов, 119); Башлық әйтті: «Ужұмнұң тұрт мұәшәдә тұрт жылан кұрдїм, жылан кїмәдәї ұлкән булған.» (Радлов, 119); Башлык әйтті: «Ә, муллалар, бір жаман тұш кұрдїм, ұжұмнұң іцїндә тұрт жылан булды, тұрт мұәшәдә булды, ул тұшнұ аїтың маңа нї булыр» тїдї (Радлов, 120); Бу мулла тұрт мулламынан қат жасқан балаға барды, ұжұнә кїлдїләр (Радлов, 120);

ТҮШÄ тат. фиг. түшәү; рус. гл. 1. стлать, расстилать 2. настилать (доски) 3. мостить, вымощивать (дорогу): Äгәр иңнә тўшәў тўшәсән, јақшы киләмләр тўшәсән ўјўң кўркәм кўрінәр иді (Радлов, 91);

ТҮШÄЎ Äгәр иңнә тўшәў тўшәсән, јақшы киләмләр тўшәсән ўјўң кўркәм кўрінәр иді.» (Радлов, 91);

ТІДІ тат. фиг. ди, дию; рус. гл.неперех. сказать, говорить, промолвить: Шәһәрində буларның ханы бар иді, ханға хәбәр бирділәр: «Бискә мында бір батыр килгән ук атышмак күң кўрәшмәк тиләиді» тиділәр. Хан аларда әйтти бујурўп: «Бу батырны мында ағып килің!» тиді (Радлов, 102); Хошлаштылар қаинымынан, жігітніңкі килінцәк әйтти: «Узақ јўрмә! тп қаити» тиді (Радлов, 102); Балаларына әйтти: «Сискә бір батыр килгән» тиді (Радлов, 103); Кабыл кўрәмисс, мин маңа ўзимә бір қыс алып килдим?» тиді (Радлов, 103);

ТАБАҚ тат. ис. таба; рус. I сущ сковорода; табак I сущ чаша: Ашап іцип булған соң қысмынан жігіт табак цинимнан самоварны јыјып килгән ішіктән цығып алып китти (Радлов, 91);

ТАҒДЫ тат. тагын; рус. нар. 1. ещё, опять 2. да ещё, к тому же 3. част как бы 4. част ещё: Тағды китти, ницә кўнләрдән соң бір шәһәргә килді (Радлов, 89);

ТАҒЫ тат. тагын; рус. нар. 1. ещё, опять 2. да ещё, к тому же 3. част как бы 4. част ещё: Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цірткәц тағы бір ішік ацылды, шунда һәм цықты бір қыс бір жігіт (Радлов, 91); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө ціртп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс крп килді; бірісінң қулында іскрпкә, бірінң қулында музыка, қаисының қулында домбра, қаисы цырмады, қаисы унаиды, шулаі хизмәт қы-

лып қунақны хұрмөт қылды (Радлов, 91); Аннан соң Абул Қасым тағы ұстөлгө ціртіп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кіріп кілді; бірісінің қулында іскріпкә, біріннің қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уінаіды, шулаі хізмәт қылып қунақны хұрмөт қылды. Алар булдац Абул Қасым тағы бір цірткән іді (Радлов, 91); Қунақ шулаі оілағац Абул Қасым тағы ұстөлгө ціртті, тағы бір ішік ацылды, аннан бір қыс цықты, бір қулында сандуғац бір қулында бір булбул гүлләрмінән бік һәібәт, сандалатмінән оінап цықты (Радлов, 91); Тағы кілә јатса тўә јулдан цығып јўргөн јіріп к ў рді «јўгўнән уң јағында сіркә сў бар ікән, сул јадғында балы бар ікән» тіп әітіштїләр (Радлов, 93); Аннан соң атасы башқа сігіс пәршәк ағац алып кілді, аннан баласына тағы сәнаі јазап бірді, қырыш такты (Радлов, 101); Ул кўн малларын кўттў, тўн булды, малцы јатып јуклап қалды, тағы тўш кўрді, тўшўндө тағы ўц ј ақтан кўн цыққанын кўрді (Радлов, 104);

ТАДЫ тат. тағын; рус. нар 1. ещё, опять 2. да ещё, к тому же 3. част как бы 4. част ещё: Жігіт іщндә санады «мін тадында алаін!» тады цықты адацқа тадын қулмынан тлгәндә тазынан кўләп таус цықты (Радлов, 115); Бўрі әіттї: «Әі, жігіт, нїк тадын тїдїң, әіттїм саңа тїмәйтїп (Радлов, 115);

ТАЗА тат. сыйф. таза; рус. пр. 1. здоровый, сильный 2. крепкий, прочный // крепко, прочно: Баласы бāры Кара Кўкўл ўлгәндә цыјылып кіліп тїрәң қазып таза јўп ақ кебїнләп кўмїп қоїдў (Радлов, 89);

ТАҚСЫР Жігіт әіттї: «Тақсыр баш ўстўндө.» (Радлов, 105); Жігіт әіттї: «Тақсыр бїсш јїбāрїп нї ўцўн мїнїң јуртўмнў бустўрарсын?» (Радлов, 106);

ТАҚТЫРЫМАН Жігіт әіттї: «Кудашың тактырыман узақ булдым (Радлов, 103);

ТАМ Хан шундаі үі қылдырышы, таштан ікә қабат там қылдырыпты, ікі қабат там арасында күмір кўидүрүнтү (Радлов, 107);

ТАМАША тат. ис. тамаша; рус. сущ. 1. зрелище, представление // зрительный 2. забава, развлечение 3. нар перен удивительно (много, хорошо): Хан бујурдў: «Оін қылыңтамаша қылыңкўц кіші булса кўрәш қылсынїмірган кіші булса ук ататышсын!» тїдї. Кўрәш қылдылар, ук атыштылар, тамаша қылып жағырлар; ханның кўјәў цықты, әйттї: «Міндә кўрәш қылар ідїм!» (Радлов, 102); Шунан соң тамашаларын бўттўрдўләр, қоїдылар (Радлов, 102); Буларның бір бїк сулў сїңлісї бар ідї, жігіт мыны кўрдї, әйттї: «Тамаша оін қылаїк! кўрәш қылаїк!» (Радлов, 103); Шул жірдә кўрәш қылдылар, жіті кўн жіті тўн тамаша қылдылар, һїц аш јїмәдїләр улар (Радлов, 103);

ТАНІ тат. фиг. тану; рус. гл. 1. узнавать, узнать, опознавать 2. познать 3. разбираться 4. признавать: Сурағы: «Мінї танїмысын?» Ірї әйттї: «Јоқ, танымаїмын.» (Радлов, 112);

ТАП тат. фиг. тап, табу; рус. гл. 1) находить/найти || нахождение; 2) нечаянно обнаружить; набрести на что; 3) находить, встретить: Катыны бар ікән, қырк јәшїндә бір бала тапты (Радлов, 85); Ірўцї, бујауцы бәрїдә ўзїнїң зынданынан тапты (Радлов, 91); Қуданың әмрїмїнән бір бала таптым, қыс булдў, әцәлдән қурқўп, бір нан сатарның зїна қылатыдан хатыны бар ідї, шул хатын бір ўл тапты, шул ўлнў ўзїмә алдым, ўс қысымны шул нанцының хатынына бірдїм (Радлов, 96); Хан інәсїнән барып сурады: «Аї, інә, бїскә қунақ кїлгән, бу қунақ бїснї хан баласы тўтўл, нан сатарныңқы баласы тїпәйттїләр; ја, інә! әйттурусўн! мінї ўзїң таптыңма ја кїшїдән алып асрағыңма?» (Радлов, 96); Хатыннар ўлда тапты қыста тапты, дўнјадан ўттїләр (Радлов, 102);

ТӘРӘЗӘ тат. *ис.* тәрәзә; рус. *сущ.* окно, окошко, оконце || оконный: Ишігі ацыл-ды, тәрәзәсі ацылды (Радлов, 87); Бір тәрәзәгә киліп ултырды (Радлов, 103);

ТАРТ тат. *фиг.* тарту; рус. *гл.* 1. в разн зн тянуть (к себе) // тяга; тяги // тяговый 2. тащить 3. дёргать (вожжи) 4. подтягивать (ремешок) 5. натягивать (материю) 6. перен притягивать // притяжение 7. приманить (к себе) 8. перен привлекать, призвать // привлечение (к работе) 9. перен вовлекать 10. перен звать, призвать 11. курить 12. молоть (муку, кофе) 13. подводить (брови) 14. перен хлестать, стегать 15. перен походить (на отца) 16. весить, тянуть (пуд): Бір кулан кула алты бар ікән, алты пут іәрі бар ікән; алты жірінән айл тартты; алты пут қылыц соқтұрдұ, алты пут сұңқұ соқтұрдұ (Радлов, 85); Баласы бу сәнаины кұрп қырыш қылды, тартты, тартты, сәнаи сынды, сәнаидың жуанлығы тұрт пәршәк бар иді (Радлов, 101); Алты арғымақның тіскін баўн кісіп алды, қалдан арғымақның тіскін баўн кісмәді, тартып алды; тартып алса қарұл ужанып турұп кілгән жігігнә тутұп алдылар (Радлов, 116); Жігіт әйтті: «Мін бајағы ханның жігінңі ардымақның тіскін баўн тартып алдым, мінә туттылар, ханға тапшырдылар (Радлов, 116);

ТАРЫ тат. *ис.* дару; рус. *сущ.* 1. лекарство, медикамент // лекарственный 2. перен средство, способ: Жігіт әйтті: Хан әйтті: «Қызым ауру!» тиді аңа тары ап кілгін! (Радлов, 106); «Хан жібарді сискә, бір қыс баласы ауру- мыш сискә тары гүәлдырмағы жібарді.» (Радлов, 106);

ТАУ тат. *ис.* тау; рус. *сущ.* 1) гора; сопка || горный 2) разг. холм, пригорок, загорье: Ніцә кұнләр жүрәді бір тімір үігө килді. аңарда ішік жоқ, қараға тішік жоқ, бір тау шікилли бір үі болдан ікән (Радлов, 87); Килә жатса бір қара кұрінді, бір тау жумурланып қаршы килә жатыр (Радлов, 85); Ат сұәгә ала тау, ір сұәгә імән тау болған.» (Радлов, 88); Ат сұәгә ала тау болған тиді, ір сұәгә імән тау болған» тиді (Радлов, 87);

ТАУС тат. *ис.* тавыш; рус. *сущ.* 1. голос (голос человека как предмет вокального или ораторского искусства) || голосовой, крик: Ницә вакытлар турдў, бір заманнан соң кўгирт кўкрәгән шикиллї таус цыкты (Радлов, 87); Јигит ицндә санады «мін тадында алаин!» тады цыкты адацқа тадын кулмынан тlgәндә тазынан кўләп таус цыкты (Радлов, 115);

ТАХ «Шул аулныц цитїндә бір тїрәк ағак бар, бу тїрәкнїң ўсгүндә бір алтын тах бар, мының ўстүндә бы куш ултыр» тидї (Радлов, 115);

ТАХЫТ тат. *ис.* тәхет; рус. *сущ.* трон, престол: Ўигө кирдїләр, ўjўндө бір тахыт турў (Радлов, 87); Шул тахытқа цыгып ултурдўлар, цымылдығының ицїнән аш бирдї қысы (Радлов, 87);

ТАШ тат.ис. таш; рус. *сущ.* 1. камень (вообще); 2. камень, твѣрдый (полезный) минерал в составе горных пород || каменный; 3. о частях устройств, механизмов и т. п., изготовленных из камня || прил. 1. каменный, состоящий или сделанный из камня: Таш ўинўң идїндә кўрәштїләр, таш ўинў булўп тышқары цыктылар (Радлов, 88); Ницәмә кўнлөр jўрўдў, бір заманда бір таш ўигө кїдї, ишїгї ацык турў, ицндә Јәш Јигит алып јатыр, башыман тўрнї тїрәп, ајағыман ишїкнї тїрәп, кўїўп јатыр, кулўман муртўн сїнап кўїўп јатыр (Радлов, 88); «Бір таш ўjў бар, шул таш ўинўң ицїндә бір қысы бар» тїп ўjўн кўрсәттї. (Радлов, 89); Қыс ўц кәўһәр таш бирдї ірінә, әйттї: «Јакшы ўї булса бір ташны биргїн! бирїнә кўнмәсә икәнї бір!» (Радлов, 105);

ТІЛ тат. *ис.* тел; рус. *сущ.* анат. язык (человека и животных) || языковой; -язычный: һәр қаисысына јігірмә тўрт тўрлў ўнәр ўрәттї, јігірмә тўрт тўрлў тїл ўрәттї. Кїцї ўлў јігірмә ўц тўрлў тїл ўрәндї, јігірмә тўрткә тултрамын тїп јігірмә тўрт нўгәрмїнә сәфәр цыкты (Радлов, 90);

ТИЛМІНӘН Бу жігіт мыны ішітіп кара қушнұң тілімінән аларға җауап бірді: «Инша алла мінің-дә муратыма жіткірсін!» (Радлов, 90);

ТИЛӘ тат. фиг. теләү; рус. гл. желать, хотеть: Інәсі әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрниң һалын биләр үцүн бір үгө кіріп бір жіргә алтын күмүш қои! ікинці жіргә кім әспәп қои, үцүнці жіргә ашап іціп жідігән та'амлар қои! аннан соң һәр қаисысын бір бірләп цақырып шул һәрсіләрни кўргәс, мынак! бу һәрсәләрниң қаисысын алаисын әити қош алтын күмүшнў ал! булмаса кім әспап ал! булмаса ашаитыған та'амларны ал! қаисысын тиләсәң шунў ал! (Радлов, 86); Шәһәріндә буларның ханы бар иді, ханға хәбәр бирділар: «Бискә мында бір батыр килгән ук атышмақ күц күрәшмәк тиләиді» тиділар (Радлов, 102);

ТИЛӘГ тат. ис. теләк сущ 1. желание, охота 2. пожелание 3. желание, мечта, стремление: Мыныңдә алла тадала тиләгәнін бирсін» тиді (Радлов, 90);

ТИЛӘП Цојын алып тиләп әйтті: «Әи, балам, сін мині ўлтирма! тус болаик бір инәдән тудан шикилли (Радлов, 87);

ТИГӘН тат. фиг. диелү; рус. гл. 1. говорить 2. именоваться, называться: Кара Кўкўл алып тигән бала тўптў, жір јўзўндә алыпны қуимас ікән әгәркі јәшінә тулса, бала кўнўндө шунў ўлтиріргә барырмын.» (Радлов, 86); Тимір алып әйтті: «Кўннўң батыш јадында Цојын алып тигән бар, аңа барған қайтқан јоқ (Радлов, 87); Каин атасы әйтті: «Кўн цығыш јағында Јәш Јигит тигән алып бар, аңа барған қайтқан јоқ (Радлов, 88); Шулаи тигән сон жігіт салам бирді, Јилбигән саламын алды, үјўнә бардылар Јилбигәннің (Радлов, 106);

ТИК тат. тик; рус. нар. 1. просто так, просто, так себе 2. без движения: Хан әйтті: «Бы қыс маңа кәрәкмәиді, миннің кәнисәкләрімнің кўп артық сулў» тиді «бы қыены һәм ўсң алқысқа бардан үцүн думбраны тик бирәин, мындаи

шум шіkilli қыс маңа кәрәкмәйді.» (Радлов, 118); Жігіт: «Жоқ, алмағы» тіді «жіті арғымақны тік бірді маңа.» (Радлов, 118);

TIKILLĬ тат. шикелле; рус. посл 1. как, подобно 2. кажется, вроде: Кўн туман тіkilli бір бірәзін кў-рәlmәдi (Радлов, 86);

TIМИР тат. *сыйф.* тимер; рус. *прил.* железный: Ницә кўnlәр јўрәдi бір тiмiр ўiгö кiлдi (Радлов, 87);

TIМИР тат. ялг. ис. Тимер; рус. имя собств. : «Атымны бу шаныр вақты болған» тіп Тiмiр алыпны алып урдў јiргә буғусўна қылыцын салған iдi бауслағалы. Тiмiр алып әйттi: «Äi балам, минi ўltiрmä, бiр инәдән тўған шiкi тус булајык, ўјўмдә бiр қысым бар, аны сәңә бiрәин!» тiдi (Радлов, 86); Аннан соң ујанып турўп iкәсi Тiмiр алыпның ўјўнö кiлдi Ўјўндö ницә кўnlөр қунак болдў, аннан соң қысын бiрiп тоi қылды (Радлов, 86); Атасы Тiмiр алып әйттi: «Бар, кўјöўнi мында јiбәр!» (Радлов, 87); Тiмiр алып әйттi: «Ä, балам, хош кiлдiң, кiл аш ашаiқ!» тiдi (Радлов, 87);

TIРÄК тат. ис. тирәкле; рус. сущ. 1. тополевая (тополиная) роща; осокорник 2. роща (у деревни, у реки): Ајў арслан һәр қаисысы бiр тiрәкнi јулғўп алып јўкләнiп алып барып бiрдi (Радлов, 85); Отрауға цықты; ўстўндö бiр тiрәк бар iкән, шул тiрәкнiң башында бiр қара қушнўң ујасы бар iкән; ујасында iкi баласы бар iкән, һәр қаисысы тўә шіkilli улулўғў (Радлов, 90); Бы јiгiт қушнў iстәп кiгә бiрдi, барды, барды, бiр аулда кiлдi, аулдың јанында бiр тiрәк адац турдў, бы тiрәкнiң ўстўндә бiр алтын тахта әлигi қуш ултырды (Радлов, 115); Тўн кiлдi, тўндә јiгiт тiрәккә барып кўiгән утқа қадасын ташлады (Радлов, 115);

ТИРÄҢ тат. фиг. тирән; рус. пр. в разн зн глубокий // глубоко // глубина: Баласы бәры Кара Кўкўл ǎlgändä цыжылып килп тирәң қазып таза јўп ақ кебінләп кўмйп қойдў (Радлов, 89);

ТИРÄП тат. терәп; рус. нар 1. в упор 2. вплотную: Јәш Јигит алып јатыр, башыман тўрнп тирәп, ајағыман ишкнп тирәп, кўйўп јатыр, кулўман муртўн синап кўйўп јатыр (Радлов, 88);

ТИС тат. рәв. тиз; рус. нареч. 1) быстро; немедля 2) в сочет. со словами на-лы: быстро-, скоро-; тиз агышлы быстротекущий; тиз йөрешле быстროходный 2. скоро; не заставляя ждать: Кара Кўкўл әйттп: «Оп вақыт ǎткән икән тис атаңа бар! (Радлов, 85); Јигит әйттп: «Қудап бујурса тис қаптырбыс.» (Радлов, 102);

ТИСКІН Мін саңа индп бір қағас бірәинпбы сауасларның јанында бір ут јаныр, бы утқа қадасымны ташла, аннан соң сауасқа инп тискпн баул ксип алып цық, тискпннән тартсаң қарўллар ујанып киләр.» (Радлов, 116); Алты арғымақның тискпн баўн ксип алды, қалдан арғымақның тискпн баўн ксмпдп, тартып алды; тартып алса қарўл ујанып турўп килгән јигпгнп тутўп алдылар (Радлов, 116); Јигит әйттп: «Мпн бајағы ханның јптпңп ардымақның тискпн баўн тартып алдым, мпнп туттылар, ханға тапшырдылар (Радлов, 116);

ТИШ тат. ис. теш; рус. сущ. 1. зуб // зубной 2. зубец (у детали): Јулда килә јатса бір тўәнпң јулўн кўрдпләр; шул тўәнпң утлаған јпрпн кўрдпләр, бір бпрпмпн әптпштп: «Бу тўәнпң алт тпшп сынық икән»тпдп (Радлов, 93); Қарындашларның бпрп әпттп: «Тўәнпң алт тпшп јырықм' идп?» (Радлов, 94); Хан әпттп: «Алмасаңыс тўәнпң алт тпшпнпң јырығын қайдан бплдпңс?» (Радлов, 94); Шунан бплдпк алт тпшпнпң јырығын.» (Радлов, 94);

ТИШІК тат. ис. тишек; рус. сущ. дыра, отверстие // дырявый: Ніцä кўнлär јұрăдї бір тімір ўігө кїлдї. анарда ішік јокї, караға тішік јокї, бір тау шіkillї бір ўї болдан ікән (Радлов, 87);

ТОБУҚ тат. ис. тубык; рус. сущ. 1. щиколотка, лодыжка 2. диал. коленная чашечка 3. разг. колено, колени: Ікізї кўрăштї жіті кўн жіті тўн, тобуқтан тозаң болдў, топрақлар ауаға уцтў (Радлов, 86);

ТОЗАҢ тат. ис. тузан; рус. сущ. пыль, пылица || пылевой, пыльный: Ікізї кўрăштї жіті кўн жіті тўн, тобуқтан тозаң болдў, топрақлар ауаға уцтў (Радлов, 86); Кара Кўкўл алып бушатты, кїлгән ўлў Јаш Јігіт алыпны тутўп алып жіргä урдў, кўл тозаң цықты (Радлов, 88);

ТОІ тат. ис. туй; рус. сущ. свадьба; свадебные торжества: Аннан соң ујанып турўп ікăсї Тімір алыпның ўјўнө кїлдї Ўјўндө ніцä кўнлөр қунақ болдў, аннан соң қысын біріп тої қылды (Радлов, 86); Хан індї тої қылмақ булды, қысын бірăдї (Радлов, 102); Хан алып кїлдї жігітнї ўјўнă, алып барып тої қылады, тої қылғанды жігітнї қысның ўјўнө алып кіргістїлär (Радлов, 117); Қысын алып ніцä кўнлär тої қылып атасы шăһärїнă кїттї (Радлов, 89); Мына халығына тої бірдїлär (Радлов, 119);

ТОІДЎ тат. фиг. туклану; рус. гл. 1. питаться, кормиться // питание 2. насыщаться, подкармливаться (питательными веществами): Ніцăмă аш кїлтїрдї, ашады тоїдў (Радлов, 87); Аш ашадылар, шарап сўн іцтїлär, тоїдўлар (Радлов, 88); Тўлғў ашап тоїды (Радлов, 89); Мін тоїмадым, тоїмасамда қојайн!» тїдї (Радлов, 103);

ТОН тат. ис. тун; рус. сущ. прям, перен шуба // шубный: Хан буларның ўцäўнă ат мінгізіп, тон кїгізіп азықларына біріп ўігө жібäрдї (Радлов, 100);

ТОПРАҚ тат. ис. яфрак; рус. сущ. лист // листовой: İkiñi kūrāştı jiti kūr jiti tūr, tobuqtan tozañ boldı, topraqlar auağa uctı (Радлов, 86);

ТҮЛГҮ тат. ис. төлке; рус. сущ. 1. лиса, лисица || лисий 2) лиса (как название меха); 2. перен. льстец; хитрец; лисутка, плут; лисий, из шкуры лисы; редко лисий, такой, как у лисы: Julda kilä jatça bir tūlgı juluktı, tūlgı äittı: «Äi ädäm балам! қайда барырсын?» (Радлов, 89); Tūlgı äittı: «Барыр idjm, julında арслан ajū бар, қурқамын, jip kitär.» (Радлов, 89); Julda tūlgıvıñ қаршы ацты, bir балықцының jisäsin Куцқар алып балығын бағып алып tūlgıgä бирди. Tūlgı ашап тоиды (Радлов, 89); Şähärniñ citında tūlgı қалды, «мына Jäş Jigitniñ şähärı бу» тиди (Радлов, 89);

ТҮЛГҮВҮҢ Julda tūlgıvıñ қаршы ацты, bir балықцының jisäsin Куцқар алып балығын бағып алып tūlgıgä бирди (Радлов, 89);

ТҮӘ Julda kilä jatça bir tūāniñ julın kūrдіlär; шул tūāniñ утлаған jirin kūrдіlär, bir birimän äitіштi: «Бу tūāniñ алт тіші сынық ikän» тиди. . Тағы kilä jatça tūā juldan цығып жүргөн jirin kūrді «jūtūnān уң жағында сіркә cū бар ikän, сул јадғында балы бар ikän» тіп äitіштіlär. Julda тағы kilä jatça tūāniñ цуккан jirin kūrди; tūāniñ ұстūnān bir киші tūшўп jirgä sigän jirin kūrди (Радлов, 93); Miniñ урлаған tūāmdä ni bilgisı барын bärindä äitäsіs. Äitсāñistä tūāmnı kūrğanibis joқ tisіs (Радлов, 94); Хан äittı: «Алмасаңыс tūāniñ алт тішинің јырығын қайдан bidіñіs?» (Радлов, 94);

ТҮҒАН тат. сыйф. туган; рус. пр. прям, перен родной // родственник; браток: Timir алып äittı: «Äi балам, mini ūltirmä, bir inädän tūğan шикii тус булајык, jūmdä bir қысым бар, аны сāñä biräin!» тиди (Радлов, 86); Kilgān ūlū äittı: «Ä babam, sisniñ улунұсмын, sis miniñ атамыссыс, Timir алыпның қысынан min tūғанмын, indі biskä рухсат bir! sis ūigö қайтыцыс!» тиди (Радлов,

89); Пастық әйтті: «Шул қоіның інәсі ұлған ікән, баласы жітім қалды, іміскәлі қоі жоқ булған ұцұн бір қанцық тұған іді, ул қанцыққа імісіп ұстїргән ідік» тіді (Радлов, 95);

ТУЌÄІН Цоҗып алып әйтті: «А җақшы кїдїң, мїндә сїнї істәп барып қаныңны тўкәин тїп җўргөн ідїм (Радлов, 87);

ТУКТА тат. фиг. туктау; рус. гл. 1. в разн зн остнанавливаться 2. в разн зн переставать, прекращаться (дождь) 3. затихать: Шулаі әйткәнімнән җулбарс туктады (Радлов, 106);

ТУЛ тат. фиг. тулу; рус. гл. 1. в разн зн наполняться 2. заполнить (комнату); забиться 3. перен быть полным 4. перен быть усеянным (небо звёздами) 5. перен переполняться 6. наливаться 7. напиться насквозь (запахом) 8. истекать, выйти (о сроке) 9. исполняться (о времени, возрасте) 10. выполняться (о плане, норме): Кара Кўкўл алып тїгән бала тўптў, җїр җўзўндә алыпны қуїмас ікән әгәркї җәшїнә тулса, бала кўнўндө шунў ўлтірїгә барырмын.» (Радлов, 86);

ТУМАН тат. ис. томан; рус. сущ. туман: Кўн туман тїкїллї бїр бїрәзїн кў-рәлмәдї (Радлов, 87);

ТУН тат. ис. төн; рус. сущ. ночь: Ун ікї кўн ун ікї тўн җўрўдў (Радлов, 85); Жїтї кўн жїтї тўн җатып җуклады (Радлов, 85); Патшаның ўлкән улў әйтті: «Мін қарўллап турамын тўндә. Ўлкән ул тўндә қарўллап турдў, тўндә җухлап қалды, таңла турўп қараса җәнә бїр лтлїк жоқ. Ўлкән улў қайтты, атасына ініп кїдї, әйтті: «Мін, атам, тўндә җухлағаным жоқ, шулаі да булса тағы бїр лтлїгїмїс жоқ булды. Ігінцї кўндә урта улў атасына кїлїп әйтті: «Бы тўн мін қарўллап тураїн!» атасы җараїды тдї, урта улў тўндә лтлїк җағында қаруллап турдў, тўн уртасында җухлап қалды, іртән гурса тады бїр лтлїк жоқ булды

(Радлов, 113); Јігіт әйтті: «Тұн саин ұжұмиска бір қуш кіді, біснің ітілімісн алып китті, аны мін істәп барамын» тіп әйтті (Радлов, 114); Бір тұндә бір башлық шу шәһәрдә тұш кұрді (Радлов, 119);

ТҰӨ Жалынып жараштылар ун биш тўө жүгү мал бірділәр (Радлов, 89);

ТҰПТҰ тат. фиг. тап, табу; рус. гл. 1) находит/найти || нахождение; 2) нечаянно обнаружить; набрести на что; 3) находит, встретить: Кара Кўкўл алып тігән бала тўптў, јір жүзүндә алыпны қуимас ікән әгәркі јәшінә тулса, бала кўнўндө шунў ўлтіріргә барымын.» (Радлов, 86);

ТУР тат. фиг. тор, тору; рус. гл. 1. вставать, подняться 2. в разн зн стоять 3. перен постоять 4. быть, находиться 5. перен держаться, остановиться 6. жить, обитать // жительство, обитание 7. жить, существовать, здравствовать 8. состоять 9. перен стоять, иметь цену 10. торып вспом гл с деепричастием обозначает быстроту, резкость движения 11. торып вспом гл с деепричастием обозначает пока не 12. вспом гл с формой на –ырга обозначает действие, которое вот-вот совершится 13. вспом гл образует сложные гл, обозначающие продолжение действия 14. вспом гл в сочетании с деепричастием обозначает повторяемость, длительность и регулярность действия: Вақытта іртә кўргән қара киліп јітті, қырқ аршын бујў бар ікән бір бәһәлван болўп турдў (Радлов, 86); Кара Кўкўл алып мыны ішітіп сўінўп турдў, жүгүрўп цыкты, қулан қула атын іәрләп, алты јірінән аил тартып, қылыцын қырлап, сўңқўсун сўрәтіп цыкты атқа мініп (Радлов, 87); Бу хатын турғанда ўц бармағыман тајанып турдў, іціндә ўц аилық бала барын аннан білдік (Радлов, 94); Барып барып ардасына тағы аиланып қарағы; малларын қарап турўп малларын ташлап китўгә қымағы (Радлов, 104); Јармак бір жыл турды, ікінці жылда ўсінң јірінә қайтты кіші цығарамын тіп. Кўп Урус кіші бу Јармаққа біргән јірді турды (Радлов, 107);

ТУРҖҚАИДАН Батыр балаға барып әйтті: «Ә, жігіт, турҖқайдан килғансін? қаида барырсын?» (Радлов, 101);

ТУРҖЛҖ тат. сыйф. төрле; рус. прил. 1. разный, разнообразный 2. всякий 3. төрлеләр разное: Нәр қаисысына жігірмә тұрт тұрлҖ ұнәр ұрәттi, жігірмә тұрт тұрлҖ тiл ұрәттi. Кiцi ұлұ жігірмә ұц тұрлҖ тiл ұрәндi, жігірмә тұрткә тултрамын тiп жігірмә тұрт нұғәрмiнә сәфәр цықты (Радлов, 90); Бір нiцә кұнләр кiләм iшләдi, шул кiләмгә нағыш қылып қат жазды. Җзiнiң батша баласы iкәнiн, жігірмә ұц тұрлҖ ұнәр ұрәнгәнiн, нi jiрләрдә жүрұп жігірмә тұрт кiшiмiнән һәләк булғанын, қара куш уjасында әштиһә ұлтiргәнiн, қара кушнұң балларына бiргәнiн, қара кушнұң буiнұна мiнiп дарjадан цыққанын таш ұiдө аш iцiп аннан кiлiп зынданда jатқанын барысын қат қылып кiләмгә нағыш тұшұрдұ (Радлов, 91); «Бу ұц кiшi мiнiң тұәмнi кұргәнiбiс jоқ,тiдi, шулаi әйтсәдә ұсләри тұәмдә нi тұрлҖ бiлгiсi барын, ұстұндө хатын барын, хатынның iцiндә ұц аiлық бала барын әйтәдi (Радлов, 94); Iкiнцiнi цакырды, iкiнцiсi ашаiтыған та'амларны тұрly jiмiшнi (Радлов, 99);

ТУРУСУ тат. сыйф. дәрес; рус. пр. 1. верный, правильный, правдивый, истинный, доподлинный // верно, правильно, правдиво 2. точный, ясный, безошибочный // точно, ясно, безошибочно 3. нормальный // нормально, правильно 4. правдивый, справедливый, правильный (о человеке) 5. в знач сущ правда: Хан әйтті: «Сiннән ұскә алған Jоқ, сiн алдың; турусұңнұ әйт! әйтмәсәң зынданда jiтi жыл тутұп, сiкiсiнцi жыл ұлтiрәрмiн, турусұңнұ әйтсәң, ағаларыңман рiзалашсаң ұjұңдө қаiтырармын.» (Радлов, 100); Патша әйтті: «Турусұңны әйтiтурусұңны әiгмәсәң сiнi ұлтiрәрмiн.» (Радлов, 111);

ТУС тат. ис. дус; рус. сущ. друг (мн. друзья), приятель, друг-приятель: Тiмiр алып әйтті: «Әi балам, мiнi ұлтiрмә, бiр iнәдән тұған шiкiй тус булаjык,

ўўўмдә бір қысым бар, аны сәңә бірәін!» тіді (Радлов, 86); Цојын алып тіләп әйтті: «Äi, балам, сін міні ўлтірмә! тус болаік бір інәдән тудан шіkillі (Радлов, 87);

ТУС тат. ис. төш; рус. 1. сон; сновидение 2. перен. редко сон, мечта; мираж: Ціцән ултырып әйтті: «Äi, јулғашлар, біclär ўцәўбістә јатып јуклајық! қаисыбыс јакшы тўс кўрсә бу қасны ул јісін!» (Радлов, 100); Ціцән әйтті: «Мін тўшўмдә кәптәр булып кўккә уцтўм, әўәlgә қат кўккә јіттім, фәріштәләрнi кўрдiм, iкiнцi қат кўккә цықтым, ўткән бағамбарның рўхын кўрдўм.» (Радлов, 100); Бір тўн бу малцы тўш кўрдi, тўшўндә ўц ј ақтан кўн цыққанын кўрдi (Радлов, 104); Кiц булдў, јуклағы, тағы тўшкўрдў, шул оқ ўц јiрдән кўн цыдағы тўшўндә (Радлов, 104); Бір шәһәрдә бір хан бар iгән, ул ханныңқы ун мулласы бар iгән, шу ун мулласы бір ўидә јатады, бы башлық аларға кiттi тўшўн әйткәli, бу муллалардан суарға (Радлов, 119); Башлык әйтті: «Ä, балам, мін бірјаман тўш кўрдiм, мін iндi муллаға барамын, тўшўмнў сураiмын» тiдi. Балаәйтті: «Нi тўш тўшәдiң?» (Радлов, 119);

ТУТ тат. фиг. тоту; рус. гл. 1. в разн зн держать 2. в разн зн задерживать 3. в разн зн удерживать, останавливать 4. в разн зн ловить, поймать (рыбу) // ловля, поимка 5. перен уличать 6. хватать 7. перен схватывать (мысль) 8. перен соблюдать, выполнять 9. перен заниматься (рукоделием) 10. в разн зн содержать, держать // содержание 11. перен управлять, вести 12. перен подвергать 13. использовать, употребить 14. расходовать (деньги) 15. перен держать, хранить 16. вспом гл с именами образует составные гл 17. вспом гл взять: тоттым да килдем взял и пришёл: Булар әйтті: «Бу јiгiтнiң сўсi рас, бу хатынны башқа кiшiмiнән туттўк» тiдi (Радлов, 110); Бу хатын кiттi башқа iлgә, јулда бір iзiрiк кiшi уцуран кiлдi, ул кiлiп хатынны туттў аны зiна қылғалы. Iзiрiк кiшi хатынны қулынан тутўп баi кiшiгә алып барды (Радлов, 110); Бір iсiрiк кiшi мiнi тутўп мiнi бајағы

кәрәпннң бајына сатты (Радлов, 112); Бір уақытта батыр килді мыныщ јанына, килдә јигітнл туттұ (Радлов, 113);

ТУЦАР тат. фиг. дучар булу; рус. гл. подвергаться, подвергнуться: Јулда қаршы бір јауғда туцар болдұ, аларны һәм қырып ўлтіріп ыхтыјар қылып алды (Радлов, 89);

ТҮШ тат. фиг. төшү; рус. гл. 1. в разн зн спускаться, опускаться 2. в разн зн сходить, слезать, высаживаться 3. снижаться, приземляться (о самолёте) 4. понижаться (давление) 5. в разн зн падать 6. выпадать (осадки, из внимания) 7. ложиться (иней) 8. свешиваться 9. перен попадать 10. налагаться (пудра) 11. выводиться, наноситься (буквы) 12. сниматься (в кино, фото) 13. устанавливаться (зимняя дорога) 14. приступать (к уборке) 15. перен влезать, залезать (в сад) 16. останавливаться (в гостинице) 17. перен попадать (в ловушку) 18. выступать (веснушки) 19. перен обходиться (дорого) 20. уходить (с поста) 21. приходит (в память) 22. вспом гл с сущ направительного падежа образует составные гл 23. в качестве вспом гл образует составные гл со значениями действия сверху вниз, частичного развития действия, интенсивности действия 24. в качестве вспом гл образует составные гл и соответствует приставке по-: Кара Кўкўл айтті: «Јоқ, атышмақ ата пашы! алышаң! кил бірі! тіп атынан тұштў (Радлов, 86); Хан бујурдў: «Кімдә кім бу јўзўкнў јіргә тұшўрсә қысымды бірәмін» тіді. Кім атып тұшўрәлмәсә ўлтірәмін» тіді (Радлов, 102); «Атї» тіпхан бујурдў; бу кіші атты, тұшўрәлмәді (Радлов, 102); Јігіт атты, јўзўк јіргә цацырап тұштў (Радлов, 102); Аттан салам бірді, алар јүгүрүшўп цықтылар саламын алып «хош килпсисіўігө тұшўнўс!» тиділәр (Радлов, 103); Шу јірінән атынан тұшўп ўігө кірді (Радлов, 103); Бір ўлкән канат јүвў тұшўп қалды. Іртән кісі улў атасына кірді, қушнўң јіргә түшкән јүнўн атасына кўрсәтті (Радлов, 114);

ТУШМАН тат. ис. дошман; рус. сущ. враг, неприятель, противник; недруг || вражеский, неприятельский; вражий; *Жәсәс сүләштә: «Һа бу нидәи жан биснӳ тушманыбысны ӱлтирӱп биснӳ ӱлимнӳн калдырды (Радлов,90); . Биснӳ тушманыбыс ӱлтирӱп киттӱ тӱп сықтап қаиратланып килә жатыр (Радлов,90); Булар әйттӱләр: «Бисләр бу иттӳн бир бир жигӳн идӱк кӱнӱӱбистә бир бирӱбиснӳ тушман туттӱк, ӱт бир бирӱн сӱимәидӱ, аның ӱцӱн ӱт туғумӱ кушылданын билдӱк» тидӱ (Радлов, 95);*

ТЫҢЛА тат. фиг. тыңлау; рус. гл. 1. в разн зн слушать // слушание 2. выслушивать 3. подслушивать 4. заслушивать 5. слушаться, подчиняться 6. удовлетворять просьбу 7. прислушиваться (к указаниям): *Кәнизәгӱ јиләкнӱ алып барып бирӱп тышқары цығып тыңлады (Радлов, 95); Бир кәнизәккә әйттӱ: «Бу итнӱ алып барып кунақларға бирӱп тышқары цығып тыңла нӱ сӱләшшә, әйткән сӱсләрӱн маңа килӱп айт!» Кәнизәк бу қоӱның итӱн алып кунақларға алып бирӱп, тышқары тыңлады (Радлов, 95); Аннан соң хан ӱжӱнӱ килдӱ, кунақларға аш јибәрдӱ, ашының алтында һәр тајым нан јибәрәр идӱ. Кизмәткәр нанны алын килӱп нанны буларға бирӱп, тышқары цығып тыңлағы (Радлов, 96);*

ТЫРНАҒ тат. ис. тырнак; рус. сущ. 1. ноготь (у людей) // ногтевой 2. прям, перен коготь 3. спица (колеса) 4. клин, шип: *Бајағы ӱтлӱгӱнӱ тӱбәсӱнә ултырып кунды, тырнағымынан тутӱп итлӱгӱн кӱтәрӱп уцты (Радлов, 113);*

ТЫШ тат. ис. тыш; рус. сущ. 1. внешняя (наружная) сторона // внешний 2. верх (одежды) 3. обложка 4. перен двор, улица 5. наружность, внешность 6. тышында за пределами: *Таш ӱинӱн идӱндә кӱрәштиләр, таш ӱинӱ булӱп тышқары цықтылар (Радлов, 88); Бир кизмәткәрӱ јиләк алып килгән идӱ, шу кунақларға јиләк бирӱп јибәрдӱ, бир кәнизәккә әйттӱ: «Јиләкнӱ алып барып бирӱп, ӱзың тышқары цығып таңлағын! нӱ сӱләштиләр мында қаитып килӱп әйтсӱн! тидӱ. Кәнизәгӱ јиләкнӱ алып барып бирӱп тышқары цығып тыңлады (Радлов, 95); Бир*

кәнізәккә әйтті: «Бу ітні алып барып қунақларға біріп тышқары цығып тыңла
ні сұлашша, әйткән сұсләрін маңа киліп айт!» Кәнізәк бу қойның ітін алып
қунақларға алып біріп, тышқары тыңлады (Радлов, 95); Аннан соң хан ұжүнө
кіді, қунақларға аш жібәрді, ашының алтында һәр тајым нан жібәрәр іді.
Кізмәткәр нанны алын киліп нанны буларға біріп, тышқары цығып тыңлағы
(Радлов, 96); Тышқары алып цықты, утман кўидұрдұ (Радлов, 112);

ҰЛАҢ Цојын алып турдұ, бір ұлаң алып ұигө сұрттұ (Радлов, 87); Тұа
јулдан цығып утлаиды, ұлаңни цалып утлағанда бір ұлаң тірі қалады (Радлов,
94); Булар әйттіләр: «Тұа јулдан цығып утлағанда ұлаңнің узун јиріндә јұғұ
ұлаңғә сыјылса уң јағына қымырсқа ұлаңғә ұрадї, сул жағына цїргәі ұрадї
(Радлов, 94);

ҰЛТИР тат. фиг. үтерү; рус. гл. 1. убивать, умерщвлять 2. перен сразить,
убить 3. перен в значении нар үтереп очень, чересчур: Шул алып әйтті:
«Тұшұмдә бір хәбәр ішіттім; Кара Кұкұл алып тигән бала тұптұ, јір јұзұндә
алыпны қуимас ікән әгәркі јәшінә тулса, бала кұнұндө шунұ ұлтирїргә
барырмын.» Кара Кұкұл әйтті: «Аі баба, јәш баланы ұитіріп нї муратқа јі-
тәрсін, ұзінә бәр ә бәр килсә нї кал ітәрсін? әгәркі алың кilmäcä ұзїңнї хараб-
итәрсін ұліп пұшман китәрсін» тиді. Шул алып әйтті: «Јоқ, ұлсәм әрманым јоқ,
likән ұлтирсәм ікән тїп қастым бар» тиді (Радлов, 86); Аның ұжүн табып бір
маңа! табып бірмәсәң ұлтирїрмїн сінї.» (Радлов, 89); Јкәсі сұлаштї: «Һа бу нїдәі
јан бїснїң тушманыбысны ұлтирїп бїснї ұлімнән қалдырды (Радлов, 90); Інәсі
әйтті: «Зїна қылған, аның ұпұн қан ұлтирш ташлаған!» (Радлов, 111); Јігіт әйтті:
«Мінїң ағдамның хатынын ұлтирттїм, аннан ары булаі ауруп кїттїм.» (Радлов,
111);

ҰЛТИРӘТТӘН Шул вақытта хатын ікә алып пардан кїшїнїң қулында идї,
ікә алтынны ікә ұлтирәттән кїшігә бїрдї «ұлтирмәңіс!» тїп (Радлов, 110);

ЎЗІ тат. алм. үзе; рус. мест. опред. 1. сам, сама, само; үзем я сам (сама); үзең ты сам (сама); үзе он сам (она сама) 2. о двух или более качествах одного предмета одновременно и; || сущ. 1. сам: Бір қарт бар ікән, ӯзі жітміш јаш ікән (Радлов, 85); Ніцә кўнләр јұрӯдӯ, һиц бір кіші кўрінмәиді, ӯзінә бәр ә бәр ајӯ арсланмінән јулташ болўп сакрада қондӯ (Радлов, 85); Кара Кўкўі әйтті: «Аі вакыт ӯтіп бара јатқан ікән, бар атаңа! барып әйт: маңа ӯзінән алыпны ӯзінән кўңлў кўәтліні тапсын! (Радлов, 88); Ақырында Абул Қасым ӯзінің ултыратыдан ӯјўнўң ішігінә килгәндә Абул Қасым ӯзі килді, килгән кунақларын кўтәрп ӯзінің ултыратыдын ӯјўнӯ јұрўтәдї (Радлов, 92); «Ўзі нїқахсыс тўған ікән»тїдї кїзмәткәр ханға килп әйтті (Радлов, 96);

ЎРӘ тат. фиг. өйрәнү; рус. гл. 1. учиться 2. обучаться 3. в разн зн изучать, изучить 4. приучаться, приучиться 5. привыкать, свыкаться 6. быть выездным (о лошади): һәр қаисысына жігірмә тўрт тўрлў ӯнәр ӯрәттї, жігірмә тўрт тўрлў тїл ӯрәттї. Кіші ӯлў жігірмә ӯц тўрлў тїл ӯрәндї, жігірмә тўрткә тултрамын тїп жігірмә тўрт нўгәрмінә сәфәр цықты (Радлов, 90); Бір нїцә кўнләр киләм ішләдї, шул киләмгә нағыш қылып қат јазды. ӯзінің батша баласы ікәнін, жігірмә ӯц тўрлў ӯнәр ӯрәнгәнін, нї жірләрдә јұрўп жігірмә тўрт кїшімінән һәләк булғанын, қара қуш ујасында әштиһә ӯлтіргәнін, қара қушнўң балларына біргәнін, қара қушнўң буінўна мінп дарјадан цыққанын таш ӯїдә аш іцп аннан килп зынданда јатқанын барысын қат қылып киләмгә нағыш тўшўрдў (Радлов, 90);

ЎРӘДІ Булар әйттіләр: «Тўә јулдан цығып утлағанда ӯләннің узун јірїндә јўгў ӯләңгә сыјылса уң јағына қымырска ӯләңгә ӯрәдї, сул жағына цїргәї ӯрәдї (Радлов, 94);

ȲС тат. фиг. үстерү; рус. гл. 1. растить, выращивать 2. отрачивать 3. воспитывать 4. развивать, изоцрять 5. поднимать, повышать: Jilbigänniñ baqcasında Ȳskirgän gŷllärĭ bar, alardan alyp kĭl maña!» (Радлов, 105);

ȲС тат. фиг. үсү; рус. гл. 1. расти, развиваться 2. расти, вырастать 3. возрастать 4. развиваться, совершенствоваться 5. повышаться (о ценах): Бір jäşkă cықты, Ȳstĭ, Ȳstĭ, jĭtĭ jäşkă cықты (Радлов, 119);

ȲСКĂ тат. сыйф. башка; рус. пр. 1. другой, иной, прочий 2. нар врозь, порознь, отдельно, раздельно 3. посл кроме, помимо, исключая: İrtă bŷlăjĭk tĭp kĭldĭlăr, bu alтын kĭrbĭc qoĭgan jĭrĭndă joq, qaĭda ikăniñ bĭlmăĭdĭ; bu ŷcăŷnăn Ȳskă kĭšĭ kŷrgăn joqĭ idĭ (Радлов, 93);

ȲТ тат. фиг. үтү; рус. гл. 1. проходить, проезжать 2. переправляться 3. проскакивать, проскальзывать, миновать 4. истекать, пройти (о времени) 5. миновать, пройти (о дожде): Кара Кŷkŷl äĭttĭ: «Oĭ vakyt Ȳtkăn ikăn tĭs ataña bar!» (Радлов, 86); Кара Кŷkŷl äĭttĭ: «Aĭ vakyt Ȳtĭp bara jatkan ikăn, bar ataña! барып äĭt: maña Ȳzĭnăn alypny Ȳzĭnăn kŷnĭŷ kŷätĭniñ tapсын!» (Радлов, 88); Бу jĭgĭt juqary cygyş qara quşnŷñ ballarymyнан sŷlăştĭ, Ȳс башынан Ȳtkăn ŷmrŷndăgĭ işlărĭn äĭttĭ (Радлов, 90); Хатыннар ŷлда тапты қыста тапты, dŷnjadан Ȳttĭlăr (Радлов, 102); Шул jĭgĭt шул şăhărgă хан булды, хатыны ханыша, шулаі dŷnjadан Ȳttĭlăr (Радлов, 107);

ȲТ тат. фиг. үтү; рус. гл. быть острым: Кылы дман цапты, қылыц Ȳtmădĭ, sŷŋkŷsĭmăn căndtĭ, sŷŋkŷsŷ Ȳtmădĭ (Радлов, 88);

УАТ тат. фиг. вату; рус. гл. 1. разбивать, разбить, ломать, ломать; разрушать, разрушить 2. колоть, расколоть (сахар) 3. перен разменивать,

разменять (деньги) 4. перен утомлять, утомить, изнурять, изнурить (о дороге): Бір кўндә бір қатты жіл цықты, кәрәпнї уатты, хатын бір ағацқа жәбішіп суман ағып китті (Радлов, 110);

УЗАҚ тат. озақ; рус. нар. долго 2. нар долго, длинно (говорить) 3. пр долгий, длинный 4. пр долгий, длительный, продолжительный: Аннан соң тутуштұлар ікәсі, узақ жүрүтмәдї, бајағы батырны ташлағы (Радлов, 102); Хошлаштылар қаінымынан, жігітнїңкі кїлінцәк әйтті: «Узақ жүрмә! тіп қаіті» тїдї (Радлов, 102); Қаінының үжүнө кїрдї, қаіны әйтті: «Нїк узақ булдың?» Жігіт әйтті: «Кудашың тақтырыман узақ булдым (Радлов, 103);

УЗІҢ тат. алм. үзең; рус. мест. 1. сам, сама, само 2. нар сам по себе Узің кїлдїң (Радлов, 87);

УІНА тат. фиг. уйнау; рус. гл 1. прям, перен играть 2. резвиться, забавляться 3. бушевать, разыграться 4. сверкать, сиять (глазами); отражаться (блики) 5. исполнять, играть (на гармони) 6. перен шутить 7. разыгрывать (лотерею) 8. перен колебаться (о цене); Шул са'әттә аты сілкіндї, Кара Кўкўї алып уїнап жүргән ікән (Радлов, 87); Аннан соң Абул Қасым тағы ұстөлгө цїртїп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кїрїп кїлдї; бірїсінїң қулында іскріпкә, бірїнїң қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уїнаіды, шулаї хїзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92);

УЈА тат. ис. оя; рус. сущ 1. гнездо, нора, логово, берлога, конура 2. выводок 3. перен дом, семья 4. анат глазница 5. перен притон: Отрауға цықты; ұстўндө бір тїрәк бар ікән, шул тїрәкнїң башында бір қара қушнўң ујасы бар ікән; ујасында ікї баласы бар ікән, һәр қаісысы тўә шїкїллї улулўғў (Радлов, 90); Батшаның баласы ікәсїндә алып қара қушнўң ујасына ташлады (Радлов, 90); Бір нїцә кўнләр кїләм ішләдї, шул кїләмгә нағыш қылып қат жазды.

Ўзиниң батша баласы иканин, жиғирмә ўц тўрлў ўнәр ўрәнгәнин, ни жиғлардә жүрўп жиғирмә тўрт кишиминән һәләк булғанын, қара қуш ујасында әштиһә ўлтирғәнин, қара қушнўң балларына биғәнин, қара қушнўң буинўна минип дарјадан цыққанын таш ўидө аш ицип аннан килип зынданда јатқанын барысын қат қылып киләмгә нағыш тўшўрдў (Радлов, 91);

УЈА тат. фиг. уяну; рус. гл. 1. в разн зн просыпаться, пробуждаться // пробуждение 2. перен возникать, пробудиться: Мулламан цицән ујанды, мыны һәм ујаттылар, турўп ултырып ўцаўдә (Радлов, 100); Килип күрдиләр, бу јуклап јатыр, ўсләрї әитиштиләрї«Бу кишини ујатаик!» тидиләр. Булардың арасында бир батыр бар икән, биқ кўцлў идї, бу батыр әитти: «Мин аны ујатаин, бујы биқ ўлкән булсада қурқмаимын.» Јигит ујанды, әитти: «Кўц кўрәшкәли, ук атышқалы жүрўрмин, сисниң арасында кўцлў барма?» (Радлов, 101); Бы муллаларның ханы бир тўндә бир тўш кўрдї, тўшўндә ўстәлгә ултырыпты, икә ајағын суға тығып ултырдан игән, кўп јылан килди ајағын цаққалы, ул јыланлардан қурқып ујанып килди (Радлов, 120);

УК тат. ис. ук; рус. сущ. 1. стрела 2. в разн зн стрелка 3. жало 4. перен острие: Јигит ујанды, әитти: «Кўц кўрәшкәли, ук атышқалы жүрўрмин, сисниң арасында кўцлў барма?» (Радлов, 101); Шәһәриндә буларның ханы бар идї, ханға хәбәр бирдиләр: «Бискә мында бир батыр килгән ук атышмақ кўц кўрәшмәк тиләидї» тидиләр (Радлов, 102); Хан бујурдў: «Оин қылыңтамаша қылыңкўц киши булса кўрәш қылсынїмирган киши булса ук ататышсын!» тидї. Кўрәш қылдылар, ук атыштылар, тамаша қылып јағырлар; ханның кўјәў цықты, әитти: «Миндә кўрәш қылар идим!» (Радлов, 102);

УЛ тат. алм. ул; рус. мест 1. он, она, оно (аның его; аңа ему, ей, к нему, к ней; аннан от него, от неї; анда у него, у неї) 2. тот, та, то 3. это: Булар әиттиләр: «Мыны бистан сурамағын! ул јиләкни алып килгән кишидән сурағын!

аннан соң бiс цауап бiрәйк!» (Радлов, 95); Пастык әйттi: «Шул қоиның инәсi ўлған икән, баласы jитим қалды, имискәлi қоi жоқ бұлған ўцўн бiр қанцық тұған идi, ул қанцыққа имисip ўстiргән идiк» тидi (Радлов, 95); Бiр кўн аилы булдўм, бала табар вақытым бұлғанда атаң сәфәр атланды, анда шул вәдәмiнән jуртўна буjурдў, әгәр минiң хатыным ул тапса маңа сўjўншў атцаптырың (Радлов, 96); Сiн, балам, ул ўл булдўң, атаңа ўзiңнiң тапқан ўлўң тiп жалған сўlәдiм, сiн шул нанцының зна хатынның тўдан баласын (Радлов, 96); Ул әйттi: «Жоқ, мiн алғаным Жоқ.» (Радлов, 97); Цицән ултырып әйттi: «Äi, jулғашлар, бiсләр ўцаўбiстә жатып jуклаjық! қаисыбыс jакшы тўс кўрсә бу қасны ул jiсiн!» (Радлов, 100); Ўидўң iсiндә бiр қарт ўi кiшi барлдi, ул аның кiлгәнiн бiлдi (Радлов, 103);

УЛТУР тат. фиг. утыру; рус. гл. 1. в разн зн садиться, сидеть 2. стоять, располагаться 3. перен сесть в тюрьму 4. оседать 5. засесть (пуля) 6. садиться, укорачиваться (об одежде) 7. впадать, ввалиться 8. устояться (погода, характер) 9. засидеться (в девках) 10. перен обмануться: Шул тахытқа цығып ултурдўлар, цымылдығының iсiнән аш бiрдi қысы (Радлов, 87); Каiн атасы әйттi: «Хош кiлдiңiс, кўjәў, ултурўнус!» (Радлов, 88);

УЛТЫР тат. фиг. утыру; рус. гл. 1. в разн зн садиться, сидеть 2. стоять, располагаться 3. перен сесть в тюрьму 4. оседать 5. засесть (пуля) 6. садиться, укорачиваться (об одежде) 7. впадать, ввалиться 8. устояться (погода, характер) 9. засидеться (в девках) 10. перен обмануться: Аннан ары бiр ас сўlәшip ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған jiрiндә турған ўстөлнў ciртip қоiған идi (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө ciртip ултырдац тағы iшiк ацылды, шуннан тағы ун iкә jигiт ун iкә қыс кiрiп кiлдi; бiрисiнiң қулында iскрiпкә, бiрiнiң қулында музыка, қаисының қулында домбра, қаисы цырмады, қаисы уiнаиды, шулаi хiзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Шунда ултырып оiлады әлигi қунақ: «Бу Абул Қасым әдiл jумарт тiп әйткән идi, ун iкә қыеның бiрiн маңа бiрмәдi (Радлов, 92); Кысын

бiрмәсә бiрмәсiн, индi минi бiр қараңгы жiрдә жатқызып қойды, iц булмаса шәм жағын жарытып, минiң қашымда кўтўп ултырса кәрәк иди, кўтўп ултырмады, Абул Касым јумарт имәс. Кўзiн ацып бақса Абул Касым қашында шәм жағып кәрап ултыры қашында кўтўп (Радлов, 93);

УЛТЫРАТЫДАН Ақырында Абул Қасым ўзiнiң ултыратыдан ўжўнўң ишiгiнә кiлгәндә Абул Қасым ўзi кiлдi, кiлгән қунақларын кўтәрiп ўзiнiнiң ултыратыдын ўжўнө јўрўтәдi (Радлов, 92);

УЛТЫСТЫ Халк бу хатынны патшаның урнына ултысты (Радлов, 111);
Iрiн ингiсiп патшаның урнына ултысты (Радлов, 112);

УЛТЫСТЫЛАР Шулар аш бiрдiләр, ит ултыстылар алтына, шуларның ўц кўнгө жiтiгән аш иди, бу жiгiткә бiр ашауға жiтмәдi (Радлов, 103);

УЛУ тат. фиг. олы; рус. пр. 1. старший, взрослый 2. пожилой, почтенный, солидный 3. большой 4. почтенный, авторитетный: Отрауға цықты; ўстўндө бiр тiрәк бар iкән, шул тiрәкнiң башында бiр қара қушнўң ујасы бар iкән; ујасында iкi баласы бар iкән, һәр қаисысы тўә шикiллi улулўғў (Радлов, 90); Хан цығып қунақларға кiлiп әйттi: «Қаисыңыс улу, қаисыңыс кiцi? Мин цақырсам әўәi улуңўс кiлсiн, аннан соң уртаңыс кiлсiн, аннан соң кiцiңiс кiлсiн!» тiп бујурдў (Радлов, 96);

УМБЫДА Бiснiң ханымыс Кўцўм хан шәһәрдән аскәрiмiнән кiлiп Умбыда турўпты, аннан соң Тобылда турўпты (Радлов, 107);

УН ИКӘ тат. сан.унике; рус. числ. колич. двенадцать: Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цiртiп ултырдац тағы ишiк ацылды, шуннан тағы ун iкә жiгiт ун iкә қыс кiрiп кiлдi; бiрiсiнiң қулында iскрiпкә, бiрiнiң қулында музыка,

қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уінаіды, шулаі хізмәт қылып қунақны хұрмөт қылды. Алар булдац Абул Қасым тағы бір цірткән иді. Ун ікә қысмынан ун ікә жігіт бәрыдә кілгән ішіккә қайтара інп цығып кіттїләр. Шунда ултырып оїлады әлігі қунақ: «Бу Абул Қасым әділ јумарт тіп әйткән иді, ун ікә қыеның бірін маңа бірмәді (Радлов, 92); Сонда јатқаң оїлаіды: «Ун ікә қысны бірмәді, бу бірәўнї бірсәдә рїза идім, маңа бірмәді (Радлов, 93);

УН ІКІ тат. сан.унике; рус. числ. колич. двенадцать: Ун ікі кұн ун ікі тўн јўрўдў (Радлов, 85); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө ціртїп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кірїп кїлді; бірїсїнїң қулында іскрїпкә, бірїнїң қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уінаіды, шулаі хізмәт қылып қунақны хұрмөт қылды (Радлов, 92); Ун ікә қысмынан ун ікә жігіт бәрыдә кілгән ішіккә қайтара інп цығып кіттїләр. Шунда ултырып оїлады әлігі қунақ: «Бу Абул Қасым әділ јумарт тіп әйткән иді, ун ікә қыеның бірін маңа бірмәді (Радлов, 92); Сонда јатқаң оїлаіды: «Ун ікә қысны бірмәді, бу бірәўнї бірсәдә рїза идім, маңа бірмәді (Радлов, 92);

УН ТӨРТ тат. сан. ундұрт; рус. числ. колич. четырнадцать: Ун төрт јашкә јуклап цықты (Радлов, 85);

УН тат. сан. ун; рус. числ. 1. десять 2. уны десятое (число) 3. в сложн сл переводится компонентом десяти- : Бір кіші бір тің ақца тапса ікәў булса ікән тір, әгәр ікәдән ашып ун булса тапқаны, жігірма булсўн тіп оїлар, бірїм ун булса унўм јўс булсўн тіп оїлар (Радлов, 96); Әлігі хатыны қацып кіттї, кіці ун јашлі баласын алып кіттї (Радлов, 112); Бір шәһәрдә бір хан бар ігән, ул ханныңқы ун мулласы бар ігән, шу ун мулласы бір ўїдә јатады, бы башлық аларға кіттї тўшўн әйткәлї, бу муллалардан суарарға (Радлов, 119);

УН ТҰРТ тат. сан. ундүрт; рус. числ. колич. четырнадцать: Ун тұрт күйү ўц сыјырны бiшiрдi (Радлов, 85);

УҢ тат. сыйф. уң; рус. пр. 1. прям, перен правый 2. лицевой (сторона рубашки): Тағы кiлä жатса тўä жулдан цығып жүргөн jirлн к ў рдi «jўгўñән уң жағында сiркä сў бар iкән, сул жадғында балы бар iкән» тiп äтiштiлär (Радлов, 93); Шул кiшi äттi: «Жырық iдi.» Iкiнci қарындаш äттi: «Тўäñiң jўклäгән jўгўñўñ iцiндä уң жадында сiркä сў барм'iдi?» (Радлов, 94); Бiр кәрәмätлi jўзүгў бар iдi, бу jўзўкñi бiсмilla тiп уң қулына қатты, сiлкiндi, қарцыға булып уцўп кiттi (Радлов, 103);

УРҰ Шул кiшi äттi: «Һai, сiнlär урў iкәнсiс (Радлов, 94);

УРАП тат. фиг. урау; рус. гл. 1. мотать 2. обматывать 3. закутывать 4. окружать, охватить // окружной, обходной 5. обходить, объехать: Аннаң соң тўäñiң jўñўñä урап қанат астына тығып қoидылар (Радлов, 90);

УРДҰ «Атымны бу шаныр вақты болған» тiп Тiмiр алыпны алып урдў jirгä буғусўна қылыцын салған iдi бауслағалы (Радлов, 86); Бiр нiцä заманнан соң Кара Кўкўl алып Цојын алыпны jirгä урдў (Радлов, 87); Кара Кўкўl алып бушатты, кiлгән ўлў Jаш Jигiт алыпны тутўп алып jirгä урдў, кўl тозаң цықты (Радлов, 88);

УРДҰМ Ул äттi: «Mин бiр хатынны сатып алдым, аны урдўм суктўм маған тiмäдi, шунўң ўцўн аурудым» тiдi (Радлов, 112);

УРДЫ Бу хатын бојын бу баида бiрмäдi, бу хатынны урды бiк сукты, бiк қынағы, хатын аңа тiмäдi (Радлов, 110);

УРЛА тат. фиг. урлау; рус. гл. 1. воровать, красть // хищение, кража 2. этногр умыкать (девушку) похищение, умыкание: Мінiң урлаған тўамдā нi бiлгiсi барын бāрiндā āйтāсiс (Радлов, 94); Бу кiшiлāр тўāmнi урладан урылар тыр (Радлов, 94); Хан аннан соң iнāсiнā кiттi, iнāсi āйттi: «Кiцiсi алтын кўмўшнў алаiн тiсā алтын кiрбiцнi шул урлаған iкāн (Радлов, 96);

УРН тат. ис. урын; рус. сущ. 1. в разн зн место 2. местность 3. должность, место 4. служба, работа 5. постель 6. перен основание, причина: Хан кiлсā jигiт ултырыр iдi; ханның бiк iсi кiттi, āйттi: «Ja, jигiт, iндi абў қыл! мiн сiнi рāнцiттiм; ўнāрiң бар iкāн, ханлық урнымны саңа бiрдiм, мiн саңа iндi аjaқ алтына қул булаiн (Радлов, 107); Халк бу хатынны патшаның урнына ултысты (Радлов, 111); Iрiн iнгiсiп патшаның урнына ултысты (Радлов, 112);

УРСА Хан һўкўм қылды нiшана атқалы; кiм дā кiм шул нiшананы урса қысымны бiрāмiн! тiп āйтiптi (Радлов, 117);

УРТА тат. ис. урта; рус. сущ. середина, середина // средний; срединный: Мiн цақырсам āўāi улунўс кiлсiн, аннан соң уртаңыс кiлсiн, аннан соң кiцiңс кiлсiн!» тiп буjурдў (Радлов, 96); Iгiнцi кўндā урта улў атасына кiлiп āйттi: «Бы тўн мiн қарўллап тураiн!» атасы jараiды тдi, урта улў тўндā Itlik jaғында қаруллап турдў, тўн уртасында jухлап қалды, iртāн гурса тады бiр Itlik жоқ булды (Радлов, 113); Устулба қат jазўлў булды: «Уңга кiткāн кiшi бiк баi булып, урта jулман кiткāн кiшi урта баi булып, сулға кiткāн кiшi қaitмаiдыдан» jазылдан iдi (Радлов, 114); Урта улў āйттi: «Мiн уртан булып маңа урта jул jараiды.» (Радлов, 114); Улкāнi унда кiттi, уртаны урта jулман кiттi, кiцiсi кiлмāс сул jaғындағы jулмынан кiттi (Радлов, 114); Бўрi мыннан барды урта jулға. Урта jулға уртан iнiсiнā jiттi; уртан iнiсi қазанның jанында ашап ултырды, бы һāм ағацман бўрiнi кўды (Радлов, 114);

УРҮП Хатыны аны қўп цығарды урўп (Радлов, 109);

УРУС тат. ялг. ис. Урус; рус. имя собств. : Кўцўмнї іәрїп јўргөн хїзмәт қылатыдған игән Урус бала булыпты, аты Јармак ікән (Радлов, 107); Кўп Урус кіші бу Јармаққа біргән јїрдә турды (Радлов, 107);

УРУШ Аскәр қалқы Іцї јібәрдї уруш јїрїләр хазыр болсўн! тїп. Урушқалы хазырланып уруш қылдылар (Радлов, 89);

УРУШ тат. фиг. орышу; рус. гл. ругать, обругать, журить, упрекнуть, порицать: «Аї, наїнсафлар, тїдї, мїнїң һәләл ашымны һарам тїпсїс, қої ітїн ітнїң ітїн тїпсїс» тїп урушты. Булар әйттїләр: «Бїснї урушмаңыс, бїсләр ақылмынан бїләбїс (Радлов, 95);

УС тат. ис. өс; рус. сущ. 1. поверхность 2. верх, верхняя часть 3. одежда (надетая) 4. тело (как объект для одежды) 5. пора, время, страда: Уцўнцї қарындаш әйттї: «Устўндө бїр хатын барм'їдї? бу хатынның іцїндә бїр ўц аїлық бала барм'їкән?» (Радлов, 94);

УСТА тат. ис. оста; рус. сущ 1. мастер, квалифицированный рабочий 2. мастер, умелец, знаток // искусный, умелый, сноровистый // мастерски, умело, искусно: Зындан башы зынданға кїлїп әйттї: «Ә кїшїләр! сїснїң арасында кїләм ішләйтїгән устаңыс јоқма?» (Радлов, 91);

УСТУЛБА Уц уллары кїттїләр јулмынан, барды, барды, јулдыш ўстўндә бїр јїрдә бїр устулба турдў. Бы устулбаған ўц јул аїрылды. Устулба қат јазўлў булды: «Уңға кїткән кїші бїк баї булыр, урта јулман кїткән кїші урта баї булыр, сулға кїткән кїші қайтмаїдыдан» јазылдан ідї (Радлов, 114); Бајағы јазўлы устулбаға јїтсә ағасы қайтмағанын бїїдї, аларны істәп цықты, қазанның јанында ултырдылар, ацығыгїтыллар, царығын ашап ултыры.

Ағаларын устулбаға алып кіттi, анда қалған жіті арғымақны, қушнұ, думбраны, қыены алды, аннан јўнәліп ұјўнә қайтты (Радлов, 118);

УТ тат. ис. ут; рус. сущ. 1. прям, перен огонь; огонёк 2. огонь, стрельба // огневой 3. перен огонь, бой 4. перен огонь, паял, пламя 5. прил горячий, отчаянный 6. пожар 7. свет 8. электричество: Јулға бір жіргә тўшўп, ут жағып қасны јулғўп астылар (Радлов, 100); Бајағы кўмўргө ут салып, кўрікмiнән бастырды (Радлов, 107); «Шул тірәкнiң јанында жіті кіші қараул бар, ут кўјўп јадыр јанында.» (Радлов, 115); Мiн саңа iндi бір қағас бірәiнiбы сауасларның јанында бір ут јаныр, бы утқа қадасымны ташла, аннан соң сауасқа iнiп тiскiн баул кісiп алып цық, тiскiннән тартсаң қарўллар ујанып кiләр.» Бўрi кiттi, жігіт јулман ары барды, тўндә ханның шәһәрiнә кiрдi, жіті ардымақның сауасына барды, јанында ут кўiдў (Радлов, 116);

УТЛАI тат. фиг. атлау; рус. гл. 1. шагать, ступать, ступить 2. перен перешагивать, перешагнуть: Јулда кiлә јатса бір тўәнiң јулўн кўрдiләр; шул тўәнiң утлаған јiрiн кўрдiләр, бір бiрiмән әiтiштi: «Бу тўәнiң алт тiшi сынық iкән»тiдi Тўә јулдан цығып утлаiды, ўлаңнi цалып утлағанда бір ўләң тiрi қалады (Радлов, 94);

УТМАН Тышқары алып цықты, утман кўiдўрдў (Радлов, 112);

УТМЫНАН Аннан соң ұјўн утмынан кўiдўргәli јўргән iдi (Радлов, 88);

УТУН тат. ис. утын; рус. сущ. 1. дрова || дровяной 2. полено: Карт атасы әiттi: «Аi балам! аш бiшiрәргә утун кәрәк» тiдi (Радлов, 85); Кара Кўкўl алып атқа мiнiп әјў арслан алышларына кiлiп: «Мәңә утун алып барып бiрiң!» тiдi (Радлов, 85);

УТУС тат. сан. утыз; рус. числ. тридцать: Бір кўнләрдә бір баи бір малцыны јаллағы мал кўтәргә; шул малны кўттў јігірма јәшнән утус јәшнәцә (Радлов, 104); Малцы анда оілады: «Мін јігірма јәшнән утус јәшмәцә бағыи кїлдїм бу малларымны, индї мін буларны ташлап қада барамын?» (Радлов, 104);

УЦ тат. сан. өч; рус. числ. 1. три; тройка 2. тройка (отметка) 3. трое 4. в сложн сл переводится компонентами три-, тре-, трёх-: Кыс әйттї: «Уц әи болды» тїп (Радлов, 88); Уц ўлў бар идї, шул ўц ўлў атасының нї малы бар идї барында јыјып һәм хїсабыны алып атасына садаққа қылды, қалған малын тәрікә қылып бўләшїп алды (Радлов, 93); Уцўнцї қарындаш әйттї: «Устўндө бір хатын барм'идї? бу хатынның ицїндә бір ўц әілық бала барм'икән?» (Радлов, 94); Уц кўн барды, бір әјў јулықты, әјудан һиц әзәр булмағы, тўртїнцї кўнї јўрдў, бір арыслан јулықты, бїшїнцї кўнї јўрдў јулбарс јулықты (Радлов, 106);

УЦТЎ тат. фиг. очу; рус. гл. лететь, летать, полетать || полёт, лёт (о летательных аппаратах, птицах, насекомых; о пулях, снарядах, лёгких предметах и т. п.); 2) лететь/полететь, улетать: Тїмїр қазығын қағып, атын баїлады. Ікїзї кўрәштї јїтї кўн јїтї тўн, тобуқтан тозаң болдў, топрақлар ауаға уцтў (Радлов, 86); Цїцән әйттї: «Мін тўшўмдә кәптәр булып кўккә уцтўм, әўәлгә қат кўккә јїттїм, фәріштәләрнї кўрдїм, икїнцї қат кўккә цықтым, ўткән баїғамбарның рўхын кўрдўм.» (Радлов, 100); Бајағы їтлігїнцї тўбәсїнә ултырып қунды, тырнағымынан тутўп їтлігїн кўтәріп уцты (Радлов, 114);

УЦУРА тат. фиг. очрау; рус. гл. 1. попадаться навстречу 2. встречаться, встретиться 3. попадать, попасть, нарваться: «Мыннан јїтї кўнцўлік јїр бар булыр, шул јулда әўәл әјў уцуар, арсланлар јулбарслар уцуарлар, шуларга карамаїәзәр қылма! (Радлов, 106); Бу хатын кїттї башқа їлгә, јулда бір їзірік

кіші уцуран кїлдї, ул кїлїп хатынны туттў аны зїна қылғалы (Радлов, 110); Алып кїтїп ултырып јулда бајағы хатынны сатып алған бајына уцурады (Радлов, 111); Урта јулға јїткәндә бўрї уцурап кїлдї (Радлов, 117); Атасы уцураї цықты (Радлов, 119);

УШЛАП Індї сїн барсаң, ханның шāhārїнā јїтсәң анда јїтї ардымакның јїтї сауаснысы бар булып, јїтїсїн јїтї кїші ушлап јухлаїды (Радлов, 116);

ЎЛ тат. ис. ул; рус. сущ. 1. в разн. знач. сын; (мн. сыновья, сыны); олы улы его старший сын; 2. при обращении 1) улым сын, сынок; улым, кил әле! пойдı сюда, сынок! 2) улкаем разг. сыночек мой, дитя моё; Тїмїр алыпның қысынан бїр ўл тўған ідї, шул ўлў кїлїн әїттї: «Аї карт! картаїған ікәнсїн, бушатмыны! (Радлов, 88); Сїн, балам, ул ўл булдуў, атаңа ўзїңнїң тапқан ўлуў тїп јалған сўїāдїм, сїн шул нанцының зна хатынның тўдан баласын (Радлов, 96); Қуданың әмрїмїнāн бїр бала таптым, қыс булдў, āцāлдāн куркўп, бїр нан сатарның зїна қылатыдан хатыны бар ідї, шул хатын бїр ўл тапты, шул ўлнў ўзїмā алдым, ўс қысымны шул нанцының хатынына бїрдїм (Радлов, 96); Бу ўц кїші әїттї: «Бїслār ўцāўбїс бїр кїшїнїң ўлўбыс. (Радлов, 97); Хатыннар ўлда тапты қыста тапты, дўнјадан ўттїлār (Радлов, 103);

ЎРЛА тат. фиг. урлау; рус. гл. 1. воровать, красть // хищение, кража 2. этногр умыкать (девушку) похищение, умыкание: Бајағы баласы атасынан бїр қылыцын ўрлап кїттї (Радлов, 114); Сїн бар мыннан ары бїр шāhārgā, анда бїр ханы бар, аның јїтї ардымады бар ігән, бы ардымакны ўрлап кїлгїн, аннан ары қушўмнў бїрāїн саңа!» (Радлов, 115); Јїгїт әїттї: «Хан мїнї қуш ўрладанда туттў, јїтї ардымакны ўрлап кїлсәң қушўмнў бїрāїн!» тїпјїбāрдї (Радлов, 115); Індї хан мїн фāлāн шāhārнїң ханның алтын думбрасын ўрлағалы јїбāрдї.» (Радлов, 116); Хан әїттї: «Сїн андаї қарақцы ігәнсїн, мыннан ары барїбїр шāhāрдā бїр ханы бар, бы ханның қызын ўрлап кїлгїнāлып бїрсәң думбраны бїрāїн саңа!» (Радлов, 117);

ЎЛКӘН тат. фиг. өлкән: рус. прил. 1. в разн знач. старший; 2. взрослый, пожилой 3. в знач. сущ. обычно во мн. өлкәннәр 1) взрослые, пожилые; 2) старейший: Шәһәрдән бір кіші јатқанын кўрдї, шәһәрінә барып әйтті: «Мында бір кіші килпті, бујы аның бік ўлкән ікән.» (Радлов, 101); Булардың арасында бір батыр бар ікән, бік кўцлў ідї, бу батыр әйтті: «Мін аны ујатаін, бујы бік ўлкән булсада қурқмаімын.» (Радлов, 101); Јармак әйттіпті: «Маңа кўп јір кәрәкмәидї, ўгіс кўнлнң ўлкәнлігі јір маңа бірсәң маңа булат» тидї (Радлов, 107); Бір ўлкән шәһәрдә бір ўлкән баі бар ігән, бу баіның бір хатыны бар ігән, шул баі бір јіргә сауда қылғалы китті (Радлов, 109); Баі алыс ақмағы, қырда цықты, бу хатын барып барып бір ўлкән шәһәргә килп су алатыдан јіргә јатты (Радлов, 110); Патшаның ўлкән улў әйтті: «Мін қарўллап турамын тўндә. Ўлкән ул тўндә қарўллап турдў, тўндә јухлап қалды, таңла турўп қараса јәнә бір Ітлік јоқ. Ўлкән улў қайтты, атасына ініп килді, әйтті: «Мін, атам, тўндә јухлағаным јоқ, шулаі да булса тағы бір Ітлігіміс јоқ булды (Радлов, 113);

ЎЛҚАН тат. сыйф. өлкән; рус. пр. 1. в разн зн старший 2. взрослый 3. большой: Вәзіринә ўлкән урын баш қылып ыхтыјар қылды (Радлов, 93);

ЎӘДӘ тат. ис. вәгдә; рус. сущ. 1. обещание 2. обет, зарок: Кара Кўкўл әйтті: «Ўәдәндә турмассын» тидї. Тимір алып әйтті: «Јоқ, ўәдәмә турармын. Әгәр ўәдәмнән қайтсам ўс інәмнї ўзім қатын қылаін» тіп ант қылды (Радлов, 87); Кара Кўкўл әйтті: «Јоқї, мін сінї бушатмаімын, сін ўәдәндә турмассын.» (Радлов, 87); Шул әйтті: «Јоқї, мін ўәдәмдә турармын.» (Радлов, 87);

ЎӘЗІР тат. ис. вәзир; рус. сущ. визирь, министр: Батша бу хәбәрнї ішітіп кіші јібәрдї баласын нїцә ўәзірләр бірлән нїцә қул қараушмынан алдырды (Радлов, 90);

ЎЎЎЎЎЎЎ АССАЛАМ тат. вәгаләйкемәссәлам; рус. межд. книжн. и вам привет (ответ мужчины на приветствие мужчины): «ЎЎЎЎЎЎ асса́лам ә Ја́ш балам» тіді (Радлов, 87);

ЎЗЎЎЎП тат. фиг. өзелү; рус. гл. 1. страд от өзү 2. рваться, порваться 3. отрываться, оторваться, оборваться, разорваться 4. перен прерываться 4. кончаться, кончиться 5. перен страдать, тосковать 6. перен отойти, испустить дух, умереть: Арканы ўзўўп китті (Радлов, 88);

ЎЎ Ўідўң ішіндә бір қарт ўі кіші барлді, ул аның кілгәнін білді. Бу қарт ўі кішінің балалары бар іді, бік кўц батыр іді (Радлов, 102);

ЎЎ тат. ис. өй; рус. сущ. дом: Ніцә кўнләр јўрәдї бір тімір ўігө кїлді. аңарда ішік јоқї, қараға тішік јоқї, бір тау шіkillї бір ўі болдан ікән (Радлов,87); Шулаі әйтїп қараулға бірді, буларны алып барып бір ўідө қоїды (Радлов, 95); Аннан соң хан ўјўнө кїлді, қунақларға аш јібәрді, ашының алтында һәр тајым нан јібәрәр іді (Радлов, 96); Хан аннан соң Інәсїнә барды, әйтті. Інәсї әйтті: «Бар, балам, шул кішіләрнїң һалын біләр ўцўн бір ўігө кїрїп бір јїргә алтын кўмўш қої! (Радлов, 97); Хан әйтті: «Сіннән ўскә алған Јоқ, сін алдың; турусўнў әйт! әйтмәсәң зынданда јіті јыл тутўп, сїкісінці јыл ўлтірәрмїн, турусўнў әйтсәң, ағаларыңман рїзалашсаң ўјўңө қаїтырармын.» (Радлов, 100);

ЎМР тат. ис. гомер; рус. сущ. 1. жизнь // жизненный 2. счаст «ни» отрезок времени 3. при отриц гл никогда, ни в жизнь: гомердә онытмыйм никогда не забуду: Тапмаса һәләк қылармын ўмрўм јїлгә кїтїп бара ікән» тіді (Радлов, 87); Бу мінїң јалданым ўмрўмдә јалдан сўәмәгїм шул (Радлов, 96);

ЎНӘРҖ Хан kilsä jigit ulтырыр idі; ханның бiк ісi кiттi, әйттi: «Ja, jigit, indі abū қыл! mін сінi рәнцiттiм; ўнәрiң бар ikән, ханлық урнымны саңа бiрдiм, mін саңа indі аяқ алтына кул булаiн (Радлов, 107);

ЎҢКӘ тат. сыйф. башка; рус. пр. 1. другой, иной, прочий 2. нар врозь, порознь, отдельно, раздельно 3. посл кроме, помимо, исключая: Inäsi әйттi: «Äi, балам, jўс jigirma jашка kīldīm, бiргiнә вақыт жалған әйткәнiм бар, аннан ўңкә жалған әйткәнiм жоқ (Радлов, 97);

ЎР тат. фиг. өрү; рус. гл. 1. лаять, таякать 2. перен ругаться, таякать, лаять; гл дуть, подуть: Tўn булғанда сiн думбра јатқан jirgä барiишигiнә бы қадасмыпан јышқынiишiк ўсi ацылар; itlär булса саңа ўрмәс.» (Радлов, 116); Бўри қысның jўсўнә ўрдў ўф тiп, ўргәнiминән қыс шум шикilli булып кiттi (Радлов, 107); Бўри ардымақны ўрдў, қысны ўрдў, думбраны ўрдў, әўәli шикilli бiк häibät сулў булдылар (Радлов, 118);

ЎРГӘНІМІНӘН Бўри қысның jўсўнә ўрдў ўф тiп, ўргәнiминән қыс шум шикilli булып кiттi (Радлов, 107);

ЎС тат. алм. үз; рус. мест. 1. свой, своя, своё // собственный 2. пр свой, родной, близкий: Ахыры кiсiсi расын әйттi: «Mін алтын кiрбицнi алып ўс jirimdä jirgä кўмдўм, ўigö барып алып бiрәiн!» (Радлов, 100);

ЎСТЎ тат. өстә; рус. нар. наверху, вверху, сверху: Отрауға цықты; ўстўндө бiр тiрәк бар ikән, шул тiрәкнiң башында бiр қара кушнўң ујасы бар ikән; ујасында iкi баласы бар ikән, һәр қаисысы тўә шикilli улулўғў (Радлов, 90); Јулда тағы kila јатса тўәнiң цўккән jirin кўрдi; тўәнiң ўстўнән бiр кiшi тўшўп jirgä сiгән jirin кўрдў (Радлов, 93); «Бу ўц кiшi мiнiң тўәмнi кўргәнibis жоқ,tidі, шулаi әйтсәдә ўsläri тўәмдә ni тўрlў бiлгiсi барын, ўстўндө хатын

барын, хатынның ичіндә ўц аілық бала барын әйтәдї (Радлов, 94); Хан булардан сурағы: «Тўәннң ўстўндө хатын булғанын бу хатын ичіндә ўц аілық бала булғанын қайданбїлднңс.» (Радлов, 94); Хан кїзмәткәрдән сурады, кїзмәткәр әйттї: «Бу јіләкнї қабырның ўстўнән алған идїм.» (Радлов, 95);

ЎСТӨЛ тат. ис. өстәл; рус. сущ. стол || настольный; Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїртїп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә јігіт ун ікә қыс кїрїп кїлдї; бїрісннң қулында іскріпкә, бїрннң қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уїнаіды, шулаї хїзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Аннан ары бїр ас сўләшїп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған јірїндә турған ўстөлнў цїртїп қоїған идї (Радлов, 92); Қунақ шулаї оїлағац Абул Қасым тағы ўстөлгө цїрттї, тағы бїр ішік ацылды, аннан бїр қыс цықты, бїр қулында сандуғац бїр қулында бїр булбул гўлләрмнән бїк һәібәт, сандалатмнән оїнап цықты (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїрткәц тағы бїр ішік ацылды, шунда һәм цықты бїр қыс бїр јігіт (Радлов, 92);

ЎФ тат. өф; рус. подр звукоподражание шуму выдыхаемого воздуха (напр при тушении слабого огня): Бўрї қысның јўсўнә ўрдў ўф тїп, ўргәнїмнән қыс шум шїкїллї булып кїттї (Радлов, 107);

ЎЦ тат. сан. өч; рус. числит. три: Ун тўрт қуїнў ўц сыјырны бїшїрдї (Радлов, 85); Бїр кўн јатам тїп бїр аї јатты, ікә кўн јатам тїп ікә аї јатты, Кара ўц кўн јатам тїп ўц аї јатты. Кыстан сурады: «Нїцә кўн болдў бїскә јаткалы?» Кыс әйттї: «Ўц аї болды» тїп (Радлов, 86); Ўцәў әтїштїләр бїр бїрїнә: «Бу катын кїшї ікән, ичіндә бїр ўц аілық бала бар ікән (Радлов, 93); «Бу ўц кїшї мннң тўәмнї кўргәнїбіс јок, тїдї, шулаї әйтсәдә ўсләрї тўәмдә нї тўрплў бїлгісї барын, ўстўндө хатын барын, хатынның ичіндә ўц аілық бала барын әйтәдї (Радлов, 94); Бу ўц қарындаш әйттї: «Сурасаңыс аннан бїлдїк бїр кўс алып

ашаған ідік, іңбіскә қағы тұштǎ .» (Радлов, 95); Хан әйтті: «Kilgän ўц қунақ әйтті маңа.» (Радлов, 96); Бу ўц кіші әйтті: «Bislär ўцаўбіс бір кішінің ўлўбыс. (Радлов, 97);

ЎЦЎН тат. өчен; рус. посл. 1. для, чтобы, за, ради 2. из-за, по причине: Пастық әйтті: «Шул қоиның инәсі ўlgän ikän, баласы жітім қалды, imiskälï qoi joqï булған ўцўн бір қанцық тұған іді, ул қанцыққа imisïp ўstïrgän idïk» тиді (Радлов, 95); Булар әйттіләр: «Bislär бу ittän бір бір жігән ідік kўñiўbistä бір birïbisnï тушман туттўк, йт бір бірін сўimäidï, аның ўцўн йт туғумў кушылданын бiлдiк» тиді (Радлов, 96); Ä, балам, мыны нi ўцўн сурадың? (Радлов, 97); Хан әйтті: «Ja, қунақлар, cislär нi ўцўн булаi jўräsïc? jўrmäk-säbäbïñïc vï idï?» (Радлов, 99); Jigit әйтті: «Тақсыр бiсш jibärïp нi ўцўн minïñ jurtўmnў bustўrарсын?» (Радлов, 106);

ХӘБӘР тат. ис. хәбәр; рус. сущ. вестъ, известие; 2. сообщение (-ия), сведения; извещение, уведомление; 3. молва, слух: Шул алып әйтті: «Тўшўмдä bir хәбәр ishitïm (Радлов, 86); Батша бу хәбәрнi ishitïp kishï jibärdï баласын nïcä ўäzïrlär bïrlän nïcä қул қараушмынан алдырды (Радлов, 91); Shähärindä буларның ханы бар idï, ханға хәбәр bïrdïlär: «Biskä мында бір батыр kilgän ук атышмақ күц күрәшмәк tiläidï» тидиләр (Радлов, 102); Бајағы қараулы батшаға хәбәр bïrdï (Радлов, 111);

ХАЗЫР тат. сыйф. эзер; рус. пр. 1. готовый, приготовленный 2. готовый к чему: Аскәр қалқы Ици jibärdï уруш jïrlär хазыр болсўн! тiп. Урушқалы хазырланып уруш қылдылар (Радлов, 88);

ХАҚ тат. ис. хак; рус. сущ. 1. плата, оплата 2. цена, стоимость; доля, пай, счёт: Kishiläri kўbäigän соң хак bïrip kishï ishlätïptï (Радлов, 108);

ХАЛК тат. ис. халык; рус. сущ. 1. народ (как население какой-л. страны, государства), народонаселение; 2. собир. народ, люди; масса, массы || народный (промысел): Бу шähärнiң патшасы қартаипты, һүкүм қылды халығына: «Башқа патша қылсын!» тiп. Шул патшаның бiр қушў бар iгән; шähärнiң ciтiнә патша бујурўдымынан бәрi халк цықты. Бәрi халклар цыққаннан соң қушнў патша уцурдў, бiр адәмгә кiлiп қунмаiды башына (Радлов, 110); Патша әiттi: «Шулаi булса бу хатын халқның патшасы булсын!» Халк бу хатынны патшаның урнына ултысты (Радлов, 111); Халк бәрi јыјылды, јiгiттә барды (Радлов, 117);

ХАН тат. ис. хан; рус. сущ. ист. хан (крымский, татарский) || ханский (род, титул, дворец): Мiн ciснi бушатмаiмын, ханға алып барамын» тiп ханға алып кiлдi ўцаўн (Радлов, 94); Ханда әiттi: «Ја, тәксiр хан датi» ттдi (Радлов, 94); Хан булардан сурады: «Бу кiшiнiң тўәсiн алдыңысма? (Радлов, 94); Бу сўснi iшiтiп қәнiзәк кiлiп қанға әiттi: «Ә, хан, кiлгән қунақ бу јiләктән јiмәдi, қаiғылы јiргә цыққан јiләк тiдi.» (Радлов, 95); Кiц булданғда хан бiр қоi сојып, бiшiрiп қунақларға јiбәрдi (Радлов, 95); Аннан соң хан кiлiп қунақларымынан рiзалашып «мыны нiцiк бiлдiңiс?» тiдi. (Радлов, 95); Хан әiттi: «Кiлгән ўц қунақ әiттi маңа.» (Радлов, 96); Карўллар әiттi: «Бы ханымысның қушў, бiс ciнi iндi ханда аппарырбыс.» Ханда алып бардылар (Радлов, 114);

ХАНЫША Шул јiгiт шул шähäргә хан булды, хатыны ханыша, шулаi дўнјадан ўттiләр(Радлов, 107);

ХАРАБ тат. харап; рус. предик. в плохом, запущенном состоянии, пришедший в упадок; разорённый, разрушенный; жалкий, достойный сожаления; нареч. разг. 1. очень; очень даже на славу, на диво: Кара Кўкўl әiттi: «Ai баба, јәш баланы ўiтiрiп нi муратқа јi- тәрсiн, ўзiнә бәр ā бәр кiлсә нi кал iтәрсiн? әгәркi алың кiлмәсә ўзiңнi хараб-iтәрсiн ўlип пўшман кiтәрсiн» тiдi (Радлов, 86);

ХАРАП тат. харап; рус. предик. в плохом, запущенном состоянии, пришедший в упадок; разорённый, разрушенный; жалкий, достойный сожаления; нареч. разг. 1. очень; очень даже на славу, на диво: Кара Кўкўл әйтті: «Атышмак ата башы, алышмак кәрәк, харап болырсын кўрәшәйк»тіді (Радлов, 87);

ХАТ тат. ис. хат; рус. сущ. письмо: Шул киләмдә хатны кўрп оқуп нә барын билдәр (Радлов, 90);

ХАТЫН тат. ис. хатын; рус. сущ. 1. женщина, дама || женский, дамский; 2. жена, супруга; благоверная, половина: Сін, балам, ул ул булдуң, атаңа ўзінң тапқан улуң тп жалған сўладим, сін шул нанцының зна хатынның тудан баласын (Радлов, 96); Қуданың әмрәмнән бір бала таптым, қыс булду, әәлдән куркуп, бір нан сатарның зна қылатыдан хатыны бар иді, шул хатын бір ул тапты, шул улну ўзимә алдым, ўс қысымны шул нанцының хатынына бірдім (Радлов, 96); Хан қунақларға килп рзалацылық сурап әйтті: «Ә, қунақлар, мінң нанцының һәм зина хатыннынан тўғанымны қайдан билдңс?» (Радлов, 96); Шул јрдә икә хатынны булып јүрдү. Хатыннар ұлда тапты қыста тапты, дўнјадан ўттиләр (Радлов, 103); Хатынына килді. Сурады хатын: «Сині нә нәрсәгә қақырды?» (Радлов, 105);

ХІЗМӘТ тат. ис. хезмәт; рус. сущ. 1. прям, перен труд // трудовой 2. работа, служба // служебный 3. услуга, служение 4. заслуга: Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цртп ултырдац тағы ишк ацылды, шуннан тағы ун икә јигт ун икә қыс крп килді; бiрiсiнң қулында iскрiпкә, бiрiнң қулында музыка, қайсының қулында домбра, қайсы цырмады, қайсы унаиды, шулаі хизмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Бу баины қақырды қунаққа, баіға әйтті: «Маңа бір хизмәт қылығыс!» (Радлов, 105); Кўцўмнә иәрп јүргөн хизмәт қылатыдған игән Урус бала булыпты, аты Јармак икән. Шул јўрўп Кўцўм

ханнан сурапты: «Мынцақ сіскә хізмәт қылдық, біскә индї жір бірсаң идї.» (Радлов, 107);

ХІСАП тат. хисап; рус. пр. бесчисленный; суш. 1. счёт, число 2. расчёт, подсчёт, учёт // учётный 3. арифметика 4. хисапка, хисабына, хисабыннан за счёт 5. отчёт: Бір баі бар ікән, бік баі ікән, ашкан, хісапсыс малы бар ікән. Уц ұлұ бар идї, шул ұц ұлұ атасының нї малы бар идї барында жылып һәм хісабыны алып атасына садаққа қылды, қалған малын тәрікә қылып бұләшіп алды (Радлов, 93);

ХОШ Кара Кўкўл әйтті: «Хош болсын! ўзїмә иш ірмәк істап жүрўрмўн (Радлов, 86); Тімір алып әйтті: «Ә, балам, хош кїлдің, кїл аш ашаіқ!» тїдї (Радлов, 87); Каін атасы әйтті: «Хош кїлдіңіс, кўјәў, ултурўнус!» (Радлов, 88); Абул Қазым әйтті: «Ја, хош кїлдіңіс, қунақлар» тїдї (Радлов, 92); «Хош, қунақлар, маңа рїза булығыс! мін нїцә кўн сіснї тутўп рәнцїттїм, индї сіскә мына бу ұц түрлў нәрсаңнң қаісысын кәрәк булса бірәўн бірәін!» (Радлов, 99);

ХУДАІ тат. ис. ходай; рус. суш. 1. бог, господь // божий 2. межд. ходаем боже, господи: Шул сағатта хан буңа кїріп кїлдї, ханның ојы шул идї, ўлтірмәк ўцўн идї; худаі сақлады нїцә әзәр қылалмады (Радлов, 107);

ХЎРМӨТ тат. ис. хөрмәт; рус. суш. 1. уважение, почёт, честь 2. угощение : Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїртїп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кїріп кїлдї; бірїсїннң қулында іскріпкә, бірїннң қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уїнаіды, шулаі хізмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Жігіт әйтті: «Мін алып кїләін.» Хан сылағы хўрмәтләдї (Радлов, 116);

ХЎСЎЛ тат. ис. госел; рус. суш. 1. рел. (полное) омовение тела; ритуальное омовение перед молитвой или перед большим (особенно

священным) делом: Kildīlār bīr darjаның қашына, tāṛāt алдылар, хўсўl қујулдўлар, ŷclī ŷclārīnā нiқах қылдылар, қушўлдылар бiр бiрiнā (Радлов, 105);

ЦПРТ тат. фиг. чиертү; рус. гл. 1. щёлкать, дать щелчок 2. тренять, бренчать 3. перен воровать, украсть: Аннан ары бiр ас сўlāшiп ултырғац Абул Қасым бармақмынан ултырған jiрiндā турған ŷstōlnŷ ciртiп қoйған iдi (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ŷstōlgō ciрткāц тағы бiр iшiк ацылды, шунда hām цықты бiр қыс бiр jигiт (Радлов, 92); Аннан соң Абул Қасым тағы ŷstōlgō ciртiп ултырдац тағы iшiк ацылды, шуннан тағы ун ikā jигiт ун ikā қыс kирiп kīдi; бiрiсiнiң қулында iскрiпкā, бiрiнiң қулында музыка, қаисының қулында домбра, қаисы цырмады, қаисы уiнаиды, шулаi хiзмāt қылып қунақны хўрмōт қылды. Алар булдац Абул Қасым тағы бiр ciрткāн iдi (Радлов, 92); Қунақ шулаi oйлағац Абул Қасым тағы ŷstōlgō ciртti, тағы бiр iшiк ацылды, аннан бiр қыс цықты, бiр қулында сандуғац бiр қулында бiр булбул gŷllārmiнāн бiк hāibāt, сандалатmiнāн oйнап цықты (Радлов, 92);

ЦАБЫП Бiр даржа жағасына kидi, сал цабып даржаға тўштŷlār (Радлов, 90);

ЦАҒЫРЫП Бiр қыс kилiп суда iндi, ул хатынны kŷрдi, kилiп тартып бағып kŷцŷ jitmādī, ŷjŷnō jŷgŷrŷп барып атасын цағырып kīдi, атасы бу хатынны kŷtārīп алып ŷjŷnā алып kīдi (Радлов, 110);

ЦÄINÄP Кунақлар бiр бiр цäināп jидi (Радлов, 95);

ЦАҚҚАЛЫ Бы муллаларның ханы бiр тўндā бiр тўш kŷрдi, тўшŷндā ŷstālgā ултырыпты, ikā ајағын суға тығып ултырдан игән, kŷп жылан kīдi ајағын цаққалы, ул жыланлардан қурқып ујанып kīдi (Радлов, 120);

ЦАҚЫР тат. фиг. чакыру; рус. гл. 1. звать, вызывать 2. приглашать // приглашение 3. призывать // призыв: Кыс киліп әйтті: «Аталы цақырады сіні, мында килсін, мін бір ірмак іш табып бірәін» тіді (Радлов, 87); Кара Кўкўл алыпны цақырып алып барып қысын бірділәр (Радлов, 89); Аннаң ары қара кушнўң баллары цақырып «кїл мында цық жуқары!» тіді (Радлов, 90); Бу таш ўї бўткәндә баі зынданның іәсї кўн кїшіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйтті: «Аі баі! ўјўң қутлў булсын! бїк јакшы ўї булдан (Радлов, 91); Хан қоі пастықны цақырып алды, сурады: «Бўтўнгў соіған қоіқаисы қоіның баласы идї?» тіп (Радлов, 95); Бу баіны цақырды қунаққа, баіға әйтті: «Маңа бір хїзмәт қылығыс!» (Радлов, 105);

ЦАЛЫП Тўә јулдан цығып утлаіды, ўлаңнї цалып утлағанда бір ўләң тірі қалады (Радлов, 94);

ЦӘМБӘР Ігінцї кўнў патша цәмбәр суқтырды, һўкўм қылдырды нїшана атышқалы (Радлов, 117);

ЦАПТЫ тат. фиг. чабу; рус. гл. 1. косить 2. рубить; Кара Кўкўл әйтті: «Мін сінї қылыцман цабып ўлтірәін!» Кылы дман цапты, қылыц ўтмәдї, сўңкўсїмән цәндтї, сўңкўсў ўтмәдї (Радлов, 87); Бу јігіт кулўнда бір балтасы бар ікән, бу батшаның баласы балтасымынан цапты, әштїһә іікәгә бўлїніп јїргә тўштў (Радлов, 90);

ЦАРЫҒ тат. ис. сарык; рус. сущ. 1. овца // овечий 2. перен баран: Бўрі аңа әйтті: «Бы араған ары кїтмәгїнїалтқа ашың бўтўп царығыңны јігіп!» (Радлов, 114); ўріні јітсә бўрі әйтті: «Ә, јігіт, мыннан ары бармайашың бўтсә царығыңны јігін!» ттдї (Радлов, 114); Бајағы јазўлы устулбаға јітсә ағасы

кайтмағанын бiйдi, аларны iстәп цықты, қазанның жанында ултырдылар, ацығыгiтыллар, царығын ашап ултыры (Радлов, 118);

ЦАУ Бір нiцә заманнан соң кўн цығыш жағынан бір цау кiлдi (Радлов, 89);

ЦАУАБ тат. ис. сәбәп; рус. сущ. 1. причина 2. повод, предлог: Інәсi әйттi: «Әi, балам, шул қунақлар шулаi жўрмәк сәбәбiнi iкән сура! маңа кiлгiн! жўс jiгiрма жашында шул қунақларның цауабын iшiтiп аларға һўкўм қылаiн.» (Радлов, 96);

ЦАУАП тат. фиг. сөйләү; рус. гл. 1. прям, перен говорить // разговорный // разговорный 2. разговаривать 3. рассказывать: Хан әйттi: «Ai сiсләр ciцәнiкмән цауап бiрәсiс, мiн сiснi қараулға бiрәiн.» (Радлов, 94); Булар әйттiләр: «Мыны бiстән сурамағын! ул jilәкнi алып кiлгән кiшiдән сурағын! аннан соң бiс цауап бiрәiқ!» (Радлов, 95);

ЦАЦТЫ Үлўнўң кiлгәнiнә jинiл мәрцан башыннан цацты (Радлов, 89);

ЦАЦЫРАП Jигiт атты, жўзўк jiргә цацырап тўштў (Радлов, 102);

ЦIНIМIНӘН Jигiтнiң қулында дәстурхан табак ашмынан, қысның қулында самовар ciнiмiнән (Радлов, 92); Ашап iцiп булған соң қысмынан jигiт табак ciнiмiнән самоварны jыjып кiлгән iшiктән цығып алып кiттi (Радлов, 92);

ЦИРӘТ тат. ис. чират; рус. сущ. очередь, черед: Бы jигiткә ciрәт кiлдi, jара атып қойды нiшананы қақ уртасына (Радлов, 117);

ЦІРГÄІ Булар äйттїлär: «Тўä жулдан цығып утлағанда ўläңнїң узун жіріндä жіғў ўläңгä сыжілса уң жағына қымырсқа ўläңгä ўрädї, сул жағына цїргäї ўрädї (Радлов, 94);

ЦІТ тат. ис. чит; рус. сущ. 1. край, закраина; кромка; хаз (материи), поля (тетради) 2. край, окраина (города) 3. опушка, обочина 4. сторона: Қўп кїлдімä, ас кїлдімä бїр шäһärнїц цїтїнä кїлді (Радлов, 101); Шäһärнїң цїтїндä тўлғў қалды, «мына Јäш Јїгітнїң шäһärї бу» тїдї (Радлов, 89); Шул патшаның бїр қушў бар ігән; шäһärнїң цїтїнä патша бујурўдымынан бärї халк цықты (Радлов, 110); Шäһär цїтїндä бїр қараул турдў (Радлов, 113); «Шул аулныц цїтїндä бїр тїрäк ағac бар, бу тїрäкнїң ўсгүндä бїр алтын тах бар, мының ўстгүндä бы қуш ултыр» тїдї (Радлов, 115); Бїр шäһärгä кїрдї, бу шäһärнїң цїтїндä бїр ўігө кїрдї, інїп кїліп су сурады, су іштї (Радлов, 119);

ЦІЦÄН Бїр кўнлärдä ўц кїші жулаш булып сäфär цықты, бїрäў мулла ікән, бїрäў цїцән ікән, бїрäў мылтықцы (міргән) ікән (Радлов, 100); Цїцән ултырып äйттї: «Äї, жулғашлар, бїслär ўцäўбїстä јатып жуқлајық! қайсыбыс јакшы тўс кўрсä бу қасны ул јїсїн!» Мулламан цїцән жуқлап қалды, міргән жуқламағы (Радлов, 100); Мулламан цїцән ујанды, мыны һәм ујаттылар, турўп ултырып ўцäўдä. Цїцән äйттї: «Нї тўс кўрдїңс?» Мулла äйттї: «Сїн цїцәнсїн, сїннїң тў- шўң јакшы булыр, сїн башлап äйт нї тўшкўрдїң!» Цїцән äйттї: «Мїн тўшўмдä кäптär булып кўккä уцтўм, äўäлгä қат кўккä јїттїм, фäріштälärнї кўрдїм, ікінцї қат кўккä цықтым, ўткән бағамбарның рўхын кўрдўм.» (Радлов, 100);

ЦОЈЫН тат. ялг. ис; рус. имя собств. : Тїмїр алып äйттї: «Кўннўң батыш јадында Цојын алып тїгән бар, аңа барған қайтқан јоқ (Радлов, 87); Бїр ак булутка мїнїп Цојын алып кїлә јатыр. Цојын алып äйттї: Äї сїн нї кїшісїн? нї ішләп мында јўрўрсўн?»тїдї. Цојып алып äйттї: «А јакшы кїлдің, мїндä сїнї

істап барып қаныңны тўкәін тіп жүргөн ідім (Радлов, 87); Бір ніцә заманнан соң Кара Кўкў! алып Цојын алыпны жіргә урдў. Цојын алып тіләп әйтті: «Äi, балам, сін мінә үлтірмә! тус болаік бір інәдән тудан шікіллі (Радлов, 87); Цојын алып турдў, бір үләң алып үігө сўрттў (Радлов, 87);

ЦҮКÄLÄП Jіlbіgән қаршы дыққанда бу јазўны тўбәңә қојып ултырдаісын цүкәләп.» (Радлов, 106); Бу дәррәү цүкәләп ултырды, хатыны біргән јазўны тўбәсінә қоіды (Радлов, 106);

ЦҮККÄН Јулда тағы кілә јатса тўәннц цүккән јірін кўрді; тўәннц ўстўнән бір кіші тўшўп жіргә сігән јірін кўрдў (Радлов, 93); Булар әйтті: «Тағы јулға кілә јатып, тўәннц цүккән јіріндә бір кіші тўшўп СІДІ, сігәндә хатынның сігән јірін кўрдік (Радлов, 94);

ЦЫГ тат. фиг. чык, чыгу; рус. гл. 1. выходить/выйти, выезжать/выехать || выход, выезд; 2. перен. выйти, перестать участвовать в чём-л., перестать быть членом чего-л.; 3. выходить/выйти (из своих пределов, границ, берегов): Патша цығып қарады аны. Патша бетін пәрдәмән бўргәп салған, цығып кіліп әйтті: «Нігә аурудың?» тіді (Радлов, 111); Патша бујурдў: «Бу хатыны алып цығың!» тіді (Радлов, 111); Мін алып цығарған кішіләргә алтын біріп цығып кіттім (Радлов, 111); Бајағы жігіт цығып кітті (Радлов, 117); Жігіт ханның ўјўнә жіткәндә хан думбраны кўрәін тіп ўјўнән цығып кїлді (Радлов, 118);

ЦЫДАҒЫ Кіц булдў, јуклағы, тағы тўшкўрдў, шул оқ ўц жірдән кўн цыдағы тўшўндә (Радлов, 104);

ЦЫДАР тат. фиг. чыгу; рус. гл; 1. в разн зн выходить, выезжать 2. выбираться, вылезать 3. выступить (пот) 4. идти, повалить (дым) 5. опубликовать, выходить в свет 6. всходить (солнце) 7. переходить,

переправляться, перелезть 8. сходить, съехать (из квартиры) 9. вывихнуться, сместиться (сустав) 10. происходить (из рода) 11. выступать (с докладом) 12. истекать (о сроке) 13. вскакивать, появиться (болячка) 14. прививаться, приняться (оспа) 15. прорезываться (зубы) 16. пробиваться (усы) 17. вылупляться 18. подниматься (о буране) 19. вспыхивать (пожар) 20. получаться, оказаться 21. в знач вспом гл переводится приставками пере-, на-, о- и обозначает 1) действие, направленное сквозь что-л 2) полную завершённость, исчерпанность действия 3) действие, распространяющееся по всей полноте на весь предмет 4) действие, продолжающееся в течение определённого промежутка 5) действие, совершающееся во всём объёме 6) многократное действие 7) неожиданное действие 22. в знач вспом гл служит для образования сложн отымённых глаголов кыш чыгу перезимовать: Барып жіткәндә Јілбігән қаршы ыдар (Радлов, 106);

ЦЫЈЫЛ тат. фиг. жыелу; рус. гл. 1. страд от жыю 2. собираться, собраться, столпиться, сгрудиться // сбор // сборный 3. скапливаться, скопиться, набираться, набраться 4. типогр набираться, набраться (текст) 5. отлагаться, отложиться (жир, сало) жыелышу гл собираться, собраться; толпиться: Баласы бәры Кара Кўкўл ўлгәндә ыјылып килп тирәң қазып таза јўп ақ кебінләп кўмїп қоїдў (Радлов, 89);

ЦЫҚ тат. фиг. чык, чыгу; рус. гл. 1. выходить/выйти, выезжать/выехать // выход, выезд; 2. перен. выйти, перестать участвовать в чём-л., перестать быть членом чего-л.; 3. выходить/выйти (из своих пределов, границ, берегов): Шул кула ағын атланып қылыцын қырлап, сўнкўсўн сәфәр ықты (Радлов, 85); Кара Кўкўл қуанмақ турдў, јўгўрўўп ықты, қайн атасының ўјўнә кїлдї (Радлов, 88); Ыц бїрїнән кўрәрїн бїлмәїдї, бїр бїрїнән аїп табып табылмасм' ікән тїп шул вәдәмїн ўцәўдә сәфәр ықты (Радлов, 93); Аттан салам бїрдї, алар јўгўрўшўп ықтылар саламын алып «хош киллпсїсїўїгө тўшўңўс!» тїдїләр

(Радлов, 103); Қыс турдұ, бу жігітмән цықты ұйдон, тұн іңдә кіттіләр булар (Радлов, 104);

ЦЫҚПАС Кіші улұ әйтті: «Қудаіның әмршән кіші цықпас, шулаі булса сулға кітәін.» (Радлов, 114);

ЦЫМЫЛДЫҚ Жіті қат цымылдық турұ. Шул тахытқа цығып ултурдұлар, цымылдығының іңнән аш бірді қысы (Радлов, 87); Уідұң іпіндә кішісі жоқ, бір цымылдық кұрді, бу цымылдықны ацып жібәрсә іңдә бір қыс жатыр (Радлов, 104);

ЦЫРМАДЫ Аннан соң Абул Қасым тағы ұстөлгө ціртіп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кіріп кіді; бірісіннің қулында іскріпкә, біріннің қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уінаіды, шулаі хізмәт қылып қунақны хұрмөт қылды (Радлов, 92);

ШАМ тат. ис. шәм; рус. сущ. свеча, свечка || свечной; Кысын бірмәсә бірмәсін, інді мині бір қараңғы жірдә жатқызып қоіды, іц булмаса шәм жағын жарытып, мінің қашымда кұтұп ултырса кәрәк іді, кұтұп ултырмады, Абул Касым јумарт імәс (Радлов, 93);

ШАНЫР «Атымны бу шаныр вақты болған» тіп Тімір алыпны алып урдұ жіргә буғусұна қылыцын салған іді бауслағалы (Радлов, 86);

ШАРАП СҰН тат. ис. шәраб; рус. сущ. горячий (сладкий) напиток 2. вино // винный 3. вообще алкоголь, спиртные напитки: Аш ашадылар, шарап сұн іцтіләр, тоідұлар (Радлов, 88);

ШАҺӘР тат.ис. шәһәр; рус. сущ. 1. город (обычно большой, с пригородами) || городской 2. разг. центр (города); Тағды кіттi, нiцә кұнlәрдән

соң бір шähäргä кїлдї. Шähärнїң цїтїндä тўлғў қалды, «мына Јäш Јїгїтнїң шähärї бу» тїдї (Радлов, 89); Јулдан адашты, қайтып ілїн шähärїн табалмады (Радлов, 90); Кўп кїлдїмä, ас кїлдїмä бір шähärнц цїтїнä кїлдї (Радлов, 101); Шул јїгїт шул шähäргä хан булды, хатыны ханыша, шулаї дўнјадан ўтгїлär (Радлов, 107); Бїснїң ханымыс Кўцўм хан шähäрдән аскärимнән кїлїп Умбыда турўпты, аннан соң Тобылда турўпты (Радлов, 107); Бу шähärнїң патшасы картапты, һүкўм қылды халығына: «Башқа патша қылсын!» тїп. Шул патшаның бір қушў бар игән; шähärнїң цїтїнä патша бујурўдымынан бärї халк цықты (Радлов, 110);

ШКІІ тат. шикелле; рус. посл 1. как, подобно 2. кажется, вроде: Тїмїр алып äйттї: «Äї балам, мїнї ўлтїрмä, бір инädән тўған шїкїї тус булајык, ўјўмдä бір қысым бар, аны сäңä бірäйн!» тїдї (Радлов, 86); Нїцä кўнлär јўрädї бір тїмїр ўїгö кїлдї. аңарда ішїк јокї, қараға тїшїк јокї, бір тау шїkillї бір ўї болдан ікән. Нїцä вакытлар турдў, бір заманнан соң кўгїрт кўкрäгән шїkillї таус цықты (Радлов, 87); Отрауға цықты; ўстўндö бір тїрäк бар ікән, шул тїрäкнїң башында бір кара қушнўң ујасы бар ікән; ујасында ікї баласы бар ікән, һär қаисысы тўä шїkillї улулўғў (Радлов, 90); Хан қараса бїк шум шїkillї қыс игäп. Хан äйттї: «Бы қыс маңа кäräкмäйдї, мїннїң кәнїсäклärимннїң кўп артық сулў» тїдї «бы қыены һәм ўсїң алїқысқа бардан ўцўн думбраны тїк бірäйн, мындаї шум шїkillї қыс маңа кäräкмäйдї.» (Радлов, 118); Бўрї ардымақны ўрдў, қысны ўрдў, думбраны ўрдў, äўälї шїkillї бїк һäібät сулў булдылар (Радлов, 118);

ШУ Бїр тўндä бір башлық шу шähäрдä тўш кўрдї (Радлов, 119); Бїр шähäрдä бір хан бар игән, ул ханныңқы ун мулласы бар игән, шу ун мулласы бїр ўїдä јатады, бы башлық аларға кїттї тўшўн äйткälї, бу муллалардан суарға (Радлов, 119); Мїн қат јасаїн. ул қатны мулланың алтына салғын!

білмәсәләрдә шу қатны кўрсә биләр.» Барды барды башлық, шу шәһәргә жітти, кішіләр дә муллаларның үжүн сурады, үжүн кўрсәттиләр (Радлов, 119);

ШУЛ тат. *алмаишлык*. шул; рус. *мест. указ.* тот (та, то), этот (эта, это); вот тот (та, то): Шул қула ағын атланып қылыцын қырлап, сўңқўсўн сәфәр цықты. Шул іттә бәрін ашады, сўғәгін мурнўдан цықарып ташлады (Радлов, 85); Кара Кўкўл алып әйтти: «Шул істәп барған бала мін болырмын» тиді (Радлов, 86); Шул кіші: «Бар» тиді (Радлов, 94); Шуну ішіттү шул жігіт, қайтып кіді атына, аты шул жірді қалған иді (Радлов, 103); Шул жірдә ікә хатынны булып жүрдү (Радлов, 103);

ШУЛАІ тат. алм. шулай; рус. 1. мест так 2. нар вот так 3. нар так, правильно 4. вводн сл итак 5. в составе относит сл ничек ..., шулай как ..., так: Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө ціртіп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә жігіт ун ікә қыс кіріп кіді; бірісінің қулында іскріпкә, біріннің қулында музыка, қаісының қулында домбра, қаісы цырмады, қаісы уінаіды, шулаі хізмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Қунақ шулаі оілағац Абул Қасым тағы ўстөлгө ціртти, тағы бір ішік ацылды, аннан бір қыс цықты, бір қулында сандуғац бір қулында бір булбул гўлләрмінән бік һәібәт, сандалатмінән оінап цықты (Радлов, 92); «Бу ўц кіші міннің тўәмні кўргәнбіс жоқ, тиді, шулаі әйтсәдә ўсләрі тўәмдә нә тўрлў білгісі барын, ўстўндө хатын барын, хатынның іціндә ўц аілық бала барын әітәдіді (Радлов, 94); Шулаі әітіп қараулға бірді, буларны алып барып бір ўідө қоиды (Радлов, 95); Інәсі әйтти: «Әі, балам, шул қунақлар шулаі жүрмәк сәбәбінә ікән сура! маңа кілгін! жүс жігірма жашында шул қунақларның цауабын ішітіп аларға һўқўм қылаін.» (Радлов, 96); Малцы шулаі оілап қайтып кіді малларына (Радлов, 104);

ШУМ Бўрі қысның жүсўнә ўрдў ўф тіп, ўргәнмінән қыс шум шікілли булып китти (Радлов, 117); Хан әйтти: «Бы қыс маңа кәрәкмәйді, міннің

кәнісәкләрімнің кўп артық сулў» тїдї «бы қыены һәм ўсїң алїқысқа бардан ўцўн думбраны тїк бірәін, мындаї шум шїkillи қыс маңа кәрәкмәйдї.» (Радлов, 118); Хан аны кўрїп алмасын тїп бўрї думбраға ўрдў, шум таушлы қылып қойды. Јїгїт шум таушлы думбрамынан ханға барды (Радлов, 118); Јїгїт ханға думбраны кўрсәттї, хан цїрттї, бір шум тауїпны цыдарды думбранан (Радлов, 118); Бўрї арғымаққа қарады, ўрдў, шум атлар булып кїттї: «Булаї аппарат!» тїдї «булаї хан алмас.» (Радлов, 118);

ШУНДА тат. шунда; рус. нар. 1. там, туда 2. тогда 3. в том (и заключается) 4. межд выражает неодобрение: Бу таш ўї бўткәндә баї зынданның іәсї кўн кїшіләрнї шәһәрнїң муллаларын цақырып қонақ қылғы; шунда муллалары әйттї: «Аї баї! ўјўң қутлў булсын! бїк јақшы ўї булдан (Радлов, 91); Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїрткәц тағы бір ішік ацылды, шунда һәм цықты бір қыс бір јїгїт (Радлов, 92); Шунда ултырып оїлады әлігї қунақ: «Бу Абул Қасым әдїл јумарт тїп әйткән ідї, ун ікә қыеның бірїн маңа бїрмәдї (Радлов, 92); Јїгїт әйттї: «Хан мїнї шунда шунда јїрләрдән гўл алып кїлїтїгәлї.» (Радлов, 105); Улкән улў шунда ашатыдан јїрдә турўп қалды (Радлов, 114);

ШУННАН тат. шуннан; рус. нар. 1. оттуда 2. потом: Аннан соң Абул Қасым тағы ўстөлгө цїртїп ултырдац тағы ішік ацылды, шуннан тағы ун ікә јїгїт ун ікә қыс кїрїп кїлдї; бїрїсїнїң қулында іскрїпкә, бїрїнїң қулында музыка, қаїсының қулында домбра, қаїсы цырмады, қаїсы уїнаїды, шулаї хїзмәт қылып қунақны хўрмөт қылды (Радлов, 92); Шунан бїлдїк алт тїшїнїң јырығын.» (Радлов, 94); Қунақлар әйттїләр: «Бїсләр ақылмынан бїлдїк, һәр тајым аш алтында нан бірәсін, нанцының баласы ікәнїн шунан бїлдїк», ўзїң һўкўм қылып аїрмаїсын, тышқар дан сўс тыңлатып іш қыласын, һарамзада ікәнїннї шунан бїлдїк.» (Радлов, 96); Шунан соң тамашаларын бўттўрдўләр, қойдылар (Радлов, 102);

ШУНЎ тат. алм. шуны; рус. мест. вин. п. шул 1. того (той, этого (этой); тот; это; 2. в знач. союза в составе соотносит. сл.: Кара Кўкўл алып тигән бала тўптў, јір јўзўндә алыпны қуимас ікән әгәркі јәшнә тулса, бала кўнўндө шунў ўлтірғә барымын.» (Радлов, 86);